

Iseiseisvuse anatoomia

Анатомия независимости
The Anatomy of Independence

Тарту
Санкт-Петербург
2004

Iseseisvuse anatoomia. – Tartu: Kripta, 2004. – 336 lk.

Анатомия независимости. – Тарту: Крипта, 2004. – 336 с.

ISBN 5-98451-007-3

© Коллектив авторов, 2004

SISUKORD

ISESEISVUSE ANATOOMIA	7
SISSEJUHATUS	9
<i>Rafik Grigorjan</i>	
LAULVA REVOLUTSIOONI TUNDMATUD LEHEKÜLJED	12
<i>Mihhail Bronštein</i>	
EESTI RAHVUSLIKE HUVIDE KAITSEL MOSKVAS	48
<i>Viktor Palm</i>	
MÄLESTUSI	62
<i>Leonid Stolovitš</i>	
TARTUSKI KURJER. TOIMETUSKOLLEEGIUMI LIIKME MEENUTUSI	87
<i>Rein Veidemann</i>	
KOHALIKU VENE JA TEISTE RAHVUSTE ESINDAJATE VAIMUELIDI ROLLIST EESTI ÜHISKONNAS JA KULTUURIS	112
<i>Igor Rosenfeld</i>	
RAHVUSKÜSIMUS EESTI VASAKDEMOKRAATLIKUS PUBLITSISTIKAS 1980NDDATE AASTATE LÕPUL–1990NDDATE ALGUL	116

СОДЕРЖАНИЕ

АНАТОМИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ	153
ВСТУПЛЕНИЕ	154
<i>Рафик Григорян</i> НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ «ПОЮЩЕЙ РЕВОЛЮЦИИ»	157
<i>Михаил Бронштейн</i> НА СЛУЖБЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ ЭСТОНИИ В МОСКВЕ..	200
<i>Виктор Пальм</i> ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ	216
<i>Леонид Столович</i> «ТАРТУСКИЙ КУРЬЕР». ВОСПОМИНАНИЯ ЧЛЕНА РЕДКОЛЛЕГИИ	246
<i>Рейн Вейдеманн</i> О РОЛИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ДУХОВНОЙ ЭЛИТЫ МЕСТНОГО РУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ И ДРУГИХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ В ЭСТОНСКОМ ОБЩЕСТВЕ И В КУЛЬТУРЕ	273
<i>Игорь Розенфельд</i> НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ЭСТОНСКОЙ «ЛЕВО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ» ПУБЛИЦИСТИКЕ КОНЦА 1980-х – НАЧАЛА 1990-х гг.	278

CONTENTS

ANATOMY OF INDEPENDENCE	321
INTRODUCTION	322
<i>Rafik Grigorjan</i>	
THE UNKNOWN PAGES OF «SINGING REVOLUTION»	325
<i>Michael Bronstein</i>	
SERVING FOR THE NATIONAL INTERESTS OF ESTONIA IN MOSCOW	328
<i>Viktor Palm</i>	
FROM MEMOIRS	330
<i>Leonid Stolovich</i>	
«THE TARTU COURIER». MEMOIRS OF A MEMBER OF THE EDITORIAL BOARD	331
<i>Rein Veidemann</i>	
ABOUT THE ROLE OF REPRESENTATIVES OF SPIRITUAL ELITE OF THE LOCAL RUSSIAN POPULATION AND OTHER NATIONALITIES IN ESTONIAN SOCIETY AND CULTURE	332
<i>Igor Rosenfeld</i>	
NATIONAL QUESTION IN ESTONIAN «LEFT-DEMOCRATIC» PUBLICISM AT THE END OF 1980 – BEGINNING OF 1990	334

Iseiseisvuse anatoomia

SISSEJUHATUS

Nikolai Karamzin jaotas rahva ajaloo materjali hankimise meetodite põhjal kolmeks liigiks – kaasaegseks, kus põhiallikaks on sündmuste pealtnägija ise, suunaks, mis põhineb kirjeldatavate sündmustega ajalises plaanis lähedastel andmetel ning ajalooks, mis tuletakse ajaloolistest allikatest ja minevikumälestistest.

Käesolev kogumik põhineb kõigil kolmel ülalnimetatud ajalooliigil. Sündmuste autorid on asetleidnud sündmuste vahetud osavõtjad ja pealtnägijad. Vaatamata sellele ei ole mitmes artiklis uurimuse aluseks mitte ainult isiklikud mälestused, vaid ka rohkearvulised perioodikaväljaannetes avaldatud materjalid, riigiorganite ja ühiskondlike ühenduste dokumendid ja materjalid, elanikkonna seas läbiviidud sotsioloogiliste uurimuste andmed jms.

Kõik autorid on tuntud Tartu Ülikooli teadlased:

Viktor Palm – professor, keemik, Eesti Vabariigi akadeemik, üks Eesti Rahvarinde asutamise initsiaatoreid, NSV Liidu rahvasaadikute kongressi regioonidevahelise saadikutegrupi kaaseesistuja;

Mihhail Bronštein – professor, majandusteadlane, Eesti Vabariigi akadeemik, NSV Liidu rahvasaadikute kongressi ja NSV Liidu Ülemnõukogu saadik;

Leonid Stolovitš – professor, filosoof, paljude tuntud esteetikaalaste tööde autor;

Rein Veidemann – professor, filoloog, ajakirjanik, eesti kirjanduse õppetooli juhataja, üks Eesti Rahvarinde loomise initsiaatoreid;

Rafik Grigorjan – filosoofiadoktor, dotsent, Tartu Ülikooli Narva Kolledži ühiskonnateaduste lektoraadi juhataja, aastatel 1997–1999 ja 2002–2003 rahvastikuministri nõunik, üks Eesti Rahvarinde loomise initsiaatoreid;

Igor Rosenfeld – filosoofiadoktor, ajakirjanik, firma Kripta juht, kunagine Rahvarinde liige.

Kogumik kannab nimetust “Iseseisvuse anatoomia”. Selle autorid on seadnud endale ülesandeks heita valgust vähetuntud lehekülgedele laulvas revolutsiooni ajaloos, mis on mitmetahuline, keeruline ega mõista õigeks ühekülgsel, selektiivset lähenemist.

Eesti riikliku iseseisuse taastamisest võtsid osa ka mitte-eestlased, kes võitlesid koos eestlastega aktiivselt vabaduse ja parema tuleviku eest. Samas pole leidnud nende tegevus kajastamist ei Eesti teadlaste ajaloolistes uurimustöödes, ei perioodikaväljaannete veergudel ega ka laulva revolutsiooni päevil filmitud dokumentaal- ja kroonika-kaadrites. Vähe sellest, mitte-eestlasi on käsitletud vastavalt stereotüübile iseseisvuse vaenlastena, Nõukogude impeeriumi viienda kolonnina. Selline ühekülgne lähenemine ei soodusta rahvustevahelist dialoogi, vastastikust mõistmist ega ühiskonna integreerumist.

Mineviku stereotüüpidest vabanenud rahva ajalooline teadvus on integratsiooni aluseks. Üheks selle eesmärgiks on lähenemise muutmine mitte-eestlaste probleemile – suhtumine “mitte-eestlased kui probleem” peab asenduma suhtumisega “mitte-eestlased kui ressurss, kui arengupotentsiaal”.

Ent sellised muutused inimeste psühholoogias ja käitumises ei toimu automaatselt, selleks tuleb luua muulase positiivne kuju. Õeldu on suure tähtsusega noore põlvkonna kasvatamisel sallivuse ja vastastikuse mõistmise vaimus.

Autorite kollektiiv toob teie ette oma arusaamise laulva revolutsiooni probleemidest ning väljendab oma suhtumist Eesti riikliku iseseisvuse taastamise protsessi. Autorid ei pretendeeri antud teema igakülgele ja lõplikule kajastamisele, vaid üritavad tõmmata sellele teadlaste, poliitikute, pedagoogide ja kogu ühiskonna tähelepanu. Samas on uurijad veendunud, et laulva revolutsiooni ja iseseisvuse taastamise perioodi erinevaid tõlgendusi võib ja peabki olema rohkem kui üks.

Kogumikus sisalduvad ka teatud lahkarvamused autorite endi tõlgenduste vahel, mida tuleb samuti pidada täiesti loomulikuks.

Loodame, et kogumiku materjalid pakuvad huvi teadlastele, rahvussuhete spetsialistidele, ajaloolastele ja pedagoogidele, ühesõnaga kõigile neile, keda huvitab laulev revolutsioon ja Eesti riigi iseseisvuse taastamine.

Erilist tänu sooviks avaldada Eesti Kanada suursaatkonnale ja isiklikult härra Dominique Rossettile ja proua Marina Asarile majandusliku abi ja moraalse toetuse eest käesoleva kogumiku väljaandmisel, mis ilma selleta ei oleks ilmavalgust näinud.

Toimetajad

Kogumiku valmistasid ette ja toimetasid:

Rafik Grigorjan ja Igor Rosenfeld

Tõlkijad:

Niina Grigorjan, Anne Kiris ja Vjatšeslav Konovalov

Korrektorid:

Marje Joalaid ja Anatoli Petuhhov

LAULVA REVOLUTSIOONI TUNDMATUD LEHEKÜLJED

Rafik Grigorjan

Eesti taasiseseisvumisajaloo käsitluses võib välja tuua kaks lähenemist. Esimene seisneb selles, et Eesti ajalugu vaadeldakse lahus protsessidest, mis toimusid sel ajajärgul nii Nõukogude Liidus tervikuna kui ka rahvusvahelisel areenil. See oleks nn. piiratud ehk lühinägelik vaade toimunule. Teist lähenemist iseloomustab autorite soov valgustada Eesti sündmuse seostatuna üldiste protsessidega NSV Liidu territooriumil ja maailmaareenil. Käesoleva artikli autorile imponeerib teine lähenemisviis, kuna just nii on võimalik mõista kõiki sündmuse ning rahva tegutsemist mitte isoleerituna välismaailmast, vaid selle arenguga kooskõlas.

Ajaloolasest autoril on vedanud ka selles mõttes, et ta ise oli Eesti, Venemaa ja teiste postsovetlike riikide saatust määravate poliitiliste sündmuste keerises. Kirjeldatud sündmuste analüüs põhineb paljudel faktidel ning dokumentaalsetel andmetel. Mainimata ei saa jätta ka isiklikke kohtumisi ja otsesest osavõttu sündmustest. Tuleb märkida, et äärmiselt raske on teaduslikust seisukohast lähtuvalt anda tõene pilt viimase viieteistkümne aasta jooksul toimunud. Ajaloolaste arvates tuleks ajalooks lugeda materjali, mille toimumisest on möödunud vähemalt 50 aastat. Niisuguses lähenemisviisis peitub oma loogika. Ajaloolase töö teeb raskeks asjaolu, et suur hulk faktilist materjali on uurijatele lihtsalt kättesaamatu – seda hoitakse saladuses Venemaa KGB, Föderaalse Julgeolekuteenistuse (FSB), Sise- ja Kaitseministeeriumi eriarhiivides ning Presidendi arhiivis.

Autor ei pretendeeri probleemi igakülgele lahkamisele, vaid püüab üldjoontes näidata mitte-eestlaste, eelkõige tartlaste osavõttu Eesti iseseisvuse taastamisel. Uurija on koondanud oma tähelepanu nimetatud teemale just selle tõttu, et siiani on mitte-eestlaste panus Eesti iseseisvuse uurimisel ajaloolaste huviorbiidist välja jäänud ja teenimatult unustatud. Tuntud poliitik, Eesti Rahvarinde ja Keskerakonna üks liidritest Edgar Savisaar kirjutab oma raamatus: “Nõukogude Liidu endistest vabariikidest oleme me ainukesed, kes väljusid kodusõjast verd valamata – kõikidel teistel tuli võitluses iseseisvumise

eest kanda inimohvreid” (E. Savisaar, Usun Eestisse. Tallinn, 1999, lk. 6). Õeldus peitub paljude mitte-eestlaste märkimist vääriv panus, kes vaatamata oma tervisele ja ajakulule sõitsid mööda Eestimaa linnu ja ka väljaspoole piiri ning esinesid ettekannetega paljudel koosolekutel ja miitingutel, kartmata avalikke diskussioone agressiivselt meelestatud nõukogude võimu ja Kremli esindajatega. Need olid inimesed, kes levitasid rahvarinde humanistlikke ideid venekeelses keskkonnas, kes seisid demokraatlike väärtuste eest, kes kutsusid rahvast üles säilitama tolerantsust ja ühtekuuluvust – ja seda kõike Eesti parema tuleviku nimel.

Viimase veerandsaja aasta jooksul on Eestimaa laulvast revolutsioonist ja iseseisvuse taastamisest ilmunud kümneid raamatud, kirjutatud hulgaliselt artikleid, diplomi-, magistri- ja doktoritöid. Kahjuks ei leia nendes mainimist paljude mitte-eestlaste nimed ja nende ennastalgav tegevus. Neist totaalselt vaikitakse. Lisaks kõigele on tolle aja perioodile pühendatud dokumentaalfilmidest ja kroonikatest arusaamatutel põhjusel lihtsalt kaduma läinud nii nimed kui kroonikakaadrid, kus just mitte-eestlased esinesid kõnedega kõiksugu miitingutel ning osalesid Eesti suveräänsuse ja iseseisvuse taastamisega seotud aktsioonides. Vene keelt rääkivatest poliitikutest leiavad laialdast kajastamist ainult need, kes tegutsesid Interrindes, Töökollektiivide Ühendnõukogus (TKÜN), kes protestisid Eesti suveräänsuse, riikliku sõltumatus taastamise, rahvusliku sümbolika, stalinliku deportatsiooni avalikustamise jne. vastu.

Selektiivse lähenemise tõttu osutusid 1980ndate aastate lõpus ja 1990ndate algul mitte-eestlastest aktiivsed Eesti rahvusliku vabadusliikumise toetajad eesti rahva ajaloo lehekülgedelt välja visatuks, täpselt nii nagu kunagi Stalini ajal trotskistid, Hruštšovi ajal stalinistid ning Brežnevi ajastul – Hruštšovi mõttekaaslased. Tuletagem meelde Hegeli sõnu, et ajalugu ei õpeta midagi. Kuid samas sobiks siia ajaloolase Vassili Kljutševski täiendav märkus: “Kuid ta karistab neid, kes ei taha ajaloost midagi õppida.” Mõned Eesti intellektuaalid, kultuuri- ja teadustegelased mõistavad seda möödalaskmist väga hästi ehk nagu ütles Rein Veidemann: “Me oleme võlgu tolle aja Tartu vene keelt kõnelevate intelligentide ees.” (R. Veidemann, Tartu kogemus demokraatiast. – Tallinn, 2000, nr. 19–20, lk. 124). Kahjuks on selliseid tähelepanekuid liiga vähe ja neid võib kuulda vaid poliitilisel või siis teadusareenil.

On üldteada fakt, et Eesti iseseisvumise protsessile eelnes periood, mida tuntakse ajaloos perestroika ja glasnosti nimetuse all ja

mille ristiisaks sai 1985. a. 10. märtsil Kommunistliku Partei Keskkomitee (KP KK) peasekretäri kohale valitud 54aastane Mihhail Gorbatšov. Tema esindas põlvkonda, mis astus poliitikasse N. Hruštšovi sula aegu. KP KK 1985. a. aprillipleenumil kinnitas M. Gorbatšov, et järgib KP kurssi arenenud sotsialistliku ühiskonna täiustamisel ja tegi ettepaneku kiirendada riigi sotsiaal-majanduslikku arengut. Nõndanimetatud lühiajaliste puuduste põhjustajaks ei pidanud ta mitte süsteemi ennast, vaid nõrka kaadrit. Gorbatšov valis oma platvormi elluviimiseks bolševike poolt välja töötatud taktika – kaader otsustab kõik. Algas suur kaadri vahetus. Paraku osutus NSVL sotsiaal-majandusliku arengu kiirendatud kurss peatselt võimetuks ja utoopiliseks. Faktiliselt kujutas ajajärk 1985. a. aprillist kuni 1987. a. jaanuarini endast uut sulaperioodi, kuid mitte veel perestroikat. Uus suund kuulutati välja KP KK pleenumil 1987. a. jaanuaris, kus M. Gorbatšov esmakordselt NSVL Kommunistliku Partei juhtimise ajaloos tunnistas, et üldinimlikud väärtused on prioriteetsed ja ülevamad klassiväärtustest.

Täna on raske öelda, kas taoline samm oli ette võetud teadlikult või selleks, et meeldida rahvusvahelise üldsusele. Tõsi on aga, et see avaldas suurt mõju paljude inimeste maailmavaatele. Oma olemuselt tähendas see eemaldumist ühekülgsest klassiprintsiibist ajalooliste sündmuste, tegevuste ja isiksuste hindamisel ja väärtustamisel. Nüüdsest avanes võimalus analüüsida, vabamalt väljendada oma arvamust, toetudes allikatele ja faktidele. Varem olid selleks vaid KP liidrite määrused ja juhtkirjad. Nüüdsest ei pidanud inimene kartma, et tema vaateid hinnatakse kommunismi-, riigi- või nõukogudevastasteks. Ta võis kirjutada ja rääkida oma südametunnistuse ja mõistuse järgi. Selles seisneski glasnosti olemus. Perestroika nägi ette ülemineku totalitarismilt demokraatialle, üksikvõimult poliitilisele, majanduslikule ja ideoloogilisele pluralismile, lahtiütlemise imperialistlikust välispoliitikast, inimõiguste kaitse ja inimese väärtustamise. 70 aastat bolševike võimu all olnud riigi ees seisis äärmiselt raske ülesanne. Tuntud marksist ja bolševike vaenlane Karl Kautski märkis juba 1919. aastal: “Selleks, et suuta püsida võimul, on bolševikud võimelised taganema mis tahes bürokraatia, militarismi, kapitalismi ees. Kuid vastutulek demokraatia suunas on neile enesetapp.”

Liikumine perestroika ja glasnosti suunas muutis ühiskondlik-poliitilist elulaadi. Tekkisid tõsised parteisisese vastuolud. Moodustus Gorbatšovi vastane opositsioon eesotsas tema esimese ase-

täitja Jegor Ligatšoviga. Glasnosti tingimustes kasvas massiteabevahendite osatähtsus. Märkimist väärivad ajalehtedest Moskovskije Novosti, Komsomolskaja Pravda, Argumentõ i Faktõ; ajakirjadest Ogonjok, Novõi Mir, Zvezda, Oktjabr jt. Päevavalgust nägid huvitavad raamatud: A. Rõbakovi “Arbati lapsed”, F. Iskanderi “Maod ja küülikud”, kinoteatrites linastus T. Abuladze allegooriline film “Patukahetsus” jne. Vaatamata oma rahvuslikule kuuluvusele lugesime me kõik neid, kogesime ajaloo õppetunde.

Eesti haritlaskond suhtus esialgu perestroikasse kui järjekordsesse kampaaniasse ja valis ootetaktika. Isegi pärast M. Gorbatšovi viisi Läti ja Eestisse 1987. a. veebruaris polnud erilisi muutusi märgata. Selline positsioon on ehk seletatav ühelt poolt eestlaste iseloomu omapäraga ja teisalt M. Gorbatšovi kui poliitiku isiksusega. G. Orwelli sõnade kohaselt oli talle omane üheaegselt omada vastaspoolseid arvamusi ja vastakaid tegevusplaanid. Ühelt poolt pääsesid tema käsul 1987. aastal vanglatest ja psühhoneurohaiglastest vabadesse tuhanded inimesed – kõik need, keda nimetati dissidentideks või vangideks südametunnistuse järgi. Teisalt jäid nõukogude kriminaalkoodeksis muutusteta järgmised paragrahvid: § 70 – mille kohaselt võis represserida maailmavaate järgi, § 58 – mille kohaselt võis karistada kirikliku tegevuse eest, § 190 – mille kohaselt võis karistada nõukogude võimu ja riigikorralduse laimamise eest jne. Kõik see tähendas, et kui keegi ületas lubatu, võidi teda kohtulikult karistada. M. Gorbatšov rääkis palju glasnostist, lubamata mingit kriitikat K. Marksi, F. Engelsi, V. Lenini, KP, Poliitbüroo, marksismi-leninismi ideoloogia aadressil, mis tundusid olevat justkui sotsialismi pühakud. Ta justkui konserveeris teadlikult süsteemi, mis juba ammu osutus võimetuks ja kuulus reformimisele.

Paraku sundisid kiired reaalsed muutused riigi elus eestlastest intellektuaale muutma oma seisukohti, ületama umbusaldust. Glasnost tõi endaga kaasa uue olukorra, vapustas rahvaid, äratas neis ellu eneseväärikustunde, avas nõukogude totalitaarse režiimi ebahumaanse olemuse. Inimesed lakkasid nägemast ühiskonda sellisena, nagu kirjeldasid teda võimulolijad, vaid hakkasid seda nägema reaalsena, ilma igasuguse ilustusstrateegiata.

Esimestena vabanesid Eestis tsensorihirmust eestikeelne ajaleht Edasi ja ajakiri Vikerkaar ning selle venekeelne väljaanne Raduga. See sai teoks tänu toimetajate Mart Kadastiku ja Rein Veidemanni suurele jõupingutusele. 1987. a. 29. mail ilmus ajalehes Edasi Mati Hindi artikkel “Demokraatia ja keel”, milles autor kirjutas vene kee-

le pealesurumisest eesti lastele varases koolieas, tõestades, et selline tegu toob endaga kaasa laste vaimse ja kultuurilise mahajäämuse.

11. juunil 1987. a. avaldas Rafik Grigorjan samas lehes mahuka artikli “Perestroika ja rahvussuhted” (Vt. Edasi, 11.06.1987). Selles artiklis võeti kriitika alla KP programmi tees, kus väideti, et Nõukogude Liidus pole rahvusküsimust, et see on täielikult, lõplikult ja vaieldamatult lahendatud. Artiklis püüdis autor viia lugeja arusaamiseni, et rahvuslike iseärasuste, erinevate etnoste keele ja kultuuri ignoreerimine toob enesega kaasa ajaloolise mälu kaotuse, sünnitab sugupooleta olendeid ning kõik see viib rahva hääbumiseni. Sama aasta 19. juunil ilmus Rafik Grigorjani teine artikkel “Rahvussuhted ja keelekonksud”, kus autor toetas Mati Hindi seisukohta vajadusest kaitsta eesti keelt, et teda õpiksid Eestis elavad mitte-eestlased, kuid samas kritiseeris autori seisukohta varajase kakskeelsuse kahjulikkusest.

Rida analüüsivaid artikleid ideoloogiliste, poliitiliste, majanduslike ja demograafiliste protsesside mõjust rahvussuhetele ilmus aastatel 1970–1980 Edgar Savisaare sulest (Vt. Raduga, 1987, nr. 10, 11, 12).

Vene keeles ilmunud ajalehed ja ajakirjad keeldusid trükkimast parteiorganite poolt sanktsioneerimata artikleid. Nad mõistsid glasnostit kui vabadust, kui luba öelda oma sõna, hoides sellega venekeelset elanikkonda infovaeguses. Seisukoht oli selge: partei ideoloogid Moskvas ei loe eesti ajalehti, venekeelsed võivad neile pihku sattuda. Sellest, kuidas eestikeelne meedia aktiivselt diskuteeris fosforiidi probleemide üle, kutsudes esile ülevabariigilisi pikette, mis pani aluse roheliste liikumisele – kõigest sellest kuulis venekeelne elanikkond Venemaa ajakirjanduse vahendusel ja sedagi muudetud kujul. Rahvuslik-keeelised probleemid kutsusid esile tugeva vastukaja nii rahva hulgas kui meedias. EKP üks liidritest Mikk Titma kutsus rahvast üles üldse mitte puudutama mainitud probleemi, kuna see võib kahjustada Eesti mainet ning mõjuda negatiivselt.

Selle tulemusena ilmus 26. septembril 1987. a. ajalehes Edasi nelja autori (T. Made, E. Savisaar, S. Kallas ja M. Titma) koostööna artikkel vabariigi üleminekust territoriaalsele isemajandamisele, et luua nn. Isemajandav Eesti – IME (lühend IME – Isemajandav Eesti võib omada ka otsest tähendust – imet. Sisuliselt tähendas see Eesti riigi autonoomiat NSV Liidu koosseisus. Kreml reageeris tõstatatud ettepanekusse vaenulikult, nimetades taolist käiku kui ainsa ja jagamatu majanduse kokkuvarisemise alguseks ehk majanduslikuks separatismiks. Rahvusliku ärkamise tingimustes tõusid päevakorda rohkearvulised küsimused, mis nõudsid teaduslikke vastuseid.

1987. a. sügisel tegi Tartu Ülikooli õppejõud Rem Blum ettepaneku luua Perestroika sõprade klubi, kus olid oodatud kõik huvilised, keda huvitas meie endi tulevik. Ülikooli teadlased viisid läbi diskussioone erinevatel aktuaalsetel teemadel, arutleti aktuaalsete probleemide üle nagu rahvusküsimus, IME-programm, keelesuhted Eestis, demokraatia ja tema saatus NSVLs jne. Klubi istungite läbiviijateks olid tavaliselt R. Blum ja V. Palm. Osalejate nimekiri oli märksa laiem: M. Bronštein, T. Luštšik, V. Fainštein, J. Golikov, V. Brehhov (Saal), I. Raig, R. Grigorjan, A. Kuznetsov, M. Lauristin, A. Must, I. Rosenfeld, L. Stolovitš, P. Reifman, J. Tammara jt. Diskussioonid lõppesid tavaliselt resolutsioonide vastuvõtuga, mis kohe lähetati vabariigi parteiorganitele, ajalehtede toimetustele, eesmärgil aidata kaasa reaalse perestroikapoliitika ellurakendamisel.

Eestikeelsed ajalehed avaldasid saadud materjale tunduvalt tihedamini võrreldes venekeelse perioodikaga. Vene ajakirjanikud valisid äärmiselt konservatiivse seisukoha ning keeldusid trükkimast parteiorganite poolt sanktsioneerimata materjale. Seda tühimikku tuli Tartu haritlastel täita loengutega vene keelt kõneleva auditooriumi ees ettevõtetes, klubides, koolides, seminaridel jne. Nii esinesid loengutega perestroika ja glasnosti olemusest, ülesannetest, eesmärkidest R. Blum, M. Bronštein, J. Golikov, R. Grigorjan, J. Pöld, V. Palm. Tartu Ülikooli auditooriumid olid rahvast täis. Lisaks sellele võttis loengute korraldamise enda kanda ühing "Teadus" Valli Luukasega eesotsas. Taolised kohtumised tekitasid suurt huvi elanikkonna seas. Liialt suure osavõtjate arvu tõttu hakkas Tartu raudteelaste klubi korraldama isegi tasulisi loenguid.

1987. a. sügisel tegi EKP KK Tartu Ülikooli õppejõududele ettepaneku koostada ettekanne teemal "Märkused rahvussuhete ja rahvuspoliitika mõningatest aspektidest". Töörühma koosseisu kuulusid Jüri Ant, Rafik Grigorjan, Paul Kenkmann, Marju Lauristin, Eero Loone, Viktor Palm. "Märkuste" koostamisel toetuti kateedri juhatajate Peeter Tulviste, Johannes Kalitsa ja Ivan Volkovi poolt esitatud andmetele. Ettekandes oli vaja vastata järgmistele EKP KK poolt püstitatud küsimustele:

- Mida andis eesti rahvale 50 aastane kuuluvus Nõukogude Liidu koosseisu, missugune on rahva suhtumine?
- Mis põhjustab pingelise olukorra rahvussuhetes?
- Rahva arusaam sellest.
- Mis on Eesti eripära selles küsimuses?
- Missugune olukord valitseb antud momendil?

- Mida on tehtud ja mida saavutatud pärast KP KK Poliitbüroo määruse ilmumist?

- Mida ootavad inimesed KP KK pleenumilt rahvussuhete küsimustes-valdkonnas?

- Missuguseid küsimusi tuleks lahendada üleriigiliselt, missuguseid vabariigi siseselt?

- Hinnang keskajalehtedes ilmunud materjalidele rahvussuhete valdkonnas.

Vastuses esimesele küsimusele kirjutati: “Enamus eestlastest oleb, et 1940. a. ei astunud Eesti (ning ka Läti ja Leedu) NSV Liidu koosseisu vabatahtlikult, ta oli allutatud jõuga ja siin kehtestati koloniaalrežiim, mis kestab tänaseni.” Samas märgiti, et eestlased süüdistavad rahvusliku enesemääratlemise printsiipide rikkumises Stalini autoritaarset režiimi ja EKP KK juhtkonda (Vaino ja Aljošin) ning ENSV Ministrite Nõukogu (B. Saul), kes toetavad J. Stalini koloniaalrežiimi.

Peamiseks põhjuseks pingelise olukorra tekkimisel rahvussuhetes meie vabariigis tuleb lugeda:

- Eestlaste poolelt – hirm jääda rahvusvähemuseks oma ajaloolisel territooriumil, vabaduse puudumine majandusliku, poliitilise, sotsiaalse ja vaimse eluvaldkonna juhtimise küsimustes;

- Venekeelse elanikkonna poolelt – nad ei tunne Eesti ajalugu ja kohalikke kultuuritraditsioone, ei valda eesti keelt, ei mõista majanduslikku, poliitilist ja kultuurilist situatsiooni vabariigis, olmekonkurents jne.

Töögrupi liikmed ootasid eelolevalt parteipleenumilt liiduvabariikide suveräänsuse konstruktiivseid garantiisid jne. “Märkustes” anti põhjalik analüüs massimeedias kajastatavale materjalile rahvusküsimuste valdkonnas. Need “Märkused” ei tekitanud tellijates erilist vaimustust ja selletõttu jäid tulemused saladuskatte alla. Laiale üldsusele neid ei avalikustatud.

Demokratiseerimisprotsessi pöördepunktiks kujunes aasta 1988. Uuendusprotsess sai tõuke altpoolt, paljud hakkasid aru saama, et perestroika on ainuke vahend tõelise rahvavõimu kindlustamisel ning vabanemisel hirmust ja Stalini pärandist. Meedias hakkasid ilmuma huvitavad artiklid Stalini isikukultuse ja varem tabu all olnud teemadel. Pärast kriitilise hinnangu andmist stalinismile, algas nõukogude perioodi ümberhindamine. 1988. a. jaanuaris avaldati ajalehes Edasi Stalini isikukultusele pühendatud artiklite seeria, mille autoriteks olid ülikooli õppejõud R. Grigorjan ja L. Kiik. Artiklites kõla-

ma jäänud kriitika, võrreldes 1960ndate aastatega, oli tunduvalt mastaapsem ja sisukam, jättes siiski puudutamata “sotsialismi pühad lehmad”. 1988. aastal Armeenias ja Eestis toimunud sündmused kõitsid kogu maailma üldsuse tähelepanu. Nimetatud liiduvabariikides sai KP KK Poliitbüroo tegevus ning nõukogulik riigikorraldus terava kriitika osaliseks.

2. veebruaril 1988. a. – Tartu rahulepingule allakirjutamise aastapäeval leidis Tartu Ülikooli Vanemuise tänava auditooriumis aset tõsine diskussioon kahe erineva poole vahel. Ühel poolel olid MRP-AEG grupi liikmed (Lagle Parek, Maris Sarv jt.) ja teisel ülikooli ajaloolased (Kaido Jaanson, Lembit Kiik jt.). Arutus käis Tartu rahu ümber. Diskussioon oli korrektne ja igati argumenteeritud. Publiku sümpaatia oli MRG poolel. Nõuti rahulepingu avalikustamist, selle tunnustamist ja täitmist Nõukogude Liidu poolt. Diskussiooni lõppedes ootas osalisi tõeline üllatus – kogu Vanemuise tänav oli ümber piiratud miilitsa eriuksuste poolt. Miilitsad seisid kaitsekiivrites, käes kilbid, spetsiaalsed kotid, käekõrval koerad. Samal päeval viibis Tartus inkognito Eesti NSV siseminister. See fakt iseenesest hämmastas rahvast ehk kõige enam. Tuleb välja, et võim provotseeris, kas saamatusest või hirmust, teadlikult inimesi kokkupõrgetele.

Tartu Ülikooli õppejõud, sealhulgas Rem Blum, Rafik Grigorjan, Marju Lauristin, Viktor Palm, Peeter Vihalemm ja Jüri Tammaru, avaldasid mõistes tekkinud situatsiooni 5. veebruaril 1988. a. ajalehes Edasi “Avaliku kirja kaaskodanikele”, kus kritiseeriti valitsuse tegevust ja hoiatati inimesi kõikvõimalike provokatsioonide eest iseseisvuse aastapäeva pidustustel 24. veebruaril (Edasi, 07.02.1988). Teadlased õppisid Läti kogemusest, kus 18. novembril 1987. a. vabariigi iseseisvuspäeva miitingul toimus suur kokkupõrge miilitsaga. Toimunud süüdistati korraldajaid. Avalik kiri kutsus esile avalikkuse laialdase vastukaja. Järgmisel päeval pärast kirja avaldamist kutsus Tartu Ülikooli parteiorganisatsiooni sekretär koos komsomolisekretäriaga välja R. Grigorjani, süüdistades teda eesti rahva parteivastases ülesässitamises. Eesmärgiks oli natuke hirmutada ja jätta sõnaõigusest.

Pinge ühiskonnas kasvas iga päevaga. 1988. a. veebruaris selgus, et perestroika liberaalne variant on ennast ammendanud ja on saabunud aeg radikaalseteks ning demokraatlikeks muutusteks. Poolikud otsused olid viinud riigi tupikusse. Rahvas oli väsinud lubadustest, üleskutsetest ja loosungitest. Rahvaga manipuleerimine muutus üha raskemaks ja raskemaks. Eesti rahvas nõudis Molotov-Ribbentropi

pakti avaldamist, 1940. a. NSV Liidu poolse Eesti okupeerimise üles-tunnistamist, kommunistide poolt usurpeeritud tõese ajaloo taasta-mist, ühiskonna demokratiseerimist, garantiid õigustele ja vabaduse-le, sealhulgas õigust omariiklusele. Karabahhi konflikt oli esimene tõsine signaal nõukogude riigikorraldusmudeli kriisist. Sumgaiti veresaun kujunes NSV Liidus rahvustevahelise pinge kulminatsi-ooniks. Rahvusküsimus, mida peeti täielikult, lõplikult ja vaielda-matult lahendatuks, muutus Kremli juhtkonna jaoks Achilleuse kan-naks. Kreml ei suutnud leida vastumürki.

Selle asemel, et tõsiselt tegelda kriisi põhjuste tundmaõppimise-ga ning teha ajaloo õppetunnist vastavad järeldused, otsustasid Kremli võimud hirmutada rahvast vanglatega. Vastupanuks tekkisid mitte-formaalsed liikumised, kerkisid esile mitteametlikud liidrid, kes võt-sid perestroika edasise saatuse enda kätte. Konservatiivselt meeles-tatud partei bürokraatia koorekiht tunnetas, et kaotab kontrolli laial-daste rahvamasside aktiivsuse üle ning astus üles terava protestiga, keelates miitingute korraldamise, nõudes “vallatleva” massimeedia ja ajakirjanike, sobimatute autorite ranget karistamist ning sõltuma-tute ajalehtede ja ajakirjade toimetajate väljavahetamist. NLKP KKs ja EKP KKs käis visa võitlus selle üle, mida ja kui palju lubada ning mis piirini lubada perestroikat ja demokraatiat.

13. veebruaril 1988. a. M. Gorbatšovi välisvisiidi ajal ilmus aja-lehes Sovetskaja Rossija artikkel “Ei saa loobuda printsiipidest”. Ar-tikli all seisis tollal kõigile tundmatu nimi – Leningradi Tehnoloogia Instituudi dotsent Nina Andrejeva. Hiljem selgus, et artikli “risti-isaks” oli Jegor Ligatšov, teine käsi NLKP hierarhias. 13. veebruarist kuni 5. aprillini 1988. a. kogu maa justkui tardus hirmust. Kõik kesk-ajalehed, väljaarvatud Moskovskije Novosti ja Tambovskaja Prav-da, edastasid üht ja sama materjali. Rahvas ootas M. Gorbatšovi – perestroika algataja reaktsiooni. Alles 5. aprillil ilmus paljudes leh-tedes, sealhulgas Pravdas Aleksandr Jakovlevi artikkel perestroika kaitseks. Kolm pikka nädalat näitasid:

- esiteks, et riigi juhtimises valitseb tõsine vastuolu *glasnosti* ja *perestroika* eesmärkide ja ülesannete arusaamas;
- teiseks, selgus, et pole mingeid perestroika, demokraatia ja glasnosti garantiisid, et repressiivne aparaat võib iga hetk uuesti käivituda;
- kolmandaks, M. Gorbatšovile oli esitatud väljakutse otse Krem-list.

1988. a. aprilli algul toimus Perestroika sõprade klubi järjekordsel istungil A. Jakovlevi artikli arutelu. Kohal olid R. Blum, V. Palm, V. Brehhov, I. Rosenfeld, J. Tammaru, R. Grigorjan, I. Nikiforov, A. Šegedin, S. Litvak, A. Petuhhov, V. Mürk jt. Rem Blum kutsus kõiki osalejaid üles aktiivsele tegevusele.

On teada, et 1988. a. märtsi teisel poolel korraldas ajakiri Ogonjok ümarlaua. Päevakorras olid perestroikaga seotud probleemid. Ümarlaua tööst võtsid osa paljud tuntud teadlased, sealhulgas V. Gelbras, L. Gordon, B. Grušin, B. Kurašvili, J. Primak jt. Boriss Kurašvili, Rem Blumi hea tuttav tegi ettepaneku Euroopa riikide kogemusel luua perestroika toetuseks rahvarinne, kus rahvas saaks üles näidata oma sotsiaalset ja poliitilist aktiivsust, ja mis kõige tähtsam, omada reaalselt võimalust mõjutada poliitilise elu kulgu (Ogonjok, 1988, nr. 14). Sama mõte leidis kajastamist ka ajalehes Sovetskaja Kultura (13.04.1988). Rahvarinde loomise idee oli igati teretunud. Rem Blum, keda tunni kui revolutsiooni teooria spetsialisti, toonitas korduvalt, et demokraatia peab olema võimeline end kaitsma. Ta kartis 1960ndate aastate kogemuse kordumist, mil stalinistidel õnnestus Hruštšovi algatatud liberaliseerimisprotsess pöörata vastassuunda.

1.–3. aprillil 1988. a. toimusid Balti riikides loomeliitude ühispleenumid (Eestis 1.–2. apr.). Arutlus käis samade probleemide üle – räägiti maa edasise demokratiseerimise võimalustest. Eestimaa intelligentsi esindajad mõistsid hukka partei ja nõukogude valitsuse tegevuse eesti rahva genotsiidis, vabaduse usurpeerimises ja venestamispoliitikas. Pleenumil nõuti Karl Vaino tagasiastumist, rahvusliku sümbolika taastamist, eesti keele ja kultuuri prioriteetset arengut. Pleenumi otsus etendas tähtsat rolli rahvusliku ärkamise protsessis. 13. aprillil 1988. a. kõneldi Eesti TV saates “Mõtleme veel” kodanikualgatusel ja selle rollist ühiskonna elus. Edgar Savisaar kutsus rahvast algatama perestroika toetuseks demokraatliku liikumise. Ta tegi ettepaneku luua Eestimaa Rahvarinne (ERR).

Väljakäidud ideed toetasid kõik saatest osavõtjad ning töögrupi liikmed. Tartut esindas Viktor Palm. Sama päeva õhtul loodi Tallinnas ja 14. märtsil Tartus RR initsiatiivrühmad. Kohe koostati ka RR deklaratsioon. Tartu algatusrühma kuulusid: M. Lauristin, V. Palm, A.-E. Lukas, A. Must, P. Vihalemm, V. Kalmre, P. Kilk, R. Järlik, R. Grigorjan ja A. Kuznetsov. Kuna R. Blum viibis lähetuses, siis tema ühines hiljem. Initsiatiivrühmad esitasid RR deklaratsiooni kinnitamiseks EKP KKle ja Ülemnõukogu Presiidiumile. Loomeliitude

nõukogu esimees kultuuri alal Ignar Fjuk kirjutas: “Inimesi ühendas hirm möödunud aastakümnete taguste sotsiaalsete košmaaride kordumise ja majandusliku allakäigu ees. Rahvarinne – see oleks ühiskonna radikaalse tervenemise üks garantiisid” (Vestnik Narodnogo Fronta, 1988, nr. 1).

RR loomise ideed leidsid toetust laialdaste rahvamasside hulgas. Valitsus oli sunnitud mingil moel reageerima alanud sündmusele. Aprilli teisel poolel said EKP KK sekretäri Indrek Toome kabinetis kokku R. Blum, J. Golikov, K. Hallik ja R. Grigorjan. Jutt käis RRst, selle eesmärkidest ja ülesannetest. Juba 29. aprillil 1988. a. EKP KK laiendatud nõupidamisel pälvis RR loomise idee tänu Arnold Rüütli ja Indrek Toome toetusele valitsuse poolehoiu. 30. aprillil 1988. a. avaldati ajalehes Edasi RR deklaratsioon, milles kajastusid selle printsiibid ja sihid. Juba järgmise päeva hommikul, s.o. 1. mai demonstratsioonil kandis rahvas sanktsioneerimata loosungeid toetamaks rahvarinnet. Algas algatusgruppide loomine üle terve Eesti.

Venekeelne meedia aga vaikus. Rahvas oli infovaeguses. Üleliidulised, keskajalehed, raadio ja Kesktelevisioon suhtusid võrdlemisi vaenulikult ja suure umbusuga antud ettevõtmisse. Vaatamata sellele levis rahvarinde “kummitus” suure kiirusega mööda Nõukogude Liitu. Analoogseid liikumisi tekkis siin ja seal.

20. mail 1988. a. loodi Tartus RR volikogu ja juhatus, kuhu kuulusid M. Lauristin, R. Grigorjan, V. Kalmre, R. Kilik ja A.-E. Lukas. 14. juunil 1988. a. leidis Tartus Raekoja platsil aset stalinismiohvrite mälestuseks pühendatud miiting. See oli esimene massiüritus, milles osales rohkem kui 5000 inimest. Kõnega esinesid M. Lauristin, A. Saunanen, R. Grigorjan jt. Viimase esineja kohta kirjutas Tartu häälekandja, et see oli ainuke ettekanne, mis oli arusaasaadav neile, kes ei valda eesti keelt (Vperjod, 1988, 25. juuni). 1988. a. juunis hakkasid Tallinna lauluväljakul regulaarselt kogunema tuhanded noored nn. öölaulupidudele. Tallinn oli tervenisti ehitud sinimustvalgete lippudega.

EKP KK esimene sekretär Karl Vaino oli paanikas ja ei teadnud, mida peale hakata. Ta oli äärmiselt ebapopulaarne rahva seas ja oli selletõttu 16. juunil 1988. a. välja vahetatud progressiivse mõtteladiga Saaremaalt pärit Vaino Väljase vastu, kes sel ajal töötas NSVL konsulina Venetsueelas.

17. juunil 1988. a. korraldas Eestimaa Rahvarinne Tallinna lauluväljakul oma esimese suure rahvakogunemise, millest võttis osa üle 15 000 inimese. Tänu sellele tuntakse ajaloos Eesti uuendusprot-

sessi kui laulvat revolutsiooni. Laululaval korraldatud miiting oli pühendatud Eesti kommunistliku partei delegaatide toetuseks, keda lähetati XIX üleliidulisele parteikonverentsile. Konverentsilt oodati murrangulisi nihkeid ühiskonna demokratiseerimise alal. Samal päeval ilmus trükist nii eesti- kui venekeelne häälekandja RR Teataja. Inimestel avanes esmakordselt võimalus vabatahtlikult tulla miitingule koos oma parteiliidritega – V. Väljase, I. Toome ja E.-A. Sillariga. Kõikjal lehvisid sinimustvalged lipud. Nädal hiljem tunnistati ENSV Ülemnõukogu otsusega sinimustvalge trikoloor ametlikult Eesti rahvuslipuks.

XIX parteikonverents võttis vastu kolm tähtsat otsust:

- NSVL territooriumil kehtestada presidendi juhtimine;
- kutsuda kokku rahvasaadikute kongress, viia läbi demokraatlik saadikute valimiskampaania;
- parteiorganite kohalik võim anda üle nõukogudele.

Esmakordselt ajaloo vältel kiputi kallale sotsialismi pühale lehmale – kommunistliku partei juhtivale ja suunavale rollile.

1.–2. oktoobril 1988. a. toimus ERR asutamiskongress, kus võeti vastu harta ja programm. See oli rahva initsiatiivil algatatud poliitiline liikumine, suunatuna ühiskonna demokratiseerimisele ja humaniseerimisele, Eesti Vabariigi suveräänsuse kindlustamisele. Eestimaa Rahvarinne lähtus oma tegevuses liiduvabariigi õiguste prioriteedist keskvoimu ees. ERR saadikute nõukokku valiti mitte-eestlaste seast: Rem Blum, Vladimir Brehhov, Oleg Burov, Rafik Grigorjan, Juri Lotman, Eldar Efendijev, Oleg Harlamov, Eduard Šaumjan, Hagi Šein ning revisjonikomisjoni liikmeks Ilja Nikiforov. Kongressi tööst võttis osa üle 400 ajakirjaniku. Huvi toimunu vastu oli suur. Ajakirjanikele eraldi oli organiseeritud pressikonverents, mida juhtis Tõnis Avikson. RR liidritest olid palutud ajakirjanike küsimustele vastama Mati Hint, Marju Lauristin, Küllö Arjakas, mitte-eestlastest – Hagi Šein, Rafik Grigorjan, Artjom Davidjants, Samuel Lazikin. Teadmata põhjusel on mitte-eestlased hilisemates ajalooõpikutes ja ajakirjades jäänud toodud fotodelt välja, nad on jäetud kaadri taha.

Esisalgselt ei püstitanud ERR enda ette eesmärki Eestimaa eraldumisest NSV Liidust. RR tegi ettepaneku sõlmida uus liiduleping, seda enam, et Eesti polnud kunagi allkirjastanud ka vana lepingut. Föderatiivsel printsibil ülesehitatud riigikorraldus näeb ette, et liiduvabariigi loomine toimuks alt üles, föderatsiooni enda subjektide poolt. Liiduvabariigid ise määratlevad liidu õigused ja kompetentsi. Osaliste suveräänsete õiguste delegeerimine keskvoimule toimub

vabatahtlikkuse alusel. Kuid Kremli mõeldi teisiti. M. Gorbatšov ei olnud veel valmis tõsisteks föderatiivseteks muutusteks. Nagu on märkinud Jaak Allik, toetus M. Gorbatšov küsimuste küsimuses – NSVL kui suurriigi ja partei ühtsuse alalhoidmises – kõikumatult õiguslikele positsioonidele (Jaak Allik, Kas tohib uskuda Gorbatšovi? – Poliitika, 1990, nr. 9, lk. 5).

M. Gorbatšovi otsustusvõimetus, kõhklev seisud, tema äraootav ning ebaselge positsioon perestroika küsimustes põhjustas anti-demokraatlike jõudude aktiivse tegevuse. 20. jaanuaril 1991. a. Tallina Linnahallis rohkem kui viietuhandelise auditooriumi ees esinev põlualune KGB erukindral, NSVL rahvasaadik Oleg Kalugin märkis, et suunamaks rahvaliidumise võimuorganitele sobivale teele, on NSVL Riigikaitseorganid välja töötanud Rahvarindele alternatiivse liikumise – Interrinde.

Kuna rahvarinded pöörasid oma tähelepanu rahvuslik-riiklikele ja kultuurilistele väärtustele, siis vastukäiguna pakuti internatsionaalseid, üleliidulisi, nõukogulikke ja sotsialistlikke väärtusi. Kõik tehti selle heaks, et blokeerida rahvarinnete tegevust ning inimeste mõjutamist. Niisiis sündis 1988. a. suvel vastukaaluks RRle alternatiivne organisatsioon, mille ülesandeks oli ühendada kogu Eestimaa venekeelne elanikkond. 1988. a. 12. oktoobril ilmus trükist “Eesti NSV tööliiklasi internatsionaalse liikumise üldine kontseptsioon”. Oma sisult oli see suunatud RR vastu. Oleg Kalugini sõnade kohaselt oli 1990. aastal Interliikumise toetuseks Eestisse saadetud sadu KGB ohvitseri (Sovetskaja Estonija, 22.01.1991). Interrindeid polnud loodud mitte ainult Balti riikides, vaid ka Moldovas, Ukrainas, Moskvas, Leningradis ja paljudes teistes NL linnades.

Praktiliselt nägi 1988. aasta sügiseks Eesti poliitiline maastik välja järgmiselt: tegutsesid kaks vastaspoolust, kaks liikumist ja kaks ideoloogiat. Kuna RR koosseisu kuulusid peamiselt eestlased (90%), siis Interrindes olid ülekaalus mitte-eestlased. Kahe liikumise vastasseisu iseloomustati meedias kui rahvustevahelist konflikti. See stereotüüp levis massimeedias kui kulutuli. Seda tiražeeriti siis ja jätkatakse ka praegu. Tegelikult ei arvestatud fakti, et paljud Eestimaa elanikud, vaatamata etnilisele kuuluvusele jäid neutraalseteks pealtvaatajateks. Interrinde sotsiaalse baasi moodustasid sõja- ja liidulise alluvusega tehaste töölised ja teenistujad, erusõjaväelased, eriuksuste endised töötajad, rajooni- ja linnakomiteede nomenklatuursed töötajad jne. Ühesõnaga kõik need, keda on tavaks nimetada alluvateks, sõltuvateks inimesteks. Interliikumise enda nimetus räägib juba ise-

enesest sellest, et ta polnud loodud etnilisel printsiibil, kuigi esines Eesti kogu venekeelse elanikkonna nimel. Interliikumise liidrite hulka kuulus võrdlemisi palju eestlasi. Nimetagem siin Arnold Saia, Lembit Annust, Valter Tootsi. Nende tegevust toetasid akadeemik Gustav Naan, professor V. Hütt jt.

Interliikumise liidrid astusid välja:

- Eesti iseseisvumisprotsessi vastu;
- eesti keelele riigikeele staatuse kehtestamise vastu;
- riikliku isemajandamise kontseptsiooni vastu;
- ajaloo ümbervaatamise ja sotsialismi kritiseerimise vastu;
- kohalike partei- ja riigiorganite otsuste vastu;
- kahe riigikeele – eesti ja vene keele kehtestamise poolt;
- pooldasid marksismi-leninismi kui valitsevat ideoloogiat;
- võitlesid sotsialismi ja oktoobri suursaavutuste eest;
- Kremli ja keskvõimuorganite otsuste ja määruste kõhklematu täitmise eest;
- töölisklassi huvide eest;
- NSVL alalhoidmise eest iga hinnaga jne.

Kuna Eestimaa Interliikumise liidrid pooldasid täielikult Kremli poliitilist suunda, siis rahvasuus hakati nende liikumist nimetama imperliikumiseks. Ei saa väita, et interliikumise programmis oli kõik valesti. Näiteks nende kartus, et eesti keelt hakatakse jõuga peale suruma, et puuduliku eesti keele oskuse pärast hakatakse inimesi vallandama töölt, läks täide. Siin võiks nimetada veel hoiatust selle kohta, et venekeelne elanikkond võidakse jätta ilma poliitilistest õigustest (kodakondsusest) ning nad võivad muutuda teise sordi inimesteks, et sulgemisohus on venekeelsed koolid jne. Kui interliikumise liidrid oleksid tõepoolest muretsenud inimõiguste eest, siis oleks saanud nendega ühise keele leida, kuid kahjuks huvitas neid inimene kõige vähem. Inimene oli intrite ja rahvusradikaalide jaoks mitte eesmärk, vaid vahend. Intrad muretsesid eelkõige NLKP, nõukogude impeeriumi, punalipu, marksismi-leninismi jne. saatuse pärast. Tegelikult ei kaitsnud nn. kommunismi kaitsjad kommunismi, sest keegi polnud võimeline ära seletama, mida see endast kujutab, vaid iseenda privilegieritud ametikohta.

Interliikumise liidrid teadsid erinevalt paljudest Eesti poliitikuteist väga hästi, mida pelgab venekeelne elanikkond. Inimeste hirmutunnet kasutati küllaltki oskuslikult ära poliitilises võitluses. 1989. aastal läbi viidud sotsioloogilised uurimused näitasid, et venekeelne elanikkond ei kartnud niivõrd Eesti iseseisvumist, kuivõrd seda, et

nad võivad muutuda diskrimineerimise objektiks (Oleg Samorodnõi, Eesti venekeelse kogukonna iseärasustest. – Poliitika, 1990, nr. 9, lk. 30). Küsitluse andmete kohaselt oli enamus venekeelsest haritlaskonnast nii või teisiti juba kohanenud kohaliku reaalsusega, mida küll ei saa öelda masside kohta. Pole millegi üle imestada, et paljud intrid lihtsalt vihkasid intelligentsi. Nii kutsus Pjotr Rožok neid priileivasööjate ja parasiitide teaduslikuks armeeks (Sovetskaja Estonija, 12.03.1989) ja “interstaar” T. Tšernavtseva kukkus mustama kogu Tartu linna intelligentsi. Juri Lotmani sõimas ta “hirmsa olemusega vördjalikuks ning halastamatuks ja külmavereliseks maailmavalitsejaks”, Rem Blumi aga “suureks lobamokaks, kes loeb äärmiselt igavaid loenguid”. Mitte ühtegi R. Blumi loengut polnud ta loomulikult külastanud (Vestnik Interdviženija, 1990, nr. 19, 29, 22; Vperjod, 17.01.1991).

RR oli avatud kõigile Eestimaa elanikele. Tema koosseisu ei kuulunud ainult eesti rahvusest inimesed. RR loomisel ei järgitud etnilisuse printsiipi. Rahvast ühendasid ühised demokraatlikud väärtused ja Eestimaa edasine saatus. Alates asutamise esimesest päevast tegutses ta legaalselt ja seaduse piires. RR loosung kõlas järgmiselt: “Võidame mõistusega”, mis tähendas, et väikesearvulise rahvuse jõud ja tugevus seisneb kultuuris, intellektis ja mõistuses. Interliikumise teke, tema rohkearvulised protestimiitingud ei olnud suunatud mitte demokraatia ja inimõiguste kaitsmisele, vaid vastupidi – demokraatlike jõudude lõhestamisele, erimeelsuste tekitamisele. Nad võitlesid liiduvabariikide iseseisvumise vastu. Nende tegutsemise olemus tuli paljude jaoks ilmsiks alles pärast ETV telesaadet “Mõtleme veel”, mis toimus 1988. a. 12. oktoobri õhtul. Telesaates kohtusid näost näkku Interrinde esindajad, eesotsas Jevgeni Koganiga ja Rahvarindest olid kohal Rem Blum, Vladimir Juškin, Rafik Grigorjan ja Rein Ruutsoo. Saates ilmnesisid õigupoolest kõik vastuolud ning oli selge, et kahe rinde vahel ei saa juttugi olla kompromissist ehk nagu kirjutasid Tartu Vabariikliku Psühhoneuroloogiahaigla töötajad ajalehes Vperjod, tõestas Interliikumine “kogu oma olemusega vastuseisu perestroikale”, “salastades Stalini vaimus oma šovinistlikke ambitsioone, mis mõjusid solvavalt demokraatlikult meelestatud Eestimaa elanikele” (Vperjod, 15.10.1988).

Eestlased kohtusid oma keeleraskuste tõttu harva vene kontingendiga. Erilisi diskussioone Interrinde liidritega ei toimunud. Kogu töö langes RR venekeelsele fraktsiooni õlgadele. 1988. a. kutsusid ERR aktivistid kokku lektorite grupi, kes hakkasid tegelema vene-

keelse auditooriumi harimisega. Grupi koosseisu kuulusid: Rem Blum, Rafik Grigorjan, Mihhail Bronštein, Jüri Tammaru, Artur Kuznetsov jt. Tartu teadlased esinesid korduvalt loengutega Tallinnas, Narvas, Kohtla-Järvel, Jõhvis, Valgas, Pärnus, Haapsalus ja mujal. Kogemuste jagamise eesmärgil korraldati venekeelsete lektorite hulgas seminarlaagreid Värskas, Tartus ja mujal. Koosolekutel ja miitingutel astuti avalikesse diskussioonidesse Interrinde esindajatega, selgitati demokraatlike ideede põhiolemust, kaitsti üldinimlike väärtusi, kutsuti rahvast üles tihinema ühtse Eesti tuleviku nimel. See oli omakasupüüdmatu, vaevanõudev, väsitav ja tänamatu töö, mis nõudis palju aega, suuri jõupingutusi ja veel rohkem närve.

Suurem osa venekeelsetest massiteabevahenditest püüdis igal võimalusel diskrediteerida ERR tegevust ja loomulikult ka tema liidreid, nimetades neid ekstremistideks, kellega püüti hirmutada poliitilistes küsimustes asjatundmatuid inimesi. Mis puutub ERR mitte-eestlastest liidritesse, siis neile jagus poriloopimist veelgi rohkem. Neid süüdistati venekeelse elanikkonna reetmises, neile kleebiti külge nõukogudevastaseid silte, solvati, kutsuti fašistide ja natsionalistide sabakukkudeks, võltsiti ettekandeid, hirmutati kõiksugu kirjadega.

1988. a. sügisel, mil tihenesid kirjalikud ähvardused Rafik Grigorjani ja tema pere aadressil, organiseerisid Tartu Ülikooli armeenlastest tudengid Varuzan Arutjunjan, Ašot Airapetjan, Artavazd Mesropjan jt. ööpäevaringse valve tema maja läheduses. Pärast seda, kui Rafik Grigorjan oli saadud kirjad üle andnud KGB Tartu osakonna ülemale, ähvardused lõppesid.

Kremlis imperialistlik hoiak, Interrinde provokatsioonilised ülesastumised, nende püsiv soovimatus ja oskamatus eestlastega diskuteerida põhjustasid ERR nõudmistes radikaalseid muudatusi. Isegi ühiskonna mõõdukad jõud mõtisklesid Eesti täieliku suveräänsuse ja iseseisvumise üle. Esimeseks sammuks Eesti iseseisvumise ja NSVL lagunemise teel oli suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtt 16. novembril 1988. a. Eesti NSV Ülemnõukogu poolt. Deklaratsioon kuulutas ENSV seaduste ülimuslikkust üleliiduliste seaduste ees, mis tähendas, et Eesti tegutses teadlikult konstitutsioonilise kriisisituatsiooni tekitamisel, kuna NSVL Põhiseaduses oli kirjas, et Eesti NSV on suveräänne vabariik NSVL koosseisus. Stalini-Brežnevi ajastu ebakindel konstitutsioon lubas rahvastele küll palju õigusi, kuid garanteeris neist vaid üksikuid.

12. novembril 1988. a. võeti Tallinnas toimuval ERR tugirühmade koosolekul vastu otsus luua venekeelne sektsioon, mis võimaldas

suuremat tähelepanu pöörata mitte-eestlastest kogukonnale RR Eesti suveräänsust puudutavate programmiliste materjalide selgitamisel. Samal eesmärgil sai 1988. a. 24. septembril kokku kutsutud Eesti Rahvaste Foorum. Otsus Foorumi kokkukutsumiseks tekkis 2. septembril toimunud konsultatiivkohtumisel Eestis elavate erinevate rahvuste esidajatega RR intsiatiivrühma algatusel. Kohtumisel osalesid armeenlased, ungarlased, juudid, leedulased, lätlased, poolakad, tatarlased, rootslased, ukrainlased, venelased, valgevenelased jt. Foorumi eesmärk seisnes selles, et Eesti rahvusvähemused demonstreeriks oma poolehoidu eestlaste enesemääratlemisele ning samas välistada mis tahes spekulatsioon venekeelsete inimeste diskrimineerimise kohta ning liita paljurahvuselised jõud ühtsesse perre vaba Eesti tuleviku nimel.

Keskviim pidi kindlaks määrama oma suhted liiduvabariigiga, kes deklareeris oma õigusi iseseisvumisele. Eesti staatuse määratlemiseks tuli sõlmida vastav leping. See oli avalik ning teadlik väljakutse Kremlile. 1988. a. detsembris korraldas Mihhail Gorbatšov Eesti delegatsioonile eesotsas A. Rüütliga näitliku obstruktsiooni. Ta tegutses traditsiooniliste bolševike meetoditega, arvestamata seda fakti, et konstitutsioonilist kriisi pole võimalik lahendada jõu ja survega. Eesti delegatsioon ei loobunud deklaratsioonist. Lõpptulemusena algas kõikide liiduvabariikide suveräänsusparaad, kus liiduvabariigid üksteise järel hakkasid välja kuulutama oma iseseisvuspürgimisi.

Suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmise järel algasid Eestis põhjalikud muudatused. 1989. a. jaanuaris võttis Eesti NSV Ülemnõukogu vastu keeleseaduse, mille alusel eesti keel kuulutati riigikeeleks. See seadus pälvis elanike pahameele ja sai Interrinde liidrite kriitika objektiks. Intrid nõudsid, et Eestis oleks kehtestatud kaks riigikeelt. Selle vastu astusid üles kõik EKP, ERR ja teiste ühiskondlike liikumiste eestlastest liidrid. Oma autoriteetse arvamuse selles küsimuses ütles välja ka professor Juri Lotman. Ta rõhutas, et antud seadus ei ahista mitte-eestlaste õigusi, vaid just vastupidi kaitseb kõigi kodanike huve, kuna ta annab õiguse pöörduda mis tahes Eesti riiklikku või administratiivsesse ametiasutusse oma emakeeles ning saada vastuse ja vajaliku informatsiooni samas keeles. Keeleliste raskuste tekkimisel ülema ja alluva suhetes valitakse suhtluskeeleks alluva emakeel. Kuid need, kes soovivad töötada juhtival ametipostil, peavad valdama eesti keelt. Järelikult pooldas Juri Lotman igati vastuvõetud seadust (Sovetskaja Estonija, 21.11.1990). 1989. a. keeleseaduses ei nõutud gümnaasiumihariduse andmist vene keeles, kuna

inimeste eesti keele oskus oli äärmiselt nõrk. See nägi ette eesti keele õpetamise riikliku süsteemi loomist. Mati Hint, üks keeleseaduse autoritest kirjutas, et “antud seadus ei ole suunatud venelaste jõulisele eestistamisele” (Vestnik Narodnogo Fronta, 1989, nr. 3, aprill).

1989. aasta 23. veebruaril langetati punalipp ning juba järgmisel päeval, s.o. 24. veebruaril heisati sinimustvalge trikoloor. 1989. aasta 24. veebruar kuulutati iseseisvuspäevaks.

Kõik need tegevused kutsusid esile tugeva vastuseisu Interliikumise pooldajate seas. Kui siiani piirduti vaid miitingute ja manifestatsioonidega, siis pärast 1989. a. märtsikuist Interliikumise kongressi algasid taktikalised muutused. Nende tegevus muutus aktiivsemaks ja sõjakamaks. Sõjatehastes ja üleliidulise alluvusega ettevõtetes hakati looma streigikomiteesid. 1989. a. 14. märtsil korraldasid Interliikumise pooldajad koos töökollektiivide ühendusega Tallinnas Vabaduse väljakul massimiitingu. Nad astusid välja “hiiliva kontr-revolutsiooni”, “sotsialismivastaste ähvarduste” ja keeleseaduse vastu, kutsusid üles kukutama võimul olevaid liidreid – V. Väljast, I. Toomet, A. Rüütli, M. Titmad, nõudsid Eesti NSV punalipu heiskamist Pika Hermannini tornis jne. Kirde-Eestis nõuti territoriaalse autonoomia väljakuulutamist.

Ühelt poolt oleks Eesti jagamise idee kaheks osapooleks pidanud hirmutama rahvusradikaalseid jõude, kuid teiselt poolt sümboliseerima seda, et neid toetab töölisklass, mis kommunistliku ideoloogia kohaselt astus üles nõukogude ühiskonna kandva jõuna. Kuid tulemus osutus otse vastupidiseks. 1988. a. 24. veebruaril, Eesti iseseisvuspäeval käisid Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (asutatud 30.03.1989), Eesti Kristlik Liit ning Eesti Muinsuskaitse Selts välja idee luua Eesti Vabariigi Kodanike Komitee ning sellega välistada mittekodanike, “migrantide”, “tulnukate”, “okupantide” tegevus avalikus poliitikas.

Alates 1989. a. 30. märtsist sai alguse Eesti Kodanike Komiteede loomine. Järelikult sündis kodanike komitee moodustamise idee ERR nende esindajate seas, kes olid mures rahvuslike huvide pärast e. nn. “rahvuslike huvide eest muretsev tiib” (vn nacional ‘no-ozabotšennoe krõlo – M. Bronšteini termin). Eesti Kodanike Komitee üks aktivistidest Maris Sarv märkis, et idee teokssaamine oli võimalik vaid tänu RR aktiivsele toetusele kohapeal ning RR liidrite kaasamise nõukogu töösse (Vperjod, 9.10.1990). Komitee algrakukesi hakati looma ettevõtetes, asutustes, organisatsioonides, koolides jne. –

ühesõnaga kõikjal, kus elasid Eesti Vabariigi kodanikud. Kõikjal toimusid endiste Eesti kodanike registreerimiskampaaniad, valmistuti Eesti kodanike kongressiks, mille eesmärk oli taastada Eesti Vabariigi iseseisvus. Aktivistid olid arvamusel, et Eesti riigi saatuse üle võivad otsustada üksnes tema kodanikud. Nad ei soovinud näha riigi poliitilisel maastikul tegutsemas mitte-eestlasi. Kõik need, kes olid tulnud Eestisse olenemata põhjusest tunnistati õigusvastasteks isikuteks. Eesti iseseisvumise taastamise järel lubati mitte-eestlastele anda välismaalase staatus. Samas suunas tegutses ka ajakirjandus, Eesti Raadio ja TV.

Välismaalase staatus oli vastuvõtmatu suurele osale mitte-eestlastest, kes ei tahtnud jääda poliitikas kõrvalseisja rolli ehk teisisõnu olla poliitika õigusteta objekt. Kuid radikaalselt meelestatud Eesti poliitikud ei tahtnud mõista, et poliitilistest õigustest võivad vabatahtlikult ära öelda üksnes orjad või vaimuhaiged. Kõik see põhjustas uue protestilaine. Algataja roll kuulus Interrindele. 1989. a. 24. juunil esines Eesti NSV Ülemnõukogu 12. istungjärgul XI kooseluse nimel sõnavõtuga rahvasaadik P. Panfilov, kes oma kõnes süüdistas Kodanike Komiteede organisatooreid avantürismis, separatismis, natsionalismis ning püüdluses restaureerida “kodanlik Eesti” (Vestnik Narodnogo Fronta, 1989, nr. 10, aug.).

Rahvussuhete teravnemine avaldas sügavat mõju ERR tegevusele. ERR liikmed, olles EKP, Interrinde ja uue radikaalse liikumise keerises, pidid tegema oma valiku. RR sees algas lõhenemine. RR venekeelne fraktsioon hakkas end tundma üha enam võõrana omade seas. Paljusid ei rahuldanud komiteede natsionalistlik positsioon. Muret tekitas rahva edasine saatus suveräänses Eesti Vabariigis. ERR ridades kerkisid esile teist laadi vastuolud ja seda juba taktikalistes küsimustes. Osa rahvarindlasi eesotsas Marju Lauristiniga toetasid täielikult Kodanike Komiteede kongressi kokkukutsumist ja selle ideid. Lauristini arvates polnud mõtet jätkata perestroika toetamist, vaid tuli hakata radikaalselt tegutsema. RR teine pool ei pooldanud Kodanike Komiteesid, mõistes, et nad võivad kõigutada rahvaliidumise enda tegevust ning pidasid komiteede nõudmisi liiga radikaalseteks, järelikult ka eesti rahva jaoks ohtlikeks.

Need kartused suurenesid veelgi pärast vene vägede poolt organiseeritud veresauna Gruusia pealinnas Tbilisis 9. aprillil 1989. a. Gruusia sündmused tõestasid veel kord, et Vene impeerium põeb, ta vaevleb agoonias ja sellises seisundis on valmis mistahes tegudeks. Erimeelsused RR kahe pooluse vahel ületasid kõiksugu piirid ja

kandusid rahva sekka. Nii suuliste esinemiste kui ka ajakirjanduses ilmuvate artiklite tasandil võis märgata Kodanike Komiteede liidrite poolseid russofoobseid, äärmiselt solvavaid ütlemissid venelaste aadressil. Venelaste all mõisteti kõiki Eestis elavaid muulasi. On teada fakt, et pärast NSVL rahvasaadiku Tiit Made solvavat sõnavõttu venelaste aadressil 1989. aasta juulis kirjutasid 28 Eesti rahvasaadikut spetsiaalse avalduse, milles mõisteti hukka oma kolleegi teguviisi. Made sõnavõtt oli otseselt suunatud rahvustevahelise vaenu õhutamisele (Tartuski Kurjer, 1989, nr. 3, 1.–15. 08). Komiteede seisukoht rahvusküsimustes teravdas veelgi pingestatud rahvussuhteid. Rem Blumi sõnade kohaselt “ei ole rahvamaasse haaranud nationalistikke kirgesid Eestis võimalik maha rahustada ratsionaalsete argumentidega. Neid lihtsalt ei võeta kuulda” (Vt. Professor Blumi poliitiline päevik. – Poliitika, 1990, nr. 6, lk. 55).

Äärmiselt raske oli teha lepitustööd muukeelse elanikkonna seas. Kõiki eestlaste toiminguid mõisteti kui diskrimineerimist. Interrinde sotsiaalne baas laienes, RR oma aga ahenes. Vaatamata lektorite, tuntud teadlaste aktiivsele tegevusele hakkas RR maine vene elanikkonna seas järsult langema. Negatiivne suhtumine süvenes veelgi, kui RR eestseisus ühines nii vormilt kui sisult restitutsiooniliselt meelestatud Eesti Kodanike Komiteedega. Püüdes leida väljapääsu tekkinud olukorrast ning mingil moel takistada ühiskonna konfrontatsiooni etniliste tunnuste alusel, otsustati aktiveerida RR vene sektsiooni tööd ning selgelt määratleda oma tegevussuunad.

1989. a 1.–2. juulil leidis Narva linnas aset RR vene sektsioonide ühiskonverents, kus arutleti oluliste päevaprobleemide üle, pandi paika lähiaja peamised tegevused. Kõik otsused leidsid kajastamist konverentsi resolutsioonis, milles märgiti, et “huvide lahknemine riigis toimub sotsiaal-poliitiliste tunnuste alusel; erinevad poliitilised jõud kannavad lausa teadlikult selle üle rahvuslikule pinnale” (Tartuski Kurjer, 1989, nr. 3, 1.–5. aug.). Konverents tunnistas “Eesti rahva erandlikku ja lahutamatu õigust enesemääratlemisele ning riigikorralduse valikule”, kuid samas märkis, et seda õigust “ei tohiks kasutada Eesti rahva vastu kui poliitilist vahendit grupi või üksikisiku huvides” (Vt. samas). Konverentsist osavõtjad kutsusid kõiki demokraatlikke jõudusid ühinema, et koos toetada vabariigi suveräänsusplatforni ning sellega tagada kodanike demokraatlikud õigused ja vabadused ning kogu elanikkonna sotsiaalne kaitse. Tunnistati vajalikuks luua tööalased kontaktid teiste NSVL regionide demokraatlike jõududega.

RR vene sektsioon arvamuse kohaselt suudaksime ainult Venemaa ja teiste liiduvabariikide demokraatide, eestlaste ja mitte-eestlaste ühiste jõupingutustega teha lõpu totalitaarsele süsteemile. Eesti ühiskond peab olema üles ehitatud kõikide Eesti elavate rahvuste võrdõiguslikkusele, rahvas ei saa end tunda õnnelikuna, kui ta rõhub teisi ning ignoreerib teiste rahvuste tahteavaldusi. RR vene sektsiooni poliitilised eesmärgid ei erinenud ERR üldistest programmilistest eesmärkidest. Nende tegevus oli suunatud Eesti suveräänsuse ja iseisvusvõimendamisele ja põhines vabaduse ja kompromissi printsiibil. Suure panuse vene sektsiooni tööle andsid: Rem Blum, Juri Lotman, Tšeslav ja Aleksander Luštšik, Pavel Bogdanov, Mihhail Bronštein, Viktor Klotško, Rafik Grigorjan, Vladimir Brehhov, Pavel Reifman, Dmitri Kuzovkin, Andrei Lesnitski, Anatoli Petuhhov, Leonid Stolovitš, Jüri Tammaru, Ilja Nikiforov, Oleg Smorodnõi ja paljud teised. Vene sektsioon tegi laialdast selgitustööd nii Tartu linnas kui teistes kohtades, korraldades kohtumisi, koosolekuid, konverentse. Kirjutati populaarteaduslikke artikleid ühiskondlik-poliitilistel, kultuuri- ja muudel teemadel. Ajaleht Edasi valis oma autorite seast välja 1989. aasta laureaadid. Nende seas olid: Rafik Grigorjan, kirjanik ja esseist Jaan Kaplinski, ühiskonnateadlased Jüri Ant, Indrek Koolmeister ja Ilmar Rebane. (Edasi, 5.05.1989).

Tuleb märkida, et paljud venekeelsed ajalehed, olles parteilise nomenklatuuri alluvuses ning pooldades interliikumist, keeldusid trükkimast RR liidrite artikleid. Lisaks kõigele oli kasutusele võetud kõik vahendid, et diskrediteerida neid venekeelse lugejaskonna silmis. Paljusid laimuartikleid sanktsioneerisid toimetajad S. Tarakanov (Sovetskaja Estonija) ja Valter Toots (Vperjod). Ajalehe Vperjod toimetaja Valter Toots tegeles esialgu artiklite sisu moonutamisega, flirtis Tartu Ülikooli õppejõududega ja ERR vene sektsiooni liidritega. Aga juba 1988. a. teisel poolel, kui Tartu ajalehe vastu hakkasid huvi tundma NLKP KK ideoloogiaosakonna töötajad, ja ka NLKP KK Marksismi-Leninismi Instituudist (A. Dorontšenkov, J. Pankov jt.), tegi V. Toots järsu pöörde Interrinde suunas. Järsk muutus tuli ilmsiks ajal, kui Tartu ajalehe toimetusse komandeeriti erilise missiooniga Marksismi-Leninismi Instituudi töötaja Moskvast J. Pankov. Rem Blumi kommentaaride järgi oli KGB organitel tavaks kasutada praktikas taolisi võtteid. Pankovi saabumisega Tartusse aktiveerus järsult intriite tegevus ja seda eriti Tartus endas. 1989. aasta algul avaldati Tartu linna töötajate interliikumise põhikiri (Vperjod, 9.02.1989).

1989. a. mais vallandati V. Toots ametipostilt. Kuid ta ei jäänud istuma käed rüpes, vaid hakkas kohe organiseerima massilisi nn. “päevaseid ja kaugõppe vormis lugejate konverentse”, otsides toetust enda tegevusele. Ta püüdis igati diskrediteerida demokraatlikult meelestatud Tartu intelligentsi, sealhulgas O. Bunderit, R. Grigorjani, R. Blumi, P. Reifmani, S. Šahverdovit jt. – kõiki neid, kellele olid vastuvõtmatud interliikumise põhimõtted. 1989. aasta 1. juunil toimus Albert Saunaneni – rahvuselt ingerisoomlase, kunagise representeritu järeltulija, teadlase ja vene keelt vabalt valdava EKP Tartu Linnakomitee teise sekretäri töökabinetis EKP Tartu Linnakomitee ideoloogiakomisjoni istungjärk. Istungjärgul oli vaatluse all venekeelse ajalehe Vperjod ja tema toimetaja ebakonstruktiivne tegevus. V. Tootsi psühholoogiliseks toetuseks oli Moskvast kohale toimetatud ajalehe Pravda erikorrespondent. Ägedas ja äärmiselt pingelises diskussioonis osalesid J. Tammaru, R. Grigorjan, J. Lindevald ja Rem Blum. R. Blumi süda ei pidanud vastu – ta suri insuldi tagajärjel sealsamas kohapeal.

See oli korvamatu kaotus. Rem Blum oli nii ERR kui vene seksiooni ideeline ja organisaatorist juht. Tema käe all sirgusid sellised tuntud kultuuri- ja teadustegelased, Eesti poliitikud nagu Jaak Allik, Ülo Vooglaid, Rein Veidemann, Marju Lauristin, Mikk Titma, Sulev Kannike, Jevgeni Golikov, Lena Blum ja paljud teised. Suri isiksus, kelle jaoks vabadus polnud mitte tühine sõnakõlks, vaid ülim väärtus, mille nimel ta andis oma elu.

Arvestades seda, et Eestis toimunu ei leidnud adekvaatset kajastamist venekeelses meedias otsustas ERR vene seksioon hakata välja andma oma sõltumatut häälekandjat Tartus. Idee algatajaks oli nüüd juba kadunud Rem Blum. Siiani ilmus vene keeles vaid üks leht – Vestnik Narodnogo Fronta, mida toimetasid Lena Blum, Jelena Popovskaja, Jüri Tammaru, Eldar Efendijev jt. 1989. a juuni algul ilmus ajalehe Tartuski Kurjer esimene venekeelne number. Kuna sõnaõigusega oli rohkesti probleeme kogu NL territooriumil, siis sai Tartu ajalehest omamoodi demokraatlike jõudude ruupor. Lehe maine ja populaarsus kasvas iga päevaga. Toimetusse hakkasid tulema lugejate kirjad Leningradist, Moskvast, Sverdlovskist, Riiaist, Vilniusest, Tšeljabinskist, Lõuna-Sahhalinskist, Harkovist, Jerevanist, Magadanist, Alma-Atast, Kuibõševist, Krasnodarist, Suhhumist jne.

Ajaleheveergudelt sai lugeda infot sündmustest NSVL eri paikades, avaldati materjale ERR tegevusest, trükiti lugejate kirju, artikleid stalinismi perioodist ja selle ohvritest. Avaldamist leidsid inter-

vjuud tuntud poliitikategelastega nagu Boriss Jeltsin, Tunne Kelam, Rein Taagepera, Kalju Komissarov, Juri Afanasjev, Gavriil Popov ja Roi Medvedev. Tõlgiti ja avaldati kordustrukina huvitavaid artikleid eestikeelsest ajakirjandusest. Lehe veergudel ilmusid tuntud luuletajate nagu Aleksandr Volodini, David Samoilovi, Lev Moltšalovi, Nonna Slepakova, Andrei Tšernovi ja Vladimir Mikuševitši värsid. Kirjanik Juri Borev avaldas esmakordselt oma “Staliniada” just ajalehes Tartuski Kurjer. Ajalehe toimetuse koosseisu kuulusid: R. Blum, V. Brehhov (Saal), R. Grigorjan, L. Stolovitš, R. Kilk, A. Kuznetsov, J. Tammaru, A. Petuhhov, V. Palm, D. Kuzovkin, P. Vihalemm, V. Muhhamadejeva, S. Litvak, A. Šegedin jt. Ajalehe toimetamise kogemus Tartus oli sellisel tasemel, et B. Jeltsin, T. Gdljan, G. Starovoitova, I. Zaslavski, S. Stankevitš jne. tegid rahvasaadikute regionaalidevahelise grupi nimel ettepaneku alustada nende opositsiooniliselt meelestatud demokraatliku suunitlusega ajalehtede Pozitsija ja Doverije väljaandmist. Ettepanek realiseerus. Juba 1990. a. jaanuaris ilmusid ajalehenumbrid.

ERR vene sektsiooni toimetusalane tegevus tasub veel tõsist uurimist, kuid juba täna võib märkida, et tänu meediale levis mööda kogu Nõukogude Liitu tõene pilt sündmustest Eestis, oma tegevusega kujundati erinevate rahvaste sümpaatiat eesti rahva vastu, kes nii truult võitles oma vabaduse eest. I. Nikiforovi, A. Šegedini, A. Petuhhovi ja L. Blumi ajakirjanduslik kogemus, mis saadi töötades Tartuski Kurjeri toimetuses, mängis suurt rolli nende edasises saatuses. Nendest said elukutselised ajakirjanikud.

1989. a. mais toimus Tallinnas kolme Balti liiduvabariigi rahvarinnete assamblee, kus ilmsid suured vastuolud tegevuse taktikas. Kuid surve avaldamiseks Moskvale ning Baltimaade vabaduspüüdluse demonstreerimiseks otsustati 1989. a. 23. augustil korraldada aktsioon, mida tuntakse Balti keti nime all ja mis läbis kolme riigi piire. Balti keti solidaarsusaktsioonis osalesid eestlaste, lätlaste ja leedulaste kõrval tuhanded mitte-eestlased. Vaimustushoog oli arvatult kõrge. Ketis osalejad pidid üksteisele edasi andma püha ja kõigile nii südamelähedase tahteavalduse – parooli Vabadus. Kavanatud üritus kutsus esile Kremli negatiivse reaktsiooni, kuid lihtrahva seas võeti see vastu vaimustusega. NLKP KK Poliitbüroo mõistis oma istungil 26. augustil 1989. a. teravalt hukka Baltimaade nn. separatistliku tegevuse ning kuulutas, et nad jäävad “igavesti NSVL koosseisu”. Märgiti, et kui taolised aktsioonid saavad korduma, siis füüsiline ellujäämine on küsitav... Kuid tehtud hoiatused ei avaldanud

enam mõju. Just vastupidi, nad näitasid veelkord Kremli jõuetust, mis kaotas oma mõjujõudu ja mitte ainult Baltimaades.

1989. a. septembris kavandati NLKP KK pleenumi läbiviimine rahvusküsimustes. Pleenumi ülesandeks oli töötada välja konstruktiivsed juhtnöörid rahvuspoliitika valdkonnas. Selleks ajaks haarasid rahvuskonfliktid suurt leviala. Marksismi-leninismi direktori G. Smirnovi sõnade kohaselt nad isegi “eraldasid” mõnede liiduvabariikide kommunistlikud parteid NKLPst ja kujundasid need ümber iseseisvateks parteideks, kellel olid omad parteiprogrammid (Vt. Politšeskoje Obozrenije, 1989, nr. 12, lk. 44).

NLKP KK korraldas oma järjekordse pleenumi eel hulgaliselt arutlusi, mis puudutasid rahvusküsimuste teooriat ja praktikat. 1989. a. 1. veebruaril toimus ajakirja Voprosõ Istorii KPSS toimetuses ümarlaud, mille töös osalesid Eestist Jevgeni Golikov (rahvuselt venelane), Kalev Tammistu (eestlane) ja Rafik Grigorjan (armeenlane). Ümarlaud kujutas endast teaduslikku diskussiooni rahvuspoliitika sõlmküsimustes. Eesti delegatsiooni ja Kremli ideoloogide ning Moskva Riikliku Ülikooli teadlaste vahel puhkes terav diskussioon. Diskuteerisid professorid T. Šamba, R. Abdulatipov, E. Bagramov, A. Dorontšenko, J. Rimarenko, V. Kasjanenko, G. Trapeznikov jt. Kohtumisest osavõtjate arvamused olid nii üldteoreetilist kui praktilist laadi. Peamine vaidlus käis rahvuslike õiguste ja suveräänsuse üle paljurahvuselises riigis (Vt. Voprosõ Istorii KPSS, 1989, nr. 4, lk. 39–61). Teaduslikku diskussiooni ei tekkinud, kuna eesti delegatsioon oli palutud kohale peksupoiste rollis. Õnneks osutusid need “poisikesed” tugevateks nii rahvussuhete teoorias kui praktikas. Tuntud abhaaslasest kirjanik Fazil Iskander märkis: “Mulle eestlased meeldisid. Ma tulin siia eelarvamustega, kuid lahkun kui sõber.” Võttes arvesse Eesti delegatsiooni internatsionaalset koosseisu kinnitas ta, et “reaalses elus juhtub tihti nii, et põlisrahvusest inimene tunneb tihti peale kohalikke olusid halvemini kui teisest rahvusest esindajad” (Vt. samas, lk. 48).

Teemal “Sotsiaal-poliitilised probleemid NSVL rahvustevahelises suhetes: teooria ja praktika” toimus ka teine ümarlaua istungjärg. See leidis aset NLKP KK Marksismi-Leninismi Instituudis 4.–6. juulil 1989. Ümarlaua tööst võttis osa 486 inimest, nende seas olid NSV Liidu rahvasaadikud, parteinomenklatuursed töötajad, liiduvabariikide ja autonoomiate ühiskondlike liikumiste esindajad (Vt. Voprosõ Istorii KPSS, 1989, nr. 9, lk. 18–42). EKP töötas välja oma rahvusküsimusi puudutava platvormi, kuid see sai koheselt Kremli

poolse obstruktsiooni osaliseks. Sellele ümarlauale olid kutsutud ainult Interrinde liidrid: V. Jarovoi, S. Petinov, A. Gorjatšova, A. Sai jt. Ainult tänu EKP KK sekretäri Mikk Titma jõupingutustele jõuti kokku panna vastasgrupp, kuhu kuulusid Klara Hallik, Jevgeni Gollikov, Rafik Grigorjan jt.

Toimunud diskussiooni transleeriti osaliselt ka üleliidulistel telekanalitel. Eesti Raadio edastas täieliku aruande, mis leidis avaldamist Leivi Šeri käe all. Ümarlaulul kõlanud ettekanded olid diametraalselt vastupidise sisuga, ühelt poolt esinesid A. Gorjatšova, A. Sai ja S. Petinov ja teiselt poolt K. Hallik ja R. Grigorjan. Arnold Sai, eestlasest Interrinde üks aktiivsem liider, Tartu aparaaditehase parteisekretär astus oma ettekandes välja nõukogude imperiumi ja sotsialismi kaitseks, teravalt kritiseerides nn. eesti šoviniste, pakkudes välja idee kuulutada vene keel riigikeeleks ning liiduvabariikides jätta teiseks keeleks rahvuskeel. Ta seisis igati Eesti riigi poliitilise ja majandusliku suveräänsuse vastu. Rafik Grigorjan – Tartu Ülikooli dotsent, ERR üks eestvedaja, rahvuselt armeenlane – kaitstes vastukaaluks Saiale Eesti Vabariigi majanduslikku ja poliitilist suveräänsust, eestlaste õigust enesemääratlemisele, kritiseeris Kremli poliitilist tegevust rahvusküsimuse alal. Temale olid Saia ja Petinovi seisukohad lausa vastuvõtmatud, ebakonstruktiivsed ja eestivastased, mis rõhused ühiskonna niigi üleskõetud psühholoogilisele seisundile. Vastaspoolte “eesmärk oli destabiliseerida olukorda riigis ja viia sisse erakorraline juhtimine kuni konflikti lahendamiseni”. Mõlemad ettekanded avaldati üleliidulises ajakirjas (Voprosõ Istorii KPSS, 1989, nr. 9) ja Tartu lehes (Vperjod, 20.07.1989; 15.08.1989).

1989. a. detsembris toimusid poole sajandi pikkuse nõukogude hääletamise järel esimesed vabad valimised kohalikesse omavalitustesse. ERR vene sektsioonist kandideerisid Tartus I. Nikiforov, A. Kuznetsov, V. Brehhov, R. Grigorjan, S. Litvak, A. Lesnitski, V. Klotško. Interrinne otsustas esialgselt boikoteerida eelseisvaid valimisi. Kuid peagi leiti, et sel moel nad isoleerivad iseend ning otsustasid üles seada oma kandidaadid. Nendeks olid V. Toots, A. Sai, I. Poltavtsev, A. Volkov jt. Valimiste tulemusena pääses 41 saadikust linna volikokku vaid kolm mitte-eestlast: R. Grigorjan, A. Saunanen ja Š. Tepman.

2. veebruaril 1990. aastal, Tartu rahu 70ndal aastapäeval toimus Tallinna Linnahallis Eesti NSV ülevabariigiline rahvasaadikute (kõikidel tasanditel) koosolek, kus arutati Eesti omariikluse staatuse üle. Saadikud olid kindlad, et Eesti riikliku iseseisvuse eest tuleb võidel-

da rahumeelseid abinõusid kasutades. Vastuvõetud otsus leidis kajastamist iseseisvusdeklaratsioonis, millest sai Eesti rahva ajaloo pöördepunkt. Legitiimselt valitud saadikutel avanes võimalus teha teatavaks enamuse tahteavaldus. Eranditult kõik mitte-eestlastest rahvaesindajad toetasid deklaratsiooni. Mõni aeg hiljem, s.o. 12. märtsil tuli Eesti Kodanike Kongress välja analoogse otsusega.

1990. a. 2. veebruaril löid Interrinde pooldajad Tallinnast, Kohtla-Järvelt, Narvast, Sillamäelt “Nõukogude võimu ja kodanike õiguste kaitsmise komitee Eestis”, mille etteotsa valiti V. Jarovoi, L. Annus ja V. Malkovski. Vastloodud komitee tegevus oli suunatud Eesti suveräänsuse, kõikide Eesti õigusaktide vastu, mis olid dateeritud hiljem kui 16. nov. 1988. Komitee juhtkond teatas, et “ta võtab enda peale ülesande koordineerida seadusliku võimu juhtimist linnades ja maapiirkondades” (Vt. Tartuski Kurjer, 1990, nr. 2, märts). Analoogiliselt tegutseti nii Leedus kui Lätis. Erimeelsus teravnes iga päevaga. Ühiskonnas tekkis praktiliselt kaks vastaspoolust – Eesti Vabariigi suveräänsuse pooldajad ja vastuseisjad. Poliitikute pingutuste tagajärjel kujunenud sotsiaalne vastuseis võttis rahvuslik-keelelise ilmingu.

1990. a. märtsi esimesel poolel käis venekeelse intelligentsi initsiatiivgrupp välja idee koonduda uude liikumisse, mille nimeks sai “Kodanike rahu” ja mis toetus demokraatiale, tolerantsusele ja vastastikusele mõistmisele. Liikumise algatusrühma kuulusid: V. Brehhov, A. Kuznetsov, S. Litvak, V. Mürk, T. Luššik, I. Nikiforov, A. Petuhhov, P. Reifman, L. Stolovitš, J. Tammaru jt. Veidi hiljem, 1990. a. 24. aprillil asutati Tartu linnas ühendus “Kodanike rahu eest”, kuhu kuulusid esindajad Tallinnast, Kohtla-Järvelt, Narvast ja Tartust. Liidrid olid arvamusel, et poliitilised parteid ja ühiskondlikud liikumised allkirjastavad rahulepingu ja taganevad jõu kasutamisest vaidlusküsimuste lahendamisel.

1990. a. oktoobris püüdis rahvastikuminister Artur Kuznetsov koos Marju Lauristini ja Interrinde liidrite V. Lebedevi, S. Pasko, K. Kopõitini ja teiste kaasabil kallutada üldsust väljakäidud idee kasuks, kuid kahjuks ei leidnud see rahva toetust ja jäi realiseerimata ning leidis hukkamõistu O. Neginini ja O. Gogini artiklis “Vene demokraatide koosolek läbi demokraatide silmade” (Molodjož Estonii, 30.10.1990). Uus liikumine osutus tegevusvõimetuks. Organisaatorid sattusid isiklike illusioonide püünistesse ning unustasid, et rahvusküsimustes esilekerkinud vastuolusid pole võimalik lahendada üksnes loosungite ja deklaratsioonidega. Siin nõutakse reaalseid

tegusid. Rahvusküsimus ei luba manipuleerimist. See on ohtlik mäng. Rahvusküsimuse lahendamiseks ei piisa ainult etnopsühholoogia-alastest teadmistest, on vajalik töökogemus antud valdkonnas. Artur Kuznetsovil aga see puudus. J. Tammaru sõnade kohaselt “oli poliitika kui selline võõras tema loomusele” (Vperjod, 17.03.1990). A. Kuznetsov oli oma erialalt füüsik ja juba pärast aastast tööd rahvastikuministrina loobus ta oma ametipostist ja asus tööle Venemaa välisministeeriumi. Tema lahkumine sattus terava kriitika alla Eesti ajakirjanduses.

1990. a. 24. veebruaril toimusid Eesti Kongressi valimised. Selleks hetkeks (1989. a. sügisest kuni 1990. a. veebruarini) oli end registreerinud Eesti Vabariigi kodanikeks 520 000 inimest, taotlejaid oli 34 000. Valimistel osalesid ka väliseestlased. 1990. a. 11.–12. märtsil leidis aset Eesti Kongressi esimene koosolek, kus võeti vastu programm Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamiseks. Paljud ERR liidrid kuulusid Kodanike Komitee koosseisu. Vahetult enne Eesti Kongressi esimest istungjärku, s.o. 1990. a. 11. märtsil teatas Leedu NSV Ülemnõukogu Leedu iseseisvuse täielikust taastamisest. See sündmus pani alguse NSV Liidu kokkuvarisemisele.

1990. a. 16. märtsil toimusid ENSV Ülemnõukogu valimised, millest võtsid osa kõik Eesti elanikud, sealhulgas ka nõukogude sõjaväelased – Kongressi valimisel omasid hääleõigust vaid Eesti kodanikud. Veel valimiste eelõhtul esinesid osa Eesti Kongressi pooldajaid (eesotsas Trivimi Vellistega) üleskutsetega boikoteerida Ülemnõukogu valimisi ning keskenduda vaid Eesti Kongressi tööle, kus sõnaõigus on ainult esimese Eesti Vabariigi kodanikel ja nende järeltulijatel. Teine osa, kes pooldas mõõdukat kurssi, otsustas minna valimistele. Enamus saadikukandidaatidest sh. üksikud parteiliikmed olid nii Kongressi kui ka ENSV Ülemnõukogu poolt. Niisiis viimased Eesti NSV Ülemnõukogu valimised toimusid demokraatlikult, kuigi EKP, ERR, Interrinde ja Kodanike Komitee poolt ülesseatud kandidaatide vahel käis tihe rebimine. Võitsid mõõdukad. Peaaegu pooled olid ERR esindajad.

1990. a. kevadel kehtestas Mihhail Gorbatšov NSVL säilitamise eesmärgil ja selleks, et lõpetada “suveräänsuste paraad” NSVL Presidendi ametikoha ning kuulutas välja ülemineku “sotsialistlik-õiguslikule riigikorraldusele”. 1990. a. 15. märtsil III Nõukogude Kongressil valiti M. Gorbatšov, alternatiivset alust omamata NSVL esimeseks presidendiks. Nõukogude Liidu konstitutsioonist kõr-

valdati § 6 “Kommunistliku partei juhtivast ja suunavast rollist”. Kuulutati välja mitmeparteilisuse printsiip.

23.–25. märtsil 1990. a. kutsuti kokku viimane EKP XX kongress, mille tööst võtsid osa nii mõnedki parteifunktsionäärid RRst, Kodanike Komiteedest ja Interrindest. Praktiliselt kujutas EKP tollal endast omalaadset konglomeraati, kuhu kuulusid küllaltki erinevad ideelis-poliitilised grupeeringud. Erinevuste olemasolu vaadetes viis partei lõhenemisele ja see toimus ametlikul teel just XX kongressil. Tekkis kaks erinevat suunda – ühed pooldasid sõltumatut EKPd, teised aga nõudsid, et EKP lähtuks NLKP platvormist ehk teisisõnu oleks Kremli meelepärane. Partei lõhenemise peamiseks põhjuseks olid erimeelsused Eesti edasise saatuse lahendamisel. Kongressil tuli ilmsiks fakt, et mitte-eestlastest kommunistid jagunevad Eesti riigi iseseisvuse taastamise küsimustes lausa kolme alagruppi: pooldajad, vastased ja erapooletud. Enamus saadikutest toetas taotlust taastada Eesti Vabariigi iseseisvus. Seega võeti maha kõik formaalsed takistused omariikluse taastamisel. Kongress tõestas veelkord, et peamiste lahkkelide põhjus ei seisne kommunistide kuuluvuses ühte või teise rahvusesse, vaid nende ideelis-poliitilises orientatsioonis.

1990. a. 30. märtsil võttis äsjavalitud Eesti NSV Ülemnõukogu vastu otsuse “Eesti riikliku staatuse” kohta, milles tunnistati ebaseaduslikuks nõukogude võim selle kehtestamise momendist peale (s.o. 1940. aastast). Kongress kuulutas välja Eesti taasiseisvumise alguse ja üleminekuperioodi. Konkreetsetest tähtaegadest veel ei räägitud. Seda selleks, et eksitada impeeriumi jõudusid ja mitte provotseerida neid aktiivsele tegevusele. 1990. a. 8. mail taastati rahvuslik sümbolika – rahvuslipp, hümn, vapp ning endine nimetus – Eesti Vabariik. Samal päeval kuulutati Eesti NSV Ülemnõukogu esimeheks Arnold Rüütel ja uueks valitsuse juhiks sai Edgar Savisaar. Indrek Toome astus tagasi. Edgar Savisaar seisis riigi eesotsas ajavahemikul 08.05.1990–29.01.1992.

1990. a. 15. mail organiseerisid Interrinde liidrid Tallinnas ja Riias suuremõdulisi manifestatsioone, kus nõuti valitsuse tagasiastumist, presidendi juhtimise sisseviimist, rahaülekannete katkestamist riigi eelarvesse, Eesti NSV Ülemnõukogu laialisaatmist. Esitatud nõudmiste mittetäitmisel ähvardati algust teha üleriigilise poliitilise streigi ettevalmistamisega (Izvestija OSTK, 1990, nr. 8, mai; Tartuski Kurjer, 1990, nr. 5, juuni). Sama päeva õhtul ründasid intrid, TKÜNLased, streigikomitee liikmed ja ülesärritatud miitingust osavõtjad

Eesti Ülemnõukogu hoonet Toompeal ning püüdsid heisata punalippu. Edgar Savisaar pöördus raadio teel rahva poole, kutsudes üles kaitsma uut valitsust. Tekkinud vastasseisust väljus valitsus võitjana. Toimunu leidis heldekäelist kajastamist eesti ajakirjanduses kui mitte-eestlaste ebaõnnestunud riigipööre. Sellega tehti suur ja tõsine karuteene rahvussuhetele – “kodanike rahu” jäi saavutamata.

1990. a. 16. mail tunnistati kehtetuks Eesti NSV konstitutsioon. Valitsus võttis vastu seaduse “Eesti Vabariigi ajutise juhtimise alustest”. See tähendas, et Eesti territooriumil kehtivad ainukesena tema enda seadused. Paraku lükkas M. Gorbatšov järjekordselt antud seaduse tagasi. 1990. a. 26.–27. mail kutsuti kokku ERR teine kongress. Tartust osales 40 saadikut, sealhulgas vene sektsiooni liikmed M. Bronštein, R. Grigorjan, J. Tammaru. 1990. a. sügisel kehtestati ühepoolse otsusena Eesti Vabariigi ja NSVL vahel majanduslik piir ning sisse- ja väljaveetava kauba kontroll. M. Gorbatšov oli tollal juba “küps” loomaks uut liitriiki. Kuid pärast Varssavi lepingu kehtetuks muutumist ei soovinud Balti riigid enam siduda end nõukogude impeeriumiga. Nad püüdsid Euroopasse.

Kõik see aktiveeris ja koondas impeeriumimeelseid ja šovinistlikke jõudusid kaitsmaks ainsat ja jagamatut Nõukogude Liitu. Nende algatusel loodi kõigi interrinnete koordinatsiooninõukogu e. saadikute grupp “Sojuz”. Eestimaa intrid said tänu NSVL Kaitseministeeriumi otsesele toetusele võimaluse edastada informatsiooni raadiojaama “Nadežda” kaudu. Raadiosaateid kanti üle erineva sagedusega kanalitel ning neid võis kuulata Tallinnas ja teistes Eesti paikades (Vperjod, 15.09.1990). Nõukogude Liidu rahvasaadikute IV kongressi eel nõudsid “Sojuzi” liikmed (V. Alksnis, N. Petrušenko jt.) M. Gorbatšovilt lausa ultimatiivses vormis tegusate meetmete kasutuselevõtmist, et takistada NL kokkuvarisemist. Reaktsioonilised jõud valmistusid tegutsema. Juba 1990. a. detsembris püüdis NL välisminister E. Ševardnadze sellest märku anda tagasiastumisega oma ametipostilt. Perestroika üks initsiaatoreid Aleksandr Jakovlev, keda Kremli reaktionäärid pidasid “rahvarinnete isaks” Balti riikides, muutus äkitselt liigseks ning ta tagandati presidendi nõukogu koosseisust (Jaak Allik, Kas võib uskuda Gorbatšovi? – Poliitika, 1990, nr. 9, lk. 5).

Kõik kõneles sellest, et nõukogude võimustruktuurides lõhe aina süvenes. M. Gorbatšovi nõudmisel võttis IV nõukogude kongress vastu määruse, mille kohaselt järgmise aasta 17. märtsil pidi toimu- ma üleliiduline referendum NL ellujäämise küsimustes.

1991. a. jaanuarisündmused tõestasid, et Kremli uuendusmudel on ennast ammendanud. Algas reaktsiooniliste jõudude pealetung, mille esmaülesandeks oli kommunistliku diktatuuri taastamine. Lahkelide sõlmpunktiks kujunes Baltikum, kus otsustati kogu maa saatust. Just siin põrkusid kokku demokraatia ja tagurlus, asusid heitluse agooniasse langenud süsteemi pooldajad ja need, kes püüdlisid vabaduse ja sõltumatuse poole. Kremli juhtkond võttis vaidlustes liiduvabariikidega kasutusele oma eelkäijate poolt läbiproovitud argumendi – vägivalda. Juba enne vastupanuliikumise algust algatasid üleliidulised massiteabevahendid laialdase desinformatsiooni Leedus toimunud sündmuste ja protsesside kohta. 1991. a. 7. jaanuaril saabusid NSVL kaitseministri D. Jazovi käsul Baltikumi õhuhessantväed. 8. jaanuaril korraldasid Leedu Interrinne ja KP võimsa protestimiitingu Leedu valitsuse rahvavastase poliitika vastu ja nõukogude võimu kaitseks. 11. jaanuaril esines M. Gorbatšov “Pöördumisega Leedu NSV Ülemnõukogu poole”, milles nõudis ultimatiivses vormis NSV Liidu ja Leedu NSV Konstitutsiooni viivitamatut taastamist ning kõigi põhiseadusvastaste otsuste tühistamist ehk teisisõnu – oli vaja loobuda sõltumatusest ja taastada nõukogude võim. Sama päeva õhtul kuulutasid Leedu moskva-meelsed kommunistid spetsiaalse Rahvusliku Päästekomitee loomisest, mis oli valmis enda kätte haarama kogu võimustruktuuri. Vastloodud organisatsioon sarnanes sõjalis-revolutsioonilise komiteega, mille löid bolševikud aastatel 1917 ja 1940. Tegutseti tuttava stsenaariumi järgi. Kokkupõrge oli vältimatu.

Demokraatlike jõudude konsolideerimise eesmärgil kohtusid 1991. aasta 12. jaanuaril Eesti pealinnas Tallinnas Balti riikide valitsusjuhid ja Vene Föderatsiooni riigipea Boriss Jeltsin. Allkirjastati rida olulisi dokumente, sealhulgas “Leping Vene Föderatsiooni ja Eesti Vabariigi riikidevahelistest suhetest”. B. Jeltsin tunnistas Balti riikide suveräänsust, mõistis hukka keskvoimude tegevuse ja kutsus sõjaväelasi üles mitte sekkuma nende riikide siseasjadesse. Kõik kohtumisest osavõtjad pöördusid ÜRO peasekretäri Peres de Cuelhari poole ettepanekuga kutsuda kokku ÜRO egiidi all rahvusvaheline konverents Balti riikide probleemide reguleerimiseks.

Kuid juba sama aasta 13. jaanuari ööl alustas sõjavägi koos miilitsa eriuksustega (OMON) aktiivset tegevust. Püüti hõivata Vilniuse teletorn, kuid rahvas tuli tänavale, ehitas barrikaade ja asus kaitseesse. Kokkupõrgetes hukkus 14 tsiviilelanikku, haavatuid oli 150. Saatuse ironial anti just 12. jaanuaril Moskvast M. Gorbatšovile üle

Rahvusvaheliste metodistlike kirikute nõukogu 1990. a. rahupremia. Kogu Eesti elanikkond mõistis väga hästi, et taoline jõudemonstratsioon ei olnud suunatud mitte ainult Leedu vastu, vaid korraldatud selleks, et hirmutada Balti ja teisi nõukogude impeeriumi rahvaid, kes püüdlevaldavad vabaduse poole.

1991. a. 14. jaanuaril toimus Tartus Raekoja platsil suur leinamiiting, mille korraldajateks olid ERR ja linnavalitsuse liikmed. Mälestati nõukogude agressiooni ohvreid, kes langesid Leedu sündmustes. Leinamiitingul võtsid sõna Aino-Eevi Lukas, Viktor Palm, Rafik Grigorjan, Toomas Mendelson, Robert Näraska, Kalle Kulbok, Heino Noor, Bruno Javoš jt. Miitingus osalejad avaldasid kaastunnet langenute peredele. Samas võeti vastu deklaratsioon, kus mõisteti hukka jõhker jõukasutamine Balti riikide iseseisvusvõitluse mahasurumiseks.

Järgmisel päeval, s.o. 15. jaanuaril kutsusid Interrinne, TKÜN ja Moskva platvormil seisev EKP kokku oma miitingu Tartus ja korraldasid manifestatsiooni Tallinnas. Osalised kandsid NSVL ja ENSV punalippe. Ettekannetega esinesid V. Toots, A. Sai, A. Volkov, V. Gerassimov jt. Samas võeti vastu pöördumine M. Gorbatšovi poole, kus märgiti, et Eestis on “võimule pääsenud natsionaalseparatistid, anastajate järeltulijad, äsjasündinud kodanlased”, kes võtavad vastu “õigusseadlusandlusele, NSVL ja ENSV Konstitutsioonidele vastakaid seadusi” ning “praktiliselt toimub kodanlike õigusnormide restaureerimine”. Presidendilt nõuti Nõukogude Liidu ja Eesti NSV põhiseaduse ja NSVL seaduste taastamist ning juhul kui separatistid ei kuuletu mõistusele, tuleb sisse viia presidendijuhtimine. Nad töötasid, et tööliklass on talle alati toeks (Vperjod, 17.01.1991).

Demokraatliku mõttemaailmaga inimesed mõistsid, et Balti vabariikidest on saanud omamoodi polügon, kus katsetatakse demokraatia mahasurumise taktikat. Nii näiteks mõistis rahvuslik liikumine Demokraatlik Venemaa, mis tegutses Novgorodis ja paljudes teistes linnades teravalt hukka Interrinde, TKÜN ja kommunistliku partei tegevuse. Pöördudes Balti riikides elavate kaasmaalaste poole kirjutasid nad: “Vaadake tähelepanelikult enda ümber – kes seisavad teie interrinnete eesotsas, kes kirjutavad teie loosungeid ja kujundavad teie ideoloogiat, kes moodustavad nn. Rahvusliku Kaitse Komiteesid? Ja te näete – need on parteifunktsionäärid, vana partei kaardivägi. Neid juhib soov tagasi saada vana võim... Teie sõbrad on kõik etnosed ja rahvused, kõik suured ja väikesed rahvad ja rahvused oma igipõliste vabaduspüüdlustega. Teie vaenlased on need, kes iga

hinna eest tahavad säilitada võimu, kes meid püüavad tülli ajada, kes tegutsevad impeeriumile kohase läbiproovitud printsiibi järgi: jaga ja valitse” (Sovetskaja Estonija, 13.02.1991).

Analüüsidest jaanuarikuu traagilisi sündmusi võtsid ERR volikogu ja seejärel ka Eesti Ülemnõukogu vastu ühise otsuse – korraldada oma referendum 3. märtsil 1991. a. Moskva pakkus välja 17. märtsi. Lisaks Eestile otsustasid veel viis liiduvabariiki läbi viia oma referendumid. Sellise otsuse tegid Armeenia, Gruusia, Läti, Leedu ja Moldova. Vahetult enne referendumit esinesid Raadio 4 poolt korraldatud saates I. Nikiforov, R. Grigorjan ja A. Šegedin. Arutelu leidis kajastamist ka ajalehtedes. R. Grigorjani artikkel “Meie ja referendum” sisaldas üleskutset venekeelse lugejaskonnale näidata üles sügavat teadlikkust ja toetada eesti rahva õigust omariiklusele (Vperjod, 14.02.1991; Postimees, 9.02.1991). 1991. a. 3. märtsi valimistel osales 948 130 inimest ehk 82,86 protsenti valimisnimekirja kantutest. Eesti elanikkonna küsitlus näitas, et 737 964 valijat s. o. 77,83 protsenti valimistele tulnuist hääletasid “Eesti Vabariigi iseseisvuse ja suveräänsuse tagastamise eest”. Eitavalt vastasid 203 199 valijat e. 21,43 protsenti.

Referendumi tulemused kinnitasid 1990. a. sügisel läbiviidud sotsioloogiliste uurimuste andmeid, mille kohaselt Eesti iseseisvust toetas 87 protsenti eestlastest ja 34 protsenti mitte-eestlastest (Tallinna Õhtuleht, 4.09.1990). Tulemustest selgus, et üks kolmandik mitte-eestlastest ütles “jah”. See oli enamuse arvamus. Eesti iseseisvuse idee, mis sai esmakordselt välja käidud 1988. a., oli paljudele eestlastele arusaadav ja südamelähedane, samas mitte-eestlastele esialgu võõras ja arusaamatu. Enamus ei mõistnud, millest käib jutt, mida tahetakse. Seda enam, et meie massiteabevahendid (nii eestikeelne venekeelne) kajastasid sündmusi erinevatest aspektidest lähtuvalt. Interrinde liidrid moonutasid järjepidevalt infot ja tegelesid rahvamasside hirmutamise ja venekeelset elanikkonda ei puudutanud niivõrd Eesti iseseisvus, kuivõrd neid huvitas enda staatus. Nad ei tundnud hirmu Eesti iseseisvuse kui sellise ees, vaid kartsid võimalikku diskrimineerimist uuendatud Eestis (Vt. Oleg Samorodnõi, Venekeelse rahvusseltsi mõningatest iseärasustest Eestis. – Poliitika, 1990, nr. 9, lk. 30).

Lähtuvalt sellest, kuidas kulgesid edasised sündmused NSV Liidus tervikuna ning tänu venekeelse intelligentsi märkimisväärsele tööle toimusid mitte-eestlaste teadlikkuses suured muutused. Kui tutvuda A. Semjonovi ja H. Barabanneri artikliga, milles analüüsi-

takse MAINOR-EMORI küsitluse andmeid, siis võib märgata kiiret kasvutempot Eesti suveräänsuse mitte-eestlastest toetajate hulgas.

Mitte-eestlaste osakaal Eesti iseseisvuse toetamisel*

aprill	sept.	veebr.	mai	juuni	märts	sept.
1989	1989	1990	1990	1990	1991	1991
5%	9%	18%	26%	27%	37%	55%

Tabelist selgub, et 1991. a. märtsis läbi viidud iseseisvumisreferendumil hääletas selle poolt erinevate allikate põhjal umbes 37–40% mitte-eestlastest elanikkonnast, kuid 1991. a. 20. augustil, iseseisvuse taastamispäeval ületas vastav näitaja juba 50% piiri. Kusjuures mõnes linnas oli toetajate protsent isegi kõrgem keskmisest näitajast. Nii oli suveräänsuse poolt 77% Narva, 91% Sillamäe, 77% Kohtla-Järve küsitletuist. Mistahes eelarvamusteta kõrvaltvaataja nõustub faktiga, et toetajate arvu kasv 5% 1989. aastal kuni 55% 1991. aastal, s.o. kahe ja poole aastaga, tähendab sõna tõsisel mõttes revolutsioonilist muutust mitte-eestlaste teadvuses. Mis puutub eestlastesse, siis ka siin ei leidnud me 100% poolehoidu (1990. a. lõpus oli see näitaja vaid 87%).

Eelpool toodud andmed kõigutavad üldsuse seas tänu meedia, eesti poliitikute ja mõningate teadusmeeste tööle laialt levinud müüti, mille kohaselt absoluutselt kõik eestlased seisid iseseisvuse poolt ja venekeelne elanikkond selle vastu. Niisiis tõestas referendum veel kord, et enamuse Eestimaa elanikkonnast jagas suveräänsustaotlust, iseseisvumissoovi ja vabaduspüüet. Kõnesolev fakt mängis olulist rolli Eesti saadikute kohtumisel M. Gorbatšoviga, kes välistas Kremli juhtkonna poolseid manipuleerimisvõimalusi maailma üldsusega, väites et Eesti iseseisvumine ei saa tulla kõne allagi, kuna seal ei arvestata teiste vähemusrühvuste huve.

1991. a. 13.–14. aprillil kutsuti kokku ERR kolmas korraline kongress, kus ettekandega “Poliitilisest olukorrast ja RR ülesannetest” esines E. Savisaar. Oma kõnes märkis esineja, et nõukogude impeeriumi kokkuvarisemise protsess omab pöördumatut iseloomu, et ajalugu andis meile šansi ja me peame selle võimaluse ära kasutama. Ettevalmistusaeg iseseisvuse taastamiseks on end ammendanud ja üleminekuage ei saa olla igavene. Oma kõnes puudutas ta ka rahvusuhete valdkonda. Savisaar toonitas, et “meil puudub antud hetkel

* Vt.: <http://www.hrights.ru/text/b4/chapter6.htm>.; *Rossijski bjulleten po pravam tšeloveka. Võpusk 4. Moskva, 1994.*

selge vene poliitika, me ei tunne veel küllaldaselt venelasi. Palju räägitakse venelaste eelarvamustest, kuid samas kõike seda võib märgata ka eestlaste seas”. Ta kutsus rahvast üles üksteisemõistmisele, põhjalikule üksteise tundmaõppimisele, leidmaks võimalusi mitteeestlaste integreerimiseks eesti ühiskonda (Vt. Vperjod, 18.04.1991).

1991. a. aprillis tegi M. Gorbatšov liiduvabariikide valitsustele ettepaneku allkirjastada uus liiduleping ning astuda uuendatud liitu nn. Suveräänsete Riikide Ühendusse – SRÜsse. Nõusoleku andsid 9 riiki, 6 vastas eitavalt, sh. Eesti. 1991. a. 1. juulil avaldati keskajalehtedes SRÜ lepinguprojekt. Allakirjutamise tähtajaks määrati 20. august 1991. Paraku jäi pidulik tseremoonia, millest unistas M. Gorbatšov, ära.

1991. a. 18. augusti öösel vastu 19. augustit Moskvas leidis aset putš. Sama päeva hommikul toodi Eestisse sisse väeüksused 200 sõjamasinal. Peatuti tehase Dvigatel territooriumil ja teistes linnaosades. Tallinna reidil seisis sõjalaevad. Nii mõnigi Interrinde liider tervitas putšistide võimuletulekut. 20. augusti hommikuks oli ERR volikogu liikmetest ja E. Savisaare nõunikest loodud venekeelsed agitatsioonigrupid (V. Juškin, J. Stepanov, J. Kalinin jt.), kelle ülesandeks oli viia läbi selgitustööd vene sõdurite seas, selgitada neile tegelikku olukorda ning anda tõest infot riigis toimuva kohta. Sama päeva õhtul tuli kokku EV Ülemnõukogu erakorraline istungjärg, mis võttis vastu määruse “Eesti riiklikust suveräänsusest”, mille kohaselt tuleb taastada Eesti riigi iseseisvus nii *de jure* kui *de facto*.

Neil päevil valitses Tartu linnas ärev ja pingeline elu. 1991. a. 19. augusti öösel kohe pärast info saamist riigipöördekatsest Moskvas kogunesid Tartu RR juhid M. Lauristini korterisse, et arutleda tekkinud olukorra üle. Kohal olid: A.-E. Lukas, P. Vihalemm, R. Grigorjan, R. Kilik ja V. Palm. Arutluse käigus tuldi ühisele otsusele ning leiti, et pole mõtet alustada aktiivset tegevust Tartus endas, vaid kõik jõud tuleb koondada Tallinna, kus seisab sõjavägi. Rafik Grigorjan võttis enda peale ülesande koostada Tartu Rahvarinde Projekt. 19. augusti varahommikul tuli kokku RR vene sektsioon: R. Grigorjan, N. Nikiforov, V. Brehhov, A. Petuhhov, A. Šegedin, V. Palm jt. Nõupidamisel leiti, et avalduse projekt tuleb kindla peale avaldada ja teatavaks teha üldsusele. Olgu öeldud, et Tartu sõjaväe juhtkond pöördus ajalehe Vperjod peatoimetaja A. Šegedini poole ja andis kategoorilise käsu avaldust mitte trükkida. A. Šegedini eiras käsku ja RR Avaldus ilmus Tartu lehes. ERR Tartu fraktsiooni avalduses kvalifitseeriti putšistide tegevust kui riigipöördekatset, kui seadu-

sevastast akti. ERR kutsus rahvast üles “kokku koondama kõik demokraatlikud jõud, et valmis olla kodanikuvastuhakuks ja ülemaailseks streigikampaaniaks juhul, kui kavatsetakse kukutada Eestis seaduslik võim” (Vperjod, 20.08.1991). I. Nikiforovi, A. Šegedini ja R. Grigorjani sulest ilmus terve rida artikleid, kus arutleti toimu- nu olemuse ja tagajärgede üle.

1991. a. 21. augustil pöördus linnaelanike poole Tartu sõjaväe- garnisoni ülem V. Janin ja palus “olla kannatlik, säilitada vastupida- mine, rahulikkus ja mõistus, vastutus oma pere, laste, lähedaste ja tuttavate edasise saatuse eest” (Vperjod, 22.08.1991).

Eesti taasiseseisvumisest on möödas 15 aastat. Paljuski tänu mee- diale, televisioonile ja Eesti Raadiole on eestlaste seas kanda kinni- tanud stereotüüpne arusaam sellest, et Eesti vabaduse ja suveräänsu- se eest võitlesid ainuüksi nemad – eestlased ning kõik muulased e. “juurteta inimesed” olid vastu. Selle tulemusena on muulastest kunstlikult tekitatud vaenlane, keda kutsutakse olema lojaalne Eesti Vabariigile. Taolise mainega, raske koormaga seljal on äärmiselt raske rääkida integratsioonipoliitika edusammudest ja edasiminekest. Ühis- konna integratsioon – see on eelkõige erinevate etnoste soov elada kooskõlas ja vastastikusel sallivuses.

Integratsioon toimib ainult tolerantsusel ja üksteise austusel. Viha ja vaen ei saa olla sotsiaalse ja rahvusliku harmoonia aluseks. Siin- juures tuleks nõustuda Jaan Kaplinski sõnadega, et “natsionalismiga kaasneb peaaegu eranditult püüdlus näha mõnda teist rahvast halvast valguses” (J. Kaplinski, Informatiivsed väärnähud. – Russkaja Ga- zeta, 1.08.1992). Toetudes laulva revolutsiooni tegelikele faktidele, võib kindla meelega tõdeda, et kõik toimunu oli tunduvalt keeruli- sem, kui seda kajastatakse meie ajalooõpikutes või paljudes publi- katsioonides ja teadlaste kirjutistes. Inimesi ei erista üksteisest mitte ainult mistahes etniline kuuluvus, vaid ka erinev maailmanägemus, mis tihtipeale mängib olulisemat rolli isiksuse kujundamisel kui miski muu. Vaadake kodusõdasid – kelle vahel nad toimuvad? Reegli- päraselt inimeste vahel, kes räägivad ühte keelt ja esindavad ühte rahvast. Demokraatideks, natsionalistideks, fašistideks või rassisti- deks ei sünnita. Nendeks saadakse ja kujunetakse mingi aja jooksul ja millegi mõjul.

Rahvustevahelised vastuolud on olemas olnud ajast aega ja nad kestavad seni, kuni püsivad paljurahvuselised riigid. Kõik meie elu koosneb vastuoludest. Rahvuslikud lahkkelid ei kujuta iseendast

hädaohtu. Neid tuleb vaid õigeaegselt näha ja lahendada. Oht võib tekkida juhul, kui neist vaikitakse või siis kasutatakse trumpkaardi-na võimu jagamisel poliitiliste jõudude poolt.

Kirjeldatud sündmused on läinud ajalukku ning iga selle ala spetsialist püüab neid interpreteerida oma vaatevinklist lähtuvalt. Osa mitte-eestlasi, kes on andnud oma panuse vabaduse eest, ihu ja hingega võidelnud selle nimel, kulutades oma jõudu ja intellekti, on lahkunud Eestist. Ühed on läinud Euroopasse või USAsse. Teised on pöördunud tagasi Venemaale. Kuid enamus – 93% on jäänud koha-peale, elades koos eestlastega õlg õla kõrval, tajudes koos üleminekuperioodi raskusi ning lootes üksteisemõistmisele ja lugupidamisele. Mis puutub meisse, RR aktiivsetesse tegelastesse ja kõikidest sündmustest osavõtjatesse, siis võib täie kindlusega öelda – eks aeg annab arutust, kellel on õigus.

1991. a. sündmuste keerises, kui Moskvast oli toimumas putš, tuli Tartu Linnakomitee esinaisal A.-E. Lukasel vastu võtta kõnesid, kus paluti ERR liidrid, sealhulgas ka käesoleva artikli autor peita ära metsa, kus kunagi varjasid end metsavennad. Mulle isiklikult tundub, et taoline tegu oma liidrite toetamisel on ülim rahva tunnustus ja austus. Selliste inimeste nimel pole kahju kulutatud ajast, paljudest närvenõudvatest uneta öödest, kulutatud jõupingutustest, ning pole sugugi tähtis, kes sa oled rahvuselt – eestlane, venelane, armeenlane, juut vm.

Saksa publitsist Ludwig Börne märkis juba XIX sajandil, et pole inimest, kes ei armastaks vabadust; kuid õiglane inimene nõuab seda kõigi jaoks, ebaõiglane – ainult iseendale (V. Vorontsov, Mõistuse sümfoonia. Moskva, 1977, lk. 341).

Me võitlesime käsikäes ühise vabaduse eest.

EESTI RAHVUSLIKE HUVIDE KAITSEL MOSKVAS

Mihhail Bronštein

Juhtus nii, et perestroika viimastel aastatel tuli mul osaleda NSV Liidu kõrgemate seadusandlike organite – rahvasaadikute kongresside ja viimase Ülemnõukogu töös. 1989. aasta kevadel valiti mind sinna alternatiivsetel alustel Rahvarinde toetusel ühes Tartu valimisjaoskonnas. Millega me Liidu kõrgeimasse võimuorganisse läksime? Isemajandava Eesti ja uuendatud liidulepinguga ning lähtudes ENSV Ülemnõukogu poolt 1988. aasta novembris vastu võetud suveräänsusdeklaratsioonist. Isemajandava Eesti (IME) kontseptsioon, mille autoriteks olid Siim Kallas, Tiit Made, Edgar Savisaar ja Mikk Titma, eeldas Eesti iseseisvust omandivormide paljususe ja kaubalis-rahaliste suhete tingimustes. Uus liiduleping pidi kinnitama vabariigi suveräänse staatuse, säilitades samas ühise üleliidulise poliitilise ja majandusruumi.

Rahvasaadikute esimesel kongressil moodustati pidevalt tegutsev Ülemnõukogu. Mind oli selle koosseisu valitud Eesti poolt. Minust sai majandusreformi komisjoni liige ja turukomisjoni esimees. Minu positsiooni neis kõrgetes organites määrasid järgmised asjaolud.

Pärast tutvumist Molotov-Ribbentropi pakti salaprotokollidega ei saanud jääda kahtlust, et Eesti inkorporeeriti 1940. aastal sunniviisiliselt Nõukogude Liidu koosseisu. Seepärast pidi iga aus inimene toetama Eesti elanikkonna enamiku laulva revolutsiooni käigus kindlalt väljaöeldud taht Eesti riikliku iseseisvuse taastamiseks.

Elukutselise majandusteadlasena mõistsin, et tingimustes, kus lõpptoodang toodetakse tuhandete ettevõtete tööjaotuse ja koöperatsiooni alusel, toob ühise majandusruumi kokkuvarisemine ja tollimaksude kehtestamine piiridel endaga kaasa toodangu järsu kallinemise ja selle konkurentsivõime languse. Viisime läbi mitmeid spetsiaalseid uurimusi, mis näitasid, et ühise majandusruumi kokkuvarisemine toob endaga kaasa sisemajanduse koguprodukti (SKP) langemise 30–40 % võrra, ja see puudutab kõiki vabariike. Seepä-

rast pooldasin ma ühise majandusruumi säilitamist ja NSV Liidu ümberkujundamist Euroopa Liidu mudeli põhjal. Tegelikuses kulges protsess teise stsenaariumi alusel, SRÜd aga ei saa ELiga majandusliku ja poliitilise integratsiooni poolest võrrelda.

Tulevase Eesti mudeli kujundamisel oli lähtepunktiks riigi õigus oma riikliku iseseisvuse taastamisele ning Eesti geopoliitiline asukoht lääne ja ida ristumisteedel. Üleminek kaasaegsematele tehnoloogiatele ja majandamisvormidele ning vajadus investeringute järele nõudis näoga lääne poole pöördumist. Samas oli idas lai ja Eesti toodangu poolt paljuski juba hõivatud turg. Eesti arengu optimaalseks variandiks oleks olnud Eesti soodsa asukoha maksimaalne ärakasutamine ja Eesti muutmine majanduslikuks sillaks lääne ja ida vahel. Samas tuli miinimumini viia nõukogude ja postsovjetliku majandusruumi ebastabiilsusega seotud riskid.

NSV Liidu rahvasaadikute esimene kongress alustas oma tööd üha tugevnevate kesktõuketendentside tingimustes. Tunda andsid kõik stalinistliku rahvuspoliitika tagajärjed: voluntarism rahvuslik-territoriaalsete üksuste piiride kehtestamisel, tervete rahvuste sunniviisilised deporteerimised ja ümberasustamised. 1988.–1989. aastatel hakkasid rahvuste vahelised konfliktid võtma avalikke vorme ning katsed neid sõjalist jõudu kasutades maha suruda tõid endaga kaasa inimohvreid ning ainult teravdasid olukorda. NSV Liidu rahvasaadikute esimene kongress ja Ülemnõukogu olid sunnitud tegelema Tbilisi, Mägi-Karabahhi, Sumgaidi ja Bakuu sündmuste tagajärgede lahkamisega. Nõukogude Liidu reformimine oleks võimaldanud leida probleemidele poliitilise lahenduse. Ent uue liidulepingu idee võttis Mihhail Gorbatsšov omaks alles 1991. aastal algul.

Poliitilist kriisi teravdas finantsmajandussüsteemi üha süvenev kriis. Vähenesid laekumised liidueelarvesse, defitsiit kaeti aga trükipressi abiga. Katsed hinnatõusu pidurdada viisid neis tingimustes poeriulite tühjenemisele. Kohalikud võimud hakkasid kehtestama piiranguid toiduainete ja muude tarbekaupade väljaveole. Kaupa väljastati talongide ja kaartide alusel, vabariikide ja oblastite piiridele tekkisid tõkkepuud. Algas üldise majandusruumi lagunemise protsess. Selle negatiivseid tulemusi oli tunda nii Ülemnõukogu majandusreformi komitees kui regioonidevahelises ja teaduslik-tehnilises saadikutegrupis. Akadeemik Andrei Sahharov esines esimesel rahvasaadikute kongressil Nõukogude Liidu reformimise ideega Euroopa Liidu eeskujul.

Teisel rahvasaadikute kongressil tehti mulle kui turukomisjoni esimehele ettepanek võtta sõna ühise majandusruumi reformimise küsimuses. Selleks ajaks oli Balti riikide majandusliku iseseisvuse seadus juba vastu võetud. Ka teistes vabariikides hakati koostama üleliidulistesse fondidesse saadetaksete vahendite ja sealt saadud laekumiste eelarveid. Ühe elaniku kohta toodetava sisemise koguprodukti suuruses olid vabariikide vahelised erinevused 300–400 kordsed, põhiliseks doonoriks oli Vene Föderatsioon, kellele pealegi kuulus 70–80% riigi strateegilistest energia- ja tooraineallikatest. Sel ajal hakkasid endast täie teravusega märku andma 3–4 kordne sündimustaseme vahe riigi erinevate regioonide vahel. Kesk-Aasias tekkisid tõsised probleemid seoses melioreeritud maa vähesusega ühe elaniku kohta. Selle regiooni põhilises viljaaidas Fergana orus löid lõkkele rahvustevahelised konfliktid. Kõik see jättis oma jälje minu pehmelts öeldes mitte kõige edukamale esinemisele NSV Liidu rahvasaadikute teisel kongressil.

Alustasin oma arust täiesti loogiliselt. Vabariikide majanduslik iseseisvus kujutab endast vastutust majandustegevuse tulemuste ja sellele vastava elatusaseme eest. Samas nõuaks Euroopa Liidu mudel, mille poole me pürgime, ühiste finantsfondide loomist mahaäänud regioonide ja majandusharude toetamiseks. Nende fondide (ühise eelarve) vahendeid jaotatakse rangelt kindlaksmääratud korras, tingimusel, et kohtadel on olemas programmid ja soov üleskerkinud probleeme lahendada. Ja ma ei oska öelda, mis kärbes mind siis hammustas. Pöördudes Kesk-Aasia vabariikidest pärit saadikute poole, teatasin ma: “Kõrge sündivus on muidugi tore asi, aga sellega seotud probleeme peame eelkõige meie lahendama.” Mis edasi sai, on paljud teist arvatavasti televiisorist näinud. Kära ja trampimine saalis. Tribüünile tõuseb otsustavalt Usbekistani saadik Rano Ubaidullajeva: “Saadik Bronštein solvas Kesk-Aasia naisi. Lapsed on riigi ühine rikkus. Nõuame vabandamist!” Vabandan, ent probleem ei kao kuhugi. Vaheajal lausub mulle üks Regioonidevahelise saadikutegrupi juhte Gavriil Popov: “Kõik on õige. Suures ühises katlas putru ei keeda. Teeme omad järeldused.” Järeldused tehtigi. Ligikaudu aasta pärast võtab VNFSV Ülemnõukogu vastu suveräänsusdeklaratsiooni. Möödub veel pool aastat ja president Boriss Jeltsin algatab Nõukogude Liidu lagunemise. Ent veel varem astuvad oma iseseisvuse taastamise teele Balti riigid.

Esimesena nõukogude vabariikidest asus omariikluse taastamise teele Eesti. Ent laulev revolutsioon võinuks lõppeda ka Budapesti

või Praha stsenaariumi järgi või veelgi julmema verevalamisega. Edu saavutamise seisukohast oli otsustava tähtsusega olukorra muutumine Nõukogude Liidus ja vabariigi juhtkonna poolt valitud *step-by-step* taktika. See võimaldas kasutada tänu perestroikale ja *glasnostile* avanenud võimalusi, et selgitada Eesti rahva ajaloolisi õigusi oma riikluse taastamisele ja laiendada selle toetajaskonda nii riigis endas kui ka väljaspool selle piire. Seepärast on täiesti mõistetav, et Eesti rahvuslik-demokraatlikud jõud osalesid NSV Liidu kõrgeima esindusorgani – rahvasaadikute kongressi valimises. Alternatiivsete kandidaatidega valimistel said Eestis ülekaalu Rahvarinde pooldajad.

Esimene rahvasaadikute kongress algas tormiliselt. Kogu riigi elanikkond võis näha, kuidas “agressiivselt sõnakuulelik enamus” püüdis summutada akadeemik Andrei Sahharovi esinemist. Juba olid tekkinud end enamusele vastandavad regioonidevaheline ja Balti saadikute grupp. Oli olemas tribüün ja võimalused läbirääkimiste pidamiseks kongressi juhtkonna ja teiste delegatsioonidega. Esimest korda tõstatati küsimus Molotov-Ribbentropi pakti salaprotokollidest. 1989. aasta sügisel õnnestus jõuda salaprotokollide olemasolu fakti tunnistamise ja nende kehtetuks kuulutamiseni. Faktiliselt tunnistati sellega Balti riikide Nõukogude Liitu inkorporeerimise ebaseaduslikkust. Seepärast oli Eesti Vabariigi Ülemnõukogu järgmine samm – iseseisvuse taastamise üleminekuperioodi välja kuulutamine 30. märtsil 1990. a. – juriidiliselt ja moraalselt igati põhjendatud.

1990. aastal ei olnud Nõukogude Liidu kõrgemates võimuešeloonides jõudude suhe kujunenud veel hoopiski mitte Balti riikide iseseisvuse toetajate kasuks. Kõik, mida meile pakuti, oli lihtsalt veidi suurem majandusautonoomia NSV Liidu raames. Balti riikide riikliku iseseisvuse vastu astus välja suurem osa NLKP KK juhtkonnast ja üleliiduliste jõuametkondade juhid. Mihhail Gorbatšov kõhkles. Juba sel ajal kartis ta putši võimalust ja võimult kõrvaldamist. Mäletan, et meie vestluse käigus 1990. aasta algul palus Mihhail Sergejevitš Eesti juhtkonnale edasi öelda, et kiirustamine võib ohutada perestroikavastaseid jõude avalikule pealetungile. Ent ka Gorbatšov ise ei eitanud jõu kasutamist. 1990. aasta sügisel teatas ta ühel Ülemnõukogu istungil: “Me tuleme kaevikutest välja.” Algas ettevalmistumine üleliiduliseks referendumiks NSV Liidu säilitamise küsimuses. Samal ajal valmistati ette jäika seadust NSV Liidu koosseisust väljumise kohta (nõutav oli 2/3 täiskasvanud elanikkonna

toetus). 1991. aasta jaanuaris provotseeriti verised vastasseisud Vilniuses ja Riias.

Sel ajal pidime meie, väike grupp rahvasaadikuid Eestist, pidama Moskvas mitteametlikke läbirääkimisi mõjuvõimsate Vene kolleegidega, et ennetada kriisi süvenemist ja veriste sündmuste jätkumist. Käidi välja kahe vabariigi liidrite kohtumise idee.

Boriss Jeltsini Tallinna sõidu tähtsust 1990. aasta jaanuaris oli võimatu ülehinnata. Kahtlemata oli Boriss Jeltsini jaoks esmatähtis oma positsiooni tugevdamine võimuvõitluses Mihhail Gorbatšovi-ga. Ent tema kohtumine Arnold Rüütliga ja nende poolt 12. jaanuaril 1991. a. allkirjastatud Vene Föderatsiooni ja Eesti Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste leping oli objektiivselt mõlema vabariigi huvides. Tegelikult oli riikide vaheline leping suveräniteedi täielikkuse, sealhulgas riikliku iseseisvuse väljakuulutamise esimeseks oluliseks tunnustuseks. Lepingu 1. paragrahv kõlas nii: “Vene Nõukogude Sotsialistlik Vabariik ja Eesti Vabariik tunnustavad teineteist kui suveräänseid riike ja rahvusvahelise õiguse subjekte kõigis nende poolt valitud vormides.” Meie ajaloolastele ei teeks paha arvestada ümberlõkkamatu faktiga, et esimesena tunnistas Eesti võõrandamatut õigust riiklikule iseseisvusele nii 1991. aasta jaanuaris kui ka 1920. aasta veebruaris ikka seesama Venemaa.

Pärast 1991. a. 12. jaanuari tekkinud uutes tingimustes astus Eesti Ülemnõukogu ainuõige sammu, kuulutades välja referendumi vabariigi riikliku iseseisvuse taastamise küsimuses. 1991. a. 3. märtsi referendumist võttis osa 948 000 Eesti elanikku, kellest 77,8% hääletas iseseisvuse poolt. Nii kõrget tulemust Moskvas ei oodatud. See ületas isegi vabariikide NSV Liidust väljaastumise seaduse ranged nõuded. Samas oli niivõrd kõrge osalustase (vaatamata Eesti Komitee boikotile) ja iseseisvuse poolt hääletamise protsent võimalik ainult suurema osa vabariigi venekeelse elanikkonna toetusel. Just pärast Eesti märtsireferendumit tuli Mihhail Gorbatšov otsusele Baltimaade riikliku iseseisvuse tunnustamise vajaduse kohta. Selle otsuse poole kaldus ka suurem osa NSV Liidu Ülemnõukogu koosseisust.

1991. aasta mais loodi NSV Liidu Ülemnõukogu raames saadikutekomisjon, mille ülesandeks oli lahenduste otsimine Nõukogude Liidu edasise eksisteerimise kõige keerulisematele probleemidele. Komisjonil oli kaks kaasesimeest: NSV Liidu presidendi nõunik marssal Sergei Ahromejev ja professor Juri Rõžkov. Vaated problee-

mile olid erinevad. Sergei Ahromejev oli NSV Liidu terviklikkuse säilitamise veendunud pooldaja. Juri Rõžkov sai pärast Andrei Sahharovi surma üheks liberaalse tiiva liidriks. Siiski oli üks omadus, mis neid ühendas: soov ja oskus leida kompromisse (marssal Ahromejev teadis nende piire ja maksis pärast augustiputši kõige kallima – eluga). Mulle langes osaks au olla kutsutud Juri Rõžkovi poolt Sergei Ahromejevi nõusolekul saadikutekomisjoni koosseisu. Diskussioon oli terav, ent selle käigus tuldi ühisele järeldusele: uue liidulepingu sõlmimine ja Baltimaade riikliku iseseisvuse tunnustamine vastab suurema osa vabariikide strateegilistele huvidele. Rõhutati kujunenud majandussidemete ja ühise majandusruumi säilitamise tähtsust. Lõppsoovituste ettevalmistamise käigus viidi läbi konsultatsioone Balti riikide vastutavate esindajatega. Väljendati huvi lepinguliste suhete sisseseadmise vastu Balti riikide ja NSV Liidu vahel. Ettevalmistamisel olid lepingud vabakaubanduse, teaduslik-tehnilise koostöö, vägede etapiviisilise väljaviimise ja rahvusvaheliste õiguste kohta. Põhilistes positsioonides kooskõlastatud dokument edastati 1991. aasta juunis president Mihhail Gorbatšovile. Vahetult enne Forosesse ärasõitu kirjutas ta sellele resolutsiooni: “Palun ette valmistada töömaterjalid!”

Juuli algul toimus Tallinnas rahvusvaheline festival “Laulusil-lad”. Selle raames avati esinduslik rahvusvaheline konverents “Ida – Lääs”. Konverentsi avas Arnold Rüütel. Vabariigi pea ütles välja Eesti seisukoha: 1939.–1940. aastal annekteeriti Eesti Saksamaa ja Nõukogude Liidu poolt sõlmitud kokkuleppe tulemusena. Eesti rahvas nõuab sunniviisiliselt katkestatud riikluse taastamist. Seepärast ei kirjuta Eesti alla ka liidulepingule, ehkki soovib säilitada NSV Liiduga vastastikku kasulikku koostööd. Positsioon oli selge ja konkreetne. Ent kõige sügavamat muljet avaldas mulle Zbigniew Brzezinski esinemine, keda nõukogude propaganda pidas oma vaenlaseks number üks. Ta toetas Balti rahvaste püüdeid iseseisvuse taastamiseks. Ja siiski oli tema esinemise põhiteemaks kompromiss. Tema tollase esinemise põhiteesid olid järgmised. Demokraatia on rajatud kompromissidele. Kaasaegsetes tingimustes ei saa rahvusriigid eksisteerida ümbritsevast reaalsusest isoleerituna. Lahti tuleb hoida ukсед nii läände kui ka itta. Kõige ohtlikum kombinatsioon on kitsarinnalise natsionalismi ja ideoloogilise sallimatuse põimumine. Peab ütleva, et kõik see kõlab ka 21. sajandi algul äärmiselt aktuaalselt.

Zbigniew Brzezinski rääkis ka lääne ja ida mõtlemisele omasest erinevast psühholoogiast. Lääne jaoks on kompromiss loomulik

seisund, seda peetakse poliitikategelase positiivseks jooneks. Idas on kompromiss peaaegu sama mis põhimõttelagedus. Endale lõpuni kindlaks jäämine toob au ja kuulsust. Juba siis tuli mulle mõte, et Eestis on siiski võidule pääsemas lääne mentaliteet. Jätkus ju vabariigi juhtkonnal tarkust kuulutada pärast iseseisvuse taaskeshtestamist välja üleminekuperiood, mille kestel pidid säilima teatud sidemed Nõukogude Liidu majanduslike ja poliitiliste struktuuridega. Üleminekuperiood kujutas endast vastastikku sobivate lahenduste otsimist nii riigis kui ka väljaspool seda.

Mina esinesin konverentsil “Ida-Lääs” Balti silla kontseptsiooni-ga. Ettekande põhitees oli järgmine: kasutada Eesti soodsat geopoliitilist asendit talle Euroopas väärilise koha leidmiseks, säilitades samas kaubanduslik-majanduslikud sidemed ja positsioonid idaturul. Kõlas ka mõte, et Balti tee võiks tänu oma arenenud sadama- ja transpordialase infrastruktuurile olla ühtviisi kasulik nii Eestile kui ka Venemaale. Mäletan, kuidas üks Eesti ajakirjanik esitas mulle küsimuse: “Kas väike Eesti suudab silla tugitalana kanda seda raskust, mida talle pakutakse?” Pärast Brzezinski esinemist sai vastus olla ainult üks: “Just selleks ongi vaja poliitikute tarkust ja võimet leida kompromisse, et saada maksimaalselt kasu soodsast asukohast ja viia miinimumini võimaliku riskid.” Selle vastuse annaksin ma ka Eesti ja Venemaa tänastele poliitikutele.

1991. aasta suvel tegi Nõukogude Liidu valitsus mulle ettepaneku vahetada elukohta, kolida Moskvasse ja asuda tööle Riikliku Majandusreformikomitee esimehe ühe asetäitjana. Lükkasin ettepaneku tagasi – olin kogu oma karjääri teinud Eestis ja minu jaoks oli kõige suurema väärtusega Tartu Ülikooli professori nimetus. Siiski otsustasin jääda Moskvasse kuni oma volituste lõppemiseni NSV Liidu Ülemnõukogu liikme ja turukomitee esimehena. Selles staatuses avaldasin ma 24. juulil 1991. aastal ajalehes Izvestija oma viimase artikli “Kas bolševike maal on kompromissid võimalikud?” Lubaksin endale korrata paari selles väljaöeldud argumenti ja lootust: “Meid, Eesti saadikuid on Ülemnõukokku jäänud kõigest käputäis, 3–4 inimest. Ehkki isiklikud suhted on kõigiga normaalsed, on meil ka erinevaid vaateid, eriti rahvasaadik T. Pupkevitsiga. Kõige kergemini leian ma ühise keele kindral V. Varega – küllap seetõttu, et oleme ühe aasta mehed, oleme sõja läbi teinud ja teame, mis on veri ja vihkamine. Töötame igaüks oma komitees. Püüame kaitsta Eesti Vabariigi huve, ent teame, et see on võimalik ainult siis, kui

saame aru ka oma naabrite huvidest. Püüame laiendada “kompromisside ruumi”. Üritame jõudumööda kaasa aidata sellele, et Eestis ei valataks verd ega kasutataks blokaadimeetodeid (siin peaks vist kolm korda üle vasaku õla sülitama). Annaks jumal, et Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi läbirääkimised lõppeksid edukalt, et Eesti riiklik sõltumatus leiaks tunnustamist ja mõlema riigi ees avaneks uus viljaka koostöö lehekülg.”

Edasi aga tulid 1991. aasta augustisündmused. 19. augusti putš Moskvas, barrikaadid Valge maja ees. Ajalooline 20. august – Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus riikliku iseseisvuse täieliku taastamise kohta. Olin neil päevil Moskvas ja võtsin osa läbirääkimistest Vene Föderatsiooni vastutavate poliitikutega. Vahetult pärast putši mahasurumist kohtusime koos Jevgeni Golikoviga (tema oli Eesti Vabariigi valitsuse esindaja Vene Föderatsiooni valitsuse juures) Vene Föderatsiooni riigisekretäri Gennadi Burbulisega, et rääkida Eesti täieliku riikliku iseseisvuse tunnustamisest. 24. augustil tunnustas Venemaa enne kõiki teisi suurriike uuesti Eesti täielikku riiklikku suveräänsust rahvusvahelise õiguse subjektina.

NSV Liidu Ülemnõukogu tuleb kokku 26. augustil. Hääletenamusega võetakse vastu soovitus lülitada eelseisva rahvasaadikute kongressi päevakorda küsimus Baltimaade riikliku sõltumatuse tunnustamisest NSV Liidu poolt. Kongress avatakse 3. septembril. Valitakse redaktsioonikomisjon, mille koosseisu kuulun ka mina. Muude küsimuste hulgas arutatakse ka Balti riikide tunnustamise küsimust. Komisjoni esimees Mihhail Gorbatšov teeb ettepaneku anda küsimus arutamiseks Riiginõukogule (selle koosseisu kuuluvad liiduvabariikide juhid) ja lülitada otsusesse kolm põhipunkti: Baltimaade riikliku iseseisvuse tunnustamine NSV Liidu poolt; diplomaatiliste suhete sõlmimine Balti riikidega; siduda iseseisvuse tunnustamine ÜRO Inimõiguste deklaratsiooni tunnustamisega Balti riikide poolt. Tutvustasin projekti Endel Lippmaale (endisele Edgar Savisaare kabinetis idapoliitika ministrile), Janis Petersile (Läti Rahvarinde rajajale ja Läti Vabariigi hilisemale saadikule Moskvas) ja Moskvasse sõitnud Kazimiera Prunskienele (tollasele Leedu peaministrile). Vastuväiteid ei olnud kellelgi. 6. septembril tunnustab NSV Liidu Riiginõukogu ametlikult Eesti, Läti ja Leedu iseseisvust.

Miks ma otsustasin meenutada lugejatele niigi tuntud ja mitte väga ammuseid fakte meie ajaloost? Sugugi mitte iseenda tagasihoidliku rolli allakriipsutamiseks. Täitsin lihtsalt lõpuni oma kohust

mind Moskvasse saatnud valijate ja referendumil omariikluse taastamise soovi väljendanud Eesti rahva ees. Ent meie ajalugu on muutunud poliitiliste vaidluste objektiks. Hiljuti nõudsid teatud jõud Riigikogult Eesti kommunistliku partei tunnistamist kuritegelikuks organisatsiooniks. Ehkki mul pole mingit kahtlust Eesti Kodanike Komitee liidrite isiklikus vapruses, olid nende üleskutsed rahvale tegutseda konstitutsiooniväliste meetoditega vesi Moskva imperialistlike jõudude veskile ning oleksid võinud lõppeda suure verevalamise ja uute deporteerimistega. Eesti omariikluse taastamise vahepealsete teede otsingu kogu raskuse võtsid enda kanda EKP liberaalse tiiva liidrid, eelkõige Vaino Väljas ja Arnold Rüütel, samuti Eesti Rahvarinnet juhtinud EKP liikmed Edgar Savisaar ja Marju Lauristin.

Ja keda toetas sel raskel perioodil Eesti rahvas? Hoolimata Eesti Komitee üleskutsetest boikoteerida 1990. aasta Ülemnõukogu valimisi ja iseseisvusreferendumit võttis neist osa peaaegu miljon Eesti elanikku, 1990. a. veebruaris toimunud Eesti Kongressi valimistel osales aga kõigest 52 000 õigusjärgset kodanikku ja 34 000 kodakondsuse taotlejat. Ent ajaloo paradoks seisneb selles, et pärast 1991. a. 20. augustit sõlmisid Ülemnõukogu ja Eesti Komitee kokkuleppe Konstitutsioonilise assamblee moodustamise kohta pariteetsetel alustel ja Eesti Komitee õigusjärgse kodakondsuse kontseptsiooni tunnustamise kohta. Kompromiss? Seda küll, ent selle hinnaks olid peaaegu kolmandiku elanikkonna õigused. Edasi tulid aga välismaalaste seadus, katsed piirata venekeelse hariduse saamise võimalusi ja mõttetut vastasseis Eesti õigeusukiriku ja Moskva patriarhaadi vahel.

Eesti-Vene suhete kujunemine

Pärast Nõukogude Liidu lagunemist 1991. a. detsembris algas Eesti ja tema idanaabri suhetes uus etapp. Uute rahvusvahelise õiguse subjektide vahel oli vaja sisse seada diplomaatilised suhted, samuti välja kujundada heanaaberlikkuse ja vastastikku kasuliku majandusliku koostöö suhted. EV juhtkond leidis, et kõige tõhusamalt õnnestub antud küsimusi lahendada inimestel, kellel on viimases NSV Liidu Ülemnõukogus töötamise kogemused ja vastavad isiklikud kontaktid Venemaa poliitilise, majandusliku ja teaduseliidiga. Moskvasse määrati saadikuks minu kolleeg Ülemnõukogust Jüri Kahn. EV välisministeerium tegi mulle ettepaneku jääda Moskvasse diplo-

maatilisele tööle, lastes mul valida kahe ametikoha – nõuniku ja saatkonna majanduskonsultandi vahel. Valisin konsultandi ameti. Praegu meenutan suure soojusega Eesti Vabariigi VF saatkonna esimest koosseisu. Tihedad tõised ja sõbralikud suhted kujunesid mul välja Jüri Kahni, Andrei Birovi, Artur Laasti, Olga Bunderi ja Aarne Pärnapuuga. Olime mõttekaaslased. Esmatähtis oli taassündinud Eesti Vabariigi rahvuslike huvide kaitse. Selleks aga oli vaja mõista Venemaa rahvuslikke huve. Viia maksimumini see, mis neid kaht riiki lähendas, ja võimalust mööda neutraliseerida negatiivseid tegureid. Ja veel oli vaja tunda Venemaad, pidada lugu selle rahvast, traditsioonidest ja sajanditepikkusest ajaloost.

1990ndate aastate algul oli meie saatkonnahoone Sobinovski põik-tänavas Moskvas vägagi populaarne koht. Poliitikud ja diplomaa-did, teadlased ja kultuuritegelased tulid kokku ja vahetasid sundi-matus õhkkonnas arvamusi. Koos Jüri Kahniga oli mul au vastu võt-ta VF Presidendi majandus- ja ökoloogianõunikke, Venemaa Teaduste Akadeemia akadeemikuid Aleksandr Granbergi ja Aleksei Jabloko-vi, samuti Venemaa parimat eksperti, VF tulevast majandusministrit Jevgeni Jassinit ja teisi. 1992. aastal valmistati minu poolt läbi vii-dud vestluste põhjal ja saadeti EV valitsusele lepingu projekt “Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vaheliste majandussuhete põhi-mõtetest”. Selle põhipunktid olid järgmised:

1. Kaupade vaba liikumine riikide vahel ilma tollideta (või mini-maalse, kõige rohkem 15% tollimaksuga), tagades Venemaa majan-duslike huvide kaitse Eesti ja kolmandate riikide piiridel.

2. Alaliste majandussidemetega seotud ettevõtete ja regioonide vaheliste kaubandus- ja koöperatsioonidemete soodustamine.

3. Mõlema riigi investeringute (sealhulgas intellektuaalsete) kaitse tagamine Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni territooriumil.

1992. aasta suvel sõitsin koos VF Presidendi nõuniku Aleksandr Granbergiga Tallinna, kus meil toimus kokkusaamine ja vestlus pea-ministri Tiit Vähiga. Vestluse teemaks oli Eesti transiidivõimaluste kasutamine mõlema riigi huvides. Tiit Vähi tegi saatkonnale ülesan-deks valmistada ette vabakaubandus- ja tollideta transiidikokkulepete allkirjastamine Venemaaga. Eelseisvad läbirääkimised Moskvas ei olnud kerged. Selliseid kokkuleppeid ei olnud Moskva tollal sõlminud isegi SRÜ riikidega. Mäletan, et päev enne kavandatud allkirjasta-mist teatati meile, et tervel real Venemaa kõrgema ešeloni poliitiku-tel on tõsiseid vastuväiteid. Nende teadvuses oli Eesti vaata et NSV

Liidu lagunemise peasiüdlane. Siiski õnnetus meil veenda Venemaa peaministri Jegor Gaidari selles, et antud kokkulepped vastavad mõlema riigi pikaajalistele huvidele.

Esimene postsovjedikliku majandusruumi vabakaubandusleping allkirjastati 1992. aasta septembris Moskvas peaministrite Jegor Gaidari ja Tiit Vähi vahel. Leping oli mõlemale poolele soodne. Eesti võitis tollideta pääsu laiale Vene turule. Eriti tähtis oli kokkulepe Eesti maarahvale – tarniti ju 1980ndate aastate lõpul kuni 40% Eesti kõrgekvaliteetsest liha- ja piimatoodangust Venemaale, eelkõige Leningradi ja Moskvasse. Eesti tööstus oli orienteeritud lõpptoodangu tootmisele tööjaotuse ja kooperasiiooni põhimõttel Venemaa ettevõtetega. Vabakaubanduskokkulepe võimaldas neid sidemeid säilitada ja mitte lõhkuda suurtööstust. Samaaegselt vabakaubanduskokkuleppega allkirjastati 1992. aasta septembris Eesti ja Venemaa vahel ka transpordikokkulepe. Eesti võimaldas Venemaal tollide ja maksudeta kasutada oma sadama- ja transpordinfrastruktuure Vene kaupade transiidiks. Venemaa jaoks tähendas see ligikaudu 2 miljardi USD suurust kokkuhoidu investeringutelt ja umbes 120 miljoni USD suurust kokkuhoidu jooksvate kulutuste arvelt. Eestile omakorda tähendas see sadamate ja raudtee töötamist täiskoormusel ning sellest tulenevat tulu operaatoritegevusest. Meie hinnangul andsid mõlemad kokkulepped kokku Eestile tulu 300-400 miljonit USD aastas, säilitades ja tugevdades samal ajal meie positsioone Vene turul. Samas ei takistanud vabakaubandus- ja transiidikokkulepped Eesti integreerumisprotsessi Euroopa Liitu. Vastupidi, need suurendasid ELi huvi Eesti kui kaubandussilla vastu perspektiivikale Vene turule. Mäletan, kuidas me kogunesime pärast raskeid läbirääkimisi saatkonna sauna ja Tiit Vähi ütles: “Vaata nüüd alustan ma läbirääkimisi Läänega. Usun et need saavad olema edukad.”

Ent Läände sõitsid teised. 1992. aasta lõpul vahetas rahvuslikult mõtleva pragmaatiku Tiit Vähi peaministri postil välja Mart Laar. Kogu poliitika keskmesse tõusis restitutsioon ja tagasipöördumine vana hea Eesti aja poole. Mida aga teha muutunud demograafilise struktuuri ja muulastega, kes samuti osalesid maa majanduspotentsiaali taastamises ja arendamises? Kõige parem oleks nad piiri taha tõrjuda. Koondada töökohad suurtööstuses, kus töötavad eelkõige muulased. Just seepärast oli kooperasiioon Venemaa ettevõtetega lõpptoodangu tootmiseks (mis vabakaubanduse tingimustes on äärmiselt efektiivne) rahvusromantikutele poliitiliselt ebasoovitav. Nen-

de meelest pidi suhete külmutamine Venemaaga kõigil elualadel kiirendama Eesti vastuvõtmist Euro- ja Atlandi struktuuridesse – siit ka suhtumine Venemaasse kui Eesti vaenlasesse. Siitsamast suhtumine venekeelsesse elanikkonda kui viiendasse kolonni ning muulaste kodanikuõiguste piiramine. Selles küsimuses polnud Eesti juhid üksi – Läti omad jõudsid neist mõningates punktides isegi ette. Küll aga oli Eestis oma Nokia – nimelt initsieeriti õigeusu kiriku lõhe ning keelduti pikki aastaid õigeusu kiriku selle osa registreerimisest, mis säilitas kanoonilise sideme Moskva Patriarhaadiga. Just see viimane provotseeris Eesti kaupadele topelttollide sisseadmise Venemaa poolt – seda vabakaubandusrežiimi asemel. Selle tulemuseks oli kahe riigi vahelise kaubakäibe järsk ja põhjendamatu vähenemine. Kui 1991. aastal läks 56,5% Eesti ekspordist Venemaale, siis 2000. aastal oli see näitaja kõigest 2,4%. Eesti majandus kaotas sellega sadu miljoneid dollareid. Lööb tabas mitte meie romantikute poolt nii vihatavat “võõrast” tööstust, vaid eelkõige rahvuslike väärtuse põhilist kandjat – Eesti talupoega. Tõsi küll, väiksele Eestile langes osaks “suur au” muutuda Venemaa põhivaenlaseks Euroopas, sest Eesti kaubad olid ainsad, mis Vene piiri ületamisel maksustati topelttollidega. Ka Vene poolt ei saa antud küsimuses õigustada. Sisuliselt oli ta mitte ainult Eesti rahvusromantikute, vaid ka mõningate venekeelse elanikkonna õiguste “kaitsjate” lõa otsas, kes nõudsid majandussanktsioonide kehtestamist. Nagu teada, langevad äärmused ühte ja toetavad üksteist.

Kujunenud tingimustes muutus efektiivne töö Moskvast ühe keerulisemaks. Vabakaubanduskokkuleppega tuli hüvasti jätta. Parimal juhul võisime loota vastastikuse soodusrežiimi kehtestamisele kaubanduses, ent seegi protsess on veninud juba kümnele aastale. Tegin kõik endast oleneva 1992. aasta transpordikokkuleppes ettenähtud vaba transiidirežiimi säilitamiseks. Eestis oli isikuid, kes nägid Vene üha suurenevas transiidis ohtu Eesti iseseisvusele. Nende oponendid Venemaal seevastu leidsid, et võõraste sadamate kasutamine ohustab Venemaa iseseisvust. Siit ka ambitsioonikate ja kallite projektide väljatöötamine oma sadamate ehitamiseks Soome lahele ja võõraste sadamate kasutamise järsuks vähendamiseks. Euroopas, kuhu me kõik pürgime, on selline lähenemine mõeldamatu. Teame ju kõik, et 60% Saksa veostest kulgeb läbi Hollandi sadama Rotterdami, mis muide oli Teise maailmasõja ajal Saksamaa poolt okupeeritud. Ent seal lähtutakse majanduslikest arvestustest, postsovjetlikus majandusruumis on siiani määravaks nn. ajalooline mälu.

Mäletan, et pärast Eesti suhtes topelttollide kehtestamist Venemaa poolt küsiti minult täie tõsidusega: "Ehk tuleks Venemaale vastata Vene transiitkaupadele tollide kehtestamisega?" Pidin nõrga majandusliku kirjaoskusega poliitikutele seletama, et sellega karistaksime me eelkõige iseennast. Tänu taevale, et isegi meie rahvuslikest ideedest kantud poliitikel jätkus taipu mitte lõpetada vaba transiidirežiimi. Transiit kujunes Eesti majanduse kõige kiiremini arenevaks tootmisalaks. Soodne asukoht pluss välisinvestoritele kehtestatud liberaalne režiim tagasid sadamatranspordi võimsuste rekonstrueerimise ja kiire kasvu. Kaasaegne tehnoloogia ja logistika võimaldavad Vene naftaeksportijatel hoida igalt ümberlaaditud tonnilt kokku 3 kuni 5 dollarit. Just seetõttu on veosekäive Eesti sadamates suurenenud võrreldes 1990. aastaga 2,8 korda.

1994. aastal toimus Moskvas Eesti ja Venemaa presidentide esimehe ja viimane kokkusaamine. Allkirjastatud kokkulepe tagas vägede väljaviimise ja sotsiaalsed garantiid Eestisse jäävatele sõjaväepensionäridele. Viimane kompromiss vallandas süüdistustelaine Lennart Meri aadressil, keda süüdistati vaata et rahvuslikus reetmises. Seejärel teeb meie taibukas president aga järsu pööre läände. Vähe sellest, oma visiitide käigus Euroopa riikidesse esineb ta Venemaa aadressil selgelt ebasõbralike avaldustega. Muide, ühe tema Sakamaal tehtud avalduse ajal tõusis Venemaa tulevane president Vladimir Putin demonstratiivselt püsti ja väljus saalist. Kas mitte sealt ei alanud Putini allergia Eesti poliitikute vastu? Mart Helme määramist 1995. aastal Eesti saadikuks Vene Föderatsiooni ei saa samuti tõlgendada muudmoodi kui soovi külmutada suhteid Venemaaga.

Mart Helme kujutas endast Jüri Kahni vastandit. Majandusteadlasena mõistis Kahn suurepäraselt majanduslike huvide ja suhete prio-riteetsust, ka oli tal diplomaadile hädavajalik oskus sõlmida kontakte kõrgemates võimuešelonides. Samal ajal seisis ta kindlalt Eesti Vabariigi väärikuse ja eestlaste rahvuslike huvide kaitsel. Meenub näiteks selline episood. Kremli toimunud Venemaa iseseisvuspäevale pühendatud vastuvõtu ajal lubas artist Gennadi Hazanov endale president Boriss Jeltsini juuresolekul ebatsensuurse nalja Eesti aadressil. Eesti saadik tõusis ja lahkus koos abikaasaga saalist. Samas ei takistanud see Jüri Kahni kannatlikult kuulamast oponentide vastuväiteid ja otsimast vastastikku rahuldavaid lahendusi. Mart Helme seevastu oli nõukogude ajal olnud keskmise tasemega ajakirjanik. Venemaad ta ei tundnud ega armastanud. Mart

Helme oli sügavalt veendunud, et mida halvemad on suhted Venemaaga, seda parem Eestile. Vene pool sai üsna kiiresti aru, kes Eestit Moskvas esindab. Kontaktid viidi protokollijärgse miinimumini. Läbirääkimised peaaegu seiskusid. Kogu selle perioodi vältel ei korraldanud Eesti Balti riikidest ainsana Venemaaga kõrgemal tasemel kohtumisi.

Mart Helme saabumisega kaotas minu saadikutegevus oma mõtte. Ent töö diplomaatiatandril lõppes küllaltki ebatavaliselt. Juba 1994. aastal olin ajalehes Izvestija põhjendatult kritiseerinud tollal tekkinud programmi suunata kõik Venemaa kaubavood Vene sadamatesse. Sellega seoses nõudis oma väljaastumiste poolest tuntud Vladimir Žirinovski Duumas Mihhail Bronšteini kui Venemaa rahvuslikke huve kahjustava isiku väljasaatmist Venemaalt. Isegi hääletamine viidi läbi, ent hääli ei kogunenud piisavalt. Meie välisministeeriumis soovisid peeti mind Vene huvide eest võitlejaks. Siiski otsustati käituda intelligentselt: mulle avaldati tänu tehtud töö eest ja likvideeriti konsul-tandi ametikoht. Ma ei varja oma hämmeldust ja solvumist. Kaalusin tõsiselt, kas üldse tulla Eestisse tagasi või mitte. Moskvas pakuti mulle professoriametit, USAs aga konsultandi kohta. Vormistasin isegi USA elamisloa (tütar perekonnaga elab mul seal). Lõpuks langetasin siiski ainuõige otsuse – tulla tagasi Eestisse. Nii lõppeski minu kuueaastane viibimine Moskvas – keset sündmusi, mille täieliku mõtte ja tähenduse väljaselgitamise jätame ajaloolaste hooleks.

MÄLESTUSI

Viktor Palm

Sissejuhatuse asemel

Järgnev veste jõudis paberile tänu tellimusele kajastada võimaluste piires Eesti venekeelse elanikkonna rolli ja tähendust 1988.–1991. aasta sündmustes. Jõudumööda olen üritanud seda ülesannet ka järgida.

Võiks arvata, et avaldades oma mälestused, mis on seotud murdelise hetkega inimeste või ühiskonna elus, annab inimene omapoolse panuse historiograafiasse. Mina pean seda illusiooniks, ehkki ka kroonikaid võib teatud mõttes pidada kellegi mälestusteks.

Ühiskondlike ja ajalooliste sündmuste vaatlemisel võib eristada kaht erinevat ja teineteist esmapilgul välistavat lähenemist (paradigmat). Esimene neist lähtub sellest, et objektiivne (ajalooline) olukord avab tegevuseks teatud (alati piiratud) võimaluste gamma – nimetagem neid rollideks. Et inimesi on palju, iga objektide kogumit on aga võimalik jaotada mis tahes valitud tunnuse alusel, leiab enamiku reaalsete rollide täitmiseks kindlasti enam või vähem sobilikud näitlejad-ettekandjad. Tavaliselt on pretendentide ühte rolli rohkem kui üks, sageli isegi hulgaliselt. Teiste sõnadega, mis tahes stsenaariumiga näidendi võib maha mängida erinevate näitleja koosseisudega.

Sellest paradigmast lähtudes on historiograafia objektiivne ja erapooletu, sündmuste varjund tuleneb ülalnimetatud rollide spetsiifisusest, mitte aga näitetrupi konkreetsest koosseisust. Tähtis on rõhutada, et hinnanguline lähenemine (“head” ja “pahad”) kaotab seejuures pinna jalge alt, võimaldades äärmisel juhul rääkida “positiivsetest” ja “negatiivsetest” rollidest ning sedagi ainult selle väärtushinnangu süsteemi vaatevinklist, mida antud hindaja järgib. Tõde, et ajalugu ei tunne tingivat kõneviisi, käib just selle lähenemise kohta.

Teise paradigma kohaselt kujutab sündmuste areng endast üksiteisega vastastikku seotud põhjuslike sidemete kõige keerulisemat põimumist. Seejuures vaadeldakse oluliste põhjustena konkreetseid

isiklikke püüdlusi ja konkreetsete isikute tegevust. Viimastest saavadki saatus kaskijad. Kui sellest punutisest ükski niit välja tõmata, hargneb kogu kangas üles.

Minu seisukohast lähtudes on mälestusi võimalik kirjutada ainult teise paradigma raames. Individuaalses plaanis tundub veidi müstiline asuda seisukohale, et “saatus valis mind välja seda või teist rolli täitma”. Selle asemel tahaksin öelda: “Võtsin vastu niisuguse otsuse või sooritasin naasuguse teo.” Või siis: “See või teine isik tegi nii või käitus naa” jne. Seepärast on individuaalsed mälestused vältimatult subjektiivse, samuti hinnangulise iseloomuga. Ilmaasjata ei ole liikvel vanasõna “Valetab nagu tunnistaja” (tsiteerides oma liiga vara lahkunud sõpra Rem Blumi).

Teaduslikus psühholoogias on olemas mõiste *kaitsemotiiv*: “Ma ei heitnud oma naabrit inkvisitsiooni kätte mitte sellepärast, et oleksin tema vara himustanud, vaid sellepärast, et ta, koerapoeg, ei löönud risti kolme, vaid kahe sõrmega.” Lihtsustatult võib öelda, et jutt on alateadlikust vales. Seda pattu olen jõudumööda püüdnud vältida, üritades vaadelda kirjeldatavaid sündmusi oma toonaste vaadete ja hinnangute seisukohast, lisamata “tagantjärele tarkust”.

Enne sõna otseses mõttes mälestuste juurde pöördumist ütlesin välja oma seisukoha 1988.–1991. aasta sündmustele esimese paradigma seisukohast. Kui lugeda selle perioodi põhisaavutuseks Eesti suveräänse riigi staatuse taastamist, tuleb eelkõige silmas pidada, et iseseisvust ei saavutanud mitte ainult Eesti, vaid ka teised Balti riigid. Kõigi nende iseseisvunud riikide ühisjooneks oli liiduvabariigi staatus. Konkreetne olukord ja erilised liikumapanevad jõud mängisid seejuures kolmandajärgulist rolli. Mõningate riikide parteiladvik tervitas hurraaga nn. putši, pärast selle läbikukkumist aga kiirustas omaenda naha päästmiseks ja (kujuteldavast) vastutusest pääsemiseks välja kuulutama riiklikku iseseisvust.

Seepärast kaldun ma suhtuma ülima skeptilisusega väidetes, nagu oleksid Eesti esindajad mänginud otsustavat rolli NSV Liidu lagunemisel. Oma tegude teadvustamise aste, rääkimata juba nende radikaalsusest, ei mänginud sugugi mitte kõige olulisemat rolli. Vastasel juhul oleks esimesena iseseisvunud Tšetšeenia. Ent Tšetšeenial ei olnud liiduvabariigi staatust. Laias laastus oli iseseisvumise võimalus (sealhulgas isegi NSV Liidu Konstitutsioonis sätestatud formaalne õigus) ainult moodustistel, mida nimetati liiduvabariikideks. Selles mõttes tulenes Eesti iseseisvumise võimalus tema liiduvabariigi staatusest.

Võiks nimetada veelgi globaalsemaid põhjuseid, seda sõltuvalt esialgse lähtepunkti valikust. Siiski usun, et mälestustežanriga see vaevalt kokku sobiks, seepärast piirdun jutustusega ühest nüüd juba kauges nooruses isiklikult üleelatud episoodist.

Üheks kahekümnendale sajandile väga saatuslikuks protsessiks oli nähtuse väljakujunemine, mida lõppkokkuvõttes hakati nimetama riigikapitalistlikuks (totalitaarseks) süsteemiks ehk etatismiks. Selle terminiga puutusin ma esmakordselt kokku, kui lugesin ühel unetul ööl kiirustades endise Jugoslaavia poliitiku M. Džilasi raamatut “Uus klass”. Selle ühiskonna ideoloogilisi alustugesid kõigutava teose eest tuli autoril seitse aastat vangis veeta. Lugesin Džilasi raamatut tagasihoidlikus Brüsseli võõrastemajas, kuhu lennukompanii meie lennu reisijad majutas: lennuk vajab remonti, sest selle turbiini oli sattunud lind. Sellisesse olukorda sattusin ma 1960. aastal tagasiteel USAst, kuhu sattusin NSV Liidu ja USA vahel käivitatud tudengite ja noorte teadlaste vahetamise teisel aastal. Pidin raamatu enne hommikule lükatud lendu kindlasti läbi lugema, sest polnud mingit lootust seda Moskva tolli terava pilgu eest varjata. Seepärast jätsin selle hotellituppa voodi kõrval asetseval kapikesel lebava Piibli kõrvale – kingituseks järgmisele öömajalisele. Mida pärast kibedasti kahetsesin, sest tormi tõttu suletud Šeremetjevo meid vastu ei võtnud ja me maandusime Pulkovos, kus meie pagasit praktiliselt ei kontrollitud. Isegi Playboy number, mille kavatsesin kohmetunult loovutada tollikontrolli käigus, jõudis õnnelikult Tartusse. Kodus hoidsin seda oma laeni ulatava raamaturiiuli “katusel”, ehkki pidin teatud aja pärast tõdema, et olin tugevasti alahinnanud oma tollal alles alaealiste laste osavust. (Kaasaegsetest väärtushinnangutest lähtudes tuleb muidugi nentida, et jutt on absoluutselt süütust pildiajakirjast, kus pornograafia ja rõvetsimine praktiliselt puudusid.)

Teema juurde tagasi tulles tuleb tunnistada, et loomulikult ei määranud need üldised eeldused vahetult ajalooliste protsesside arengutempot. 1980ndate aastate algul ei oleks keegi osanud NSV Liidu lagunemist oodata. Sellest aspektist sõltuvad tempo ja konkreetsed tulemused tugevasti rahvusvahelisest olukorrast, erinevate riikide juhtivate ladvikute ja eriteenistuste tegevusest ning kõikvõimalikest sotsiaalsetest faktoritest, lõpetades üksikutele isiksustele “saatuse poolt antud rollidega”. Sündmuste kulg ise oleks prognoose koostava ja vägagi informeeritud inimese seisukohast võttes võinud põhimõtteliselt minna sootuks teist stsenaariumi mööda, seda isegi pisiasjades. Näiteks oleksid sündmused võinud kulgeda sootuks teisiti, kui

B. Jeltsin ei oleks augustiputši ajal tulnud arreteerima pool tundi pärast tema ärasõitu Valgesse majja. Samuti oleks paljugi muutunud, kui Alfa komandör ei oleks keeldunud kasutamast oma üksust rünnakuks Valge maja vastu või kui M. Gorbatšov oleks putši heaks kiitnud ja kongressi agressiivne-sõnakuulelik enamus oleks selle juriidiliselt vormistanud. Just sellised üksikasjad võivad konkreetsel hetkel määrata, millises suunas edasised sündmused arenevad. See loobki vaadeldava ajaloolise protsessi peene kanga, mis õigustab ülalnimetatud teise paradigma eksisteerimist, mida ma korralikust anusest skeptitsismist hoolimata kavatsen allpool järgida.

Mõni sõna eelnevast

Sündmused, mida kavatsen meenutada, ei tekkinud tühjalt kohalt. 1960ndatel aastatel tulid poliitilisele lavale niinimetatud kuuekümnendikud – inimesed, kes suhtusid Nõukogude Liidu reaalsesse tegelikkusesse kriitiliselt ja pakkusid oma lahendusi sobivama ühiskondliku korra poole liikumiseks. Eelkõige peeti silmas hädavajalikke majandusreforme. Kuuekümnendike liikumine toimus Tartus. Olulist ja sageli ka avangardistlikku rolli selles mängisid mitmed venekeelse intelligentsi esindajad. Meenutagem kas või gruppi Leningradi Ülikooli lõpetanuid, kes olid seoses rahvusliku diskrimineerimisega (juudi päritolu) sunnitud otsima töö- ja varjupaika tollal suhteliselt liberaalsest Tartust ja Tartu Ülikoolist. Tõe huvides tuleb tunnistada, et see ei toimunud ülikooli tollase rektori Fjodor Klementi toetuseta. Tänu ülalnimetatud inimestele hakkas siia laekuma Moskvas väljaantud “samizdat”. Selle levitamine usaldusväärsete inimeste seas nii ülikoolis kui ka väljaspool seda aitas paremini aru saada tollasest ümbritsevast reaalsusest ja lähiminevikus toimunust. Öeldu käib loomulikult ka minu kohta.

Kahjuks lõppes Hruštšovi sulana tuntud periood küllalt kiiresti, ehkki mitmed olulised sündmused toimusid ka pärast Hruštšovi mahavõtmist. Üheks selliseks oli näiteks lõssenkismi paljastamine – sel puhul toimus Vanemuise ringauditooriumis rohkete osavõtjatega kahepäevane koosolek, millest ei võtnud osa mitte ainult bioloogid, vaid kogu linna teaduslik üldsus.

Tartu Ülikoolis õnnestus vabameelset kliimat säilitada veel mitmete aastate vältel. Üht-teist oli võimalik ära teha isegi parteiiliselt. Näiteks võeti ajal, mil Rem Blum oli ülikooli parteikomitee sekretäri asetäitja, vastu tolle aja kohta mitteordinaarseid otsuseid. Mäletan,

kuidas ühel parteikomitee järjekordsel istungil oli päevakorras igakordne küsimus – poliitilise kasvatustöö parandamine üliõpilaste seas. Tõsise arutelu asemel muudeti küsimuse asetust – mis kasvatuses saab rääkida, kui ülikooli hooned lagunevad kõigi silme all, katused jooksevad läbi, vahendeid remondiks aga ei eraldata. Võeti vastu pöördumine kõrgemate instantside poole palvega eraldada täiendavaid vahendeid ülikooli hoonete kasutuskõlblikkuse säilitamiseks. Edaspidi kujunes sellest Fjodor Klementi aktiivsel osavõtul välja ülikooli arengu perspektiivplaan. Selle plaani raames ehitati näiteks ülikooli füüsikahoone. Minu suureks kurvastuseks jäi uue keemiahoone projekt ainult projektiks.

Meenub ka teine, veidi poliitilisem episood. Teadmiseks noorema põlvkonna esindajatele – tolleaegne kandidaatide esitamine nii kõrgematesse kui ka kohalikesse riigiorganitesse oli esmapilgul üdini demokraatlik: vastaval valimiseelsel koosolekul tõstab käe mõni märkamatu figuur, näiteks koristajatädi Manja, ja pakub oma kandidaadi enne kui keegi aru saab, mis toimub. Kohe pärast seda muutub väljapakutud persoon “kommunistide ja parteitute bloki kandidaadiks”. Sellise praktika tegelik sisu oli üldtuntud ning kõigil oli piisavalt ettevaatlikust, et sellesse mitte sekkuda. Seda püha protseduuri ei usaldatud isegi kohalikele parteiorganitele, muudest ühiskondlikest organisatsioonidest rääkimata. Ja sellises seisus võtab ülikooli parteikomitee, jälle kord Rem Blumi juhtimisel, järjekordsetel vabariigi ülemnõukogu valimistel vastu otsuse: valimistel “on lastud lubamatult minna isevoolu teed”, ehkki kooskõlas valitseva ideoloogiaga on just siin vajalik “tõhus parteiline juhtimine”. Seepärast teeb parteiorganisatsioon kõigi teaduskondade parteiorganisatsioonide ettepaneku arutada esitatavaid kandidatuure. Alles seejärel valib parteikomitee oma laiendatud istungil välja selle, keda peab kõige väärilisemaks esitada valimiseelsel koosolekul ülikooli parteiorganisatsiooni kandidaadiks.

Kõrgemad parteiorganid võtsid selle vastu kui avaliku mõnitamise vahva sõduri Šveiki stiilis (nagu see mõeldud oligi). Pärast parteikomitee istungit, kus vastav idee oli lõpule viidud, jäin hetkeks nelja silma alla istungist osa võtnud Keskkomitee esindaja, Tartu linna-komitee esimese sekretäri Meistriga, kes ei suutnud vastu panna ja küsis: “Kas sa, Palm, siis tõesti ei tea, kuidas see kõik toimub?” Selline süüdistus pühas naiivsuses riivas mind tõsiselt, seepärast ei suutnud ma vastamata jätta: “Muidugi tean. Aga kujutage endale hetkeks ette, et ma ei taha teada – mis siis?” Ta ei osanud midagi

vastata, ainult lautas käsi. Kergendanud niimoodi oma südant, olin ma siiski täiesti kindel, et vestlus jääb meie vahele – uskusin, et nii palju ma seda inimest tunnen.

Murdepunkt saabus pärast 1968. aasta Tšehhoslovakkia sündmusi. Ülikooli parteikomitee istungil esitati peaaegu ultimatiivses vormis nõue viia seoses Tšehhoslovakkia sündmustega tudengite hulgas läbi selgitustöö, sealhulgas rahvusvahelise õiguse seisukohast lähtudes. Siinkohal ei suutnud ma end talitseda ja torkasin, et poodu majas nõorist ei räägita. See repliik kanti ette kellele vaja. Paar aastat hiljem tuletas neid sõnu mulle manitseva vestluse käigus meelde tollane Keskkomitee teine sekretär A. Vader, selgitades mulle, miks mind jäeti järjekordselt valimata Eesti Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

Pärast Tšehhoslovakkia sündmusi sai lõplikult selgeks, et sulaperiood on täielikult möödas ja poliitiliste naljadega Šveiki stiilis pole mõtet tegelda.

1988. aasta

Möödus ligikaudu kakskümmend aastat. Selle ajaga jõudis minu põlvkond korralikult vananeda. Klassikalised anekdoodid käsitlevad vanust üle 60 eluaasta kui sügava vanadusdementsuse perioodi. Ja siiski lasin end järjekordselt poliitikasse tõmmata. Kätte jõudis nn. perestroika ja glasnosti aeg.

Mõned sissejuhatavad sõnad põhimõtte kohta, mida ma elukogemuste kasvades püüdsin järgida. Seda võiks lihtsustatult formuleerida nii: mitte asuda asja kallale, mida keegi teine võiks teha vähemalt sama edukalt. Või väljendudes esimese paradigma sõnadega – valida hea roll, kuhu teist näitlejat parasjagu ei ole. Formuleerides selle lühideviisina, saaksime läbinisti õilsa “Kes siis veel, kui mitte mina!” asemel veidi egotsentrilisema “Kui mitte keegi teine, siis pean mina”. Just sellise enesepettuse variandi võtsingi kasutusele.

Perestroika algperioodil tekkis mul illusioon, et laev on lõpuks võtnud õige kursi ja minu isiklik aktiivne osalus on üleaarne. Ja ehkki esialgne perestroikaefooria osutus mitte päris (või isegi üldse mitte) õigustatuks, tundus siiski, et (Mihhail Gorbatšovi sõnadega) “protsess on siiski käivitunud”, ehkki vaearikkalt.

Minu meelest oli perestroika paljuski põhjustatud mitmete konkreetsete isiksuste õnnestunud seisukohavalikust. Eelkõige oli selleks kindlasti M. Gorbatšov, ehkki olulist rolli mängisid ka tema mõtte-

kaaslased eesotsas A. Jakovleviga. Selle tagajärjel kasvas üha enam vastasseis kriitiliselt meelestatud ühiskondlike jõudude ning juhtpositsioonid hõivanud, tollal veel mõjuvõimsa ja tugeva ning pehmelt öeldes konservatiivse nomenklatuuri vahel.

Eestis väljendus see vastasseis 1987. aastal puhkenud fosforiidisõjas. Selles lahingus ma märkimisväärselt ei osalenud, ent üks episood on selgesti meeles. Tollasele EKP sekretärile Indrek Toomele esitati tema avaliku esinemise ajal Tartu Ülikoolis küsimus: “Kas Moskva kõrgem juhtkond on võimeline otseseks valeks?” Toome mõtles hetke ja vastas siis lakooniliselt: “Jah, on küll.” Tolle aja kohta oli sellega piisavalt palju öeldud ja tegin enda jaoks otsuse, et sellele inimesele võib vajaduse korral loota.

1987. aastaga toimus Eestis rahva kodanikuaktiivsuse järsk tõus. Aasta lõpul toimus kuulus Hirvepargi koosolek, mida NLKP Keskkomitee iseloomustas kui kodanliku natsionalismi jultunud ilmingut. Võeti vastu vastav määrus ja EKP juhtkonnale tehti ülesandeks tagada nimetatud dokumendi arutamine kõigis parteiorganisatsioonides. Sellega pandi algus omapärasele EKP lõhenemisprotsessile rahvustunnuse alusel. Need algorganisatsioonid, kes koosnesid põhiliselt eestlastest, lükkasid määruse formuleeringu tagasi. Nii oli see ka meie keemiaosakonnas.

Samal ajal alustas aktiivset tegevust rühm inimesi Lagle Pareki ja teiste juhtimisel, kes nimetasid end Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Parteiks (ERSP). See liikumine oli avalikult rahvusliku varjundiga ja tõstatas aktiivselt Tartu rahu ja Molotov-Ribbentropi paktiga seotud küsimusi.

1988. aasta 2. veebruaril (Tartu rahulepingu allkirjastamise tähtpäeval) kavandas see rühmitus demonstratsiooni Tartus Vanemuise tänaval – hoone ees, kus Tartu rahuleping allkirjastati. Tekkis konkreetne oht, et sündmused väljuvad kontrolli alt, kui demonstratsiooni üritatakse jõuga laiali ajada.

Läheneva meeleavalduse künnisel loodi ülelinnaline parteiaktiiv eesotsas Tartu tollase parteisekretäri Tõnu Laagiga. Kavatseti arutada tegevusplaani ja seda, kuidas vältida demonstratsiooni kasutamist “kruvide kinnikeeramiseks”. Ehkki mina ei kuulunud juba mitmeid aastaid nende inimeste ridadesse, keda oli kombeks tähistada nimetusega aktiiv, suundusin ma siiski koosolekule: mul oli tunne, et olukord muutub ohtlikuks. Väiksesse õdusasse Inseneride Majja, kus koosolek toimus, õnnestus mul takistamatult siseneda. Arutelu oli tormiline. Arvamused jagunesid rahvuspõhimõttel. Tartu rahuga

seotud probleemide kainemaks arutamiseks tegi T. Laak ettepaneku korraldada demonstratsiooni asemel vastavasisuline avalik teemaoline koosolek. Kohalviibinud venekeelsete kollektiivide esindajate häälestus oli selline, et natsionalism tuleb maha suruda. Ma ei pidanud vastu ja esinesin veidi eksalteeritud venekeelse kõnega, milles kinnitasin, et antud olukorras on põhiliseks ohuks stalinistlike hoiakute elustamise püüded, mis ohustavad perestroika kontseptsiooni toetavat partei poliitikat. Lõppkokkuvõttes jäi peale T. Laagi poolt väljaõeldud seisukoht. Otsustati, et nimetatud koosolek organiseeritakse 2. veebruaril kahes sektsioonis – Vanemuise kontserdisaalis ja ülikooli kõige suuremas ringauditooriumis Vanemuise tänaval. Võeti vastu otsus, et Tartu rahu sõlmimise hoone juurde kogunejatele tehakse ettepanek liituda ühega neist kahest sektsioonist ja osaleda arutelus.

Mõlemasse sektsiooni tuli kokku rohkearvuline auditoorium. Mina olin Vanemuise ringauditooriumis – sealsamas, kus veerand sajandit tagasi oli toimunud lõssenkismi paljastamine. Ettekandega esines ajaloolane Sulev Vahtre. Tema esinemine ületas pehmelt öeldes veidi lubatavuse piiri. Ent vaatamata ettepanekule osaleda ülaltoodud aruteludes kogunesid demonstrandid siiski, samuti tuli “korratuste” ennetamiseks kohale rühm miilitsaid koertega. Diskussiooni lõpupoole tuli ringauditooriumi ka Lagle Parek paari oma mõttekaaslasega. Talle anti sõna ja ta rääkis nõrdimusega miilitsast ja koertest ja sellest, kuidas tal oli vaevu õnnestunud läbi miilitsakordonite ringauditooriumi pääseda. Tartu rahu kohta polnud tal eelkõnelejatega võrreldes midagi uut lisada.

Pärast neid sündmusi oli näha, et poliitilised pinged ei langenud – vastupidi, need suurenesid veelgi ja mitte ainult Tartus. Mõne päeva pärast avaldas ajaleht Edasi Marju Lauristini initsiatiivil teravalt väljendatud protesti miilitsarühma ja koerte saatmise suhtes. Nende dokumentide all seisis ka minu allkiri. Seoses sellega oli mul avameelne jutuajamine T. Laagiga. Ta ütles, et võttis endale niigi tohutu vastutuse ega ole ära teeninud sellist lööki allapoole vööd. Omast kohast oli tal õigus: tollal pidi ükskõik kelle väljakutsuva käitumise eest vastutama eelkõige partei juhtkond mitte asjaosalised ise. Sain suurepäraselt aru, et 2. veebruaril oli T. Laak kõvasti riskinud.

Tollal uskusin, et sündmused töötavad üle kasvada primitiivseks rahustevaheliseks konfliktiks, mis on alati laastav ja traagiline. Eesti kompartei eesotsas oli tollal Karl Vaino, kes oli tuntud oma jäiga positsiooni poolest ning kellele omistati demograafilise situatsiooni

teadliku muutmise poliitikat, mille suunaks oli eestlaste osakaalu vähendamine. Kas teadlikult või stiihiliselt, aga selline protsess, mida toetas võimulolijate tegevus või tegevusetus, toimus rea aastate vältel tõepoolest. Oli olemas ka õpetlik näide Karjala-Soome ANSVst, mis just sel teel muutus liiduvabariigist autonoomseks vabariigiks VNFSV, st. Venemaa koosseisus.

Vastavalt oma ideoloogiasekretäri staatusele külastas Indrek Toome tollal kõiki Eesti Teaduste Akadeemia üldkoosolekuid. Ühe järjekordse koosoleku ajal valisin hetke ja küsisin temalt, kui kaugele võivad minna K. Vaino poolt juhitud jõud. Ta vastas veendunult: "Lõpuni." Vestluses I. Toomega jagasin ma oma kartusi seoses suureneva rahvustevahelise vastasseisuga. Ütlesin, et kui ta aitab, olen valmis avaldama vastavasisulise artikli kahes ajalehes – eestikeelse ajalehes Edasi (praegune Postimees) ja venekeelses Sovetskaja Estonijas. Edasiga probleeme ei olnud. See ajaleht eesotsas toimetaja Mart Kadastikuga oli tollal niigi sealpool lubatud piiri. Kõik toimus Tartu partei linnakomitee (eesotsas T. Laagiga) toetusel. Sovetskaja Estonijaga olid lood tunduvalt kehvemad. Selleks ajaks oli välja kujunenud olukord, kus Eesti eesti- ja venekeelsed elanikud eksisteerisid kahes erinevas ja teineteisele oluliselt vasturääkivas informatsioonis. Indrek Toome mõistis seda suurepäraselt ja nõustus astuma samme, et Sovetskaja Estonia avaldaks artikli "parteidistsipliini korras".

Tolle aja mõistes küllaltki kaasaegne arvuti, millel valmistasin ette sisult identseid, kuid erinevas keeles artikleid, tunduks praegu kivijast pärit monstrumina. Seepärast tuli paralleelsete tekstide kallal kõvasti vaeva näha. Sovetskaja Estonija toimetuse nõudis mõningate küllaltki põhimõtteliste muudatuste sisseviimist, mis oleks rikkunud tekstide identsust. Nii näiteks kinnitasin ma, et vaatamata erinevate arvamuste olemasolule ei ole meil õigust kedagi hukka mõista üleskutsete eest Eesti riiklikule iseseisvusele, sest lahkulöömise õigus on fikseeritud nii liiduvabariikide kui ka NSV Liidu konstitutsioonis. Tänu I. Toome toetusele õnnestus jääda esialgse versiooni juurde. Artikli pealkirjaks sai "Maa ja meie" (Avaldatud ka kogumikus: Eesti. Sellest, mis muret teeb. Tallinn: Eesti Raamat, 1989). Koos vähe aja pärast ilmunud Vello Pohla artikliga põhjustas see küllaltki suurt ühiskondlikku resonantsi. Hiljem tunnistas Edasi toimetuse selle aasta artiklik.

Seega osutasin ma järjekordselt kaasatuks Eesti poliitilise elu keeriesse.

Rahvarinne

Tollal näidati Eesti televisioonis regulaarselt saadet nimetusega “Mõtleme veel”. Saade sai alguse juba fosforiidisõja ajal ning seal arutati erinevaid päevakajalisi probleeme. Tähtis on märkida, et saade toimus otse-eetris. Seoses ülalnimetatud artikli avaldamisega sain kutse osaleda järjekordses saates, mis toimus 13. aprillil 1988. a.

Vahetult enne seda toimus Eesti loomeliitude pleenum. Päeval pärast seda kogunesid minu juurde koju Marju Lauristin, Rem Blum ja Edasi peatoimetaja Mart Kadastik. Marju, kes oli pleenumist osa võtnud, jutustas Remile vene keeles erutatult pleenumil toimunust. Helises telefon. Helistas Edgar Savisaar, keda ma tollal isiklikult veel ei tundunud, küll aga teadsin teda paari Vikerkaares avaldatud artikli põhjal. Ta küsis, ega Mart Kadastik minu juures ei ole, ja ütles, et sooviks talle teatud materjalid üle anda. Nii ma nägingi esimest korda E. Savisaart. Joonistasin endale käigupealt tema psühholoogilise portree. On olemas teooria, mis määrab kindlaks seosed inimese väliste mõõdetavate parameetrite (jämedalt öeldes kuju) ja pärilikult etteantud psühholoogilise tüübi vahel. Selle kontseptsiooni juures võib mind asjaolu, et iga inimtüüpi vaadeldakse kolme komponendi kombinatsioonina. Ainult ühe komponendi olemasolu on looduslik tuusik psühhiaatriahai glasse, iga “normaalset” inimest aga saab vaadelda kui kolme “hullumeelsuse” kombinatsiooni. Lohutav, eks ole?

Nimetatud “Mõtleme veel” saates osales ka E. Savisaar. Saates osalejad asusid kahes stuudios, millele anti järgemööda sõna. Mina sattusin E. Savisaarega ühte stuudiosse. Arutelu käigus kuulutas ta küllaltki ootamatult, et soovitav oleks rahva massilisem ja aktiivsem osavõtt poliitilisest elust. Sellest lähtuvalt tegi ta ettepaneku moodustada rahvaliidumise nimetusega Rahvarinne (RR) perestroika toetuseks. See üleskutse paisati otse eetrisse. Enamus kohalviibijaist tabas lennult, millest jutt on. Kui saade lõppes, ent eeter polnud veel välja lülitatud, kõlas peaaegu kooris ettepanek asuda viivitamatult Rahvarinde asutamise juurde. Ühte telemaja tuppa kogunes ligi 15 inimest kõige erinevamatelt elualadelt, televisioonitöötajad kaasa arvatud, et hakata ideed ellu viima. Paari unustamatu keskõise tunni jooksul koostati avaldus-üleskutse Eesti Rahvarinde (RR) loomiseks (perestroika toetuseks). Arutelu oli dramaatiline. Ajakirjanik F. Undusk hüüatas korduvalt: “Aga suhe 60 protsenti 40le!” (loomulikult

pidas ta silmas eestlaste ja venelaste suhet). Eestlasi on suhteliselt lihtne veenda, ent mitte-eestlasi?

Lõpuks kirjutasime üleskutsele alla ja erutatud õhkkond andis maad proosalisele murelikkusele. Edasiste sündmuste prognoosid ei olnud sugugi mitte ühesed. Keegi ütles välja mõtte, et meid võidakse juba hommikul arreteerida – mis polnud tõesti välistatud. Tuletasin meelde I. Toome sõnu selle kohta, et nad on kõigeiks valmis. Siis tuli mulle mõte õnne proovida. Eelnevalt mainitud artikli avaldamise ajast oli mul alles jäänud Indrek Toome Keila-Joa suvila telefoni-number. Võtsin kaasa ühe üleskutse allkirjastatud eksemplari ja helistasin talle varahommikul palvega kohtuda väljaspool Keskkomitee hoonet. Toome nõustus ja me saime kokku tänaval, suurejoonelise hoone vastas, mis rahvasuus kandis nime Karla katedraal (hoone ametlik nimetus oli Partei Poliitharidusmaja). Jalutasime piki alleed, ma andsin I. Toomele pöördumise teksti, rõhutades samas, et tal on õigus teha nagu, nagu poleks ta seda dokumenti kunagi näinud. Seda võimalust ta ei kasutanud, seepärast sõandasin pöörduda tema poole palvega üritada meie algatust legaliseerida Arnold Rüütli kaudu. Viimast ma tollal peaaegu ei tundnud, ent eeldasin, et ta võiks suhtuda sellisesse ettepanekusse arusaamisega. Ega teda ilmaaegu Keskkomitee sekretariaadi koosseisust välja lülitatud ja viidud Eesti Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe pigem dekoratiivsele ametikohale. Selle austava errusaatmise otsuse vastuvõtmise ajal oli raske ette näha, kui kaalukaks nimetatud ametipost mõne aja pärast osutub. I. Toome oli nõus ja lubas pöörduda A. Rüütli poole.

Järgmisel päeval pärast pöördumise allkirjastamist alustasin ma Tartu Rahvarinde algatuskeskuse organiseerimist. Vastav asutuskoo-olek toimus ülikoolis, ajakirjanduse kateedri ruumis, ning seda juhatas Marju Lauristin. Grupp loodi tema kaasabil ja loomulikult meie kauaaegse ideelise innustaja Rem Blumi aktiivsel osavõtul.

Algas Rahvarinde organiseerimise periood. Tartu Rahvarinde osakonna peakorteriks jäigi ajakirjanduse kateedri ruum. Siin peeti arvestust niinimetatud loodavate tugigruppide üle, mille nimekirjad ei laekunud mitte ainult ülikooli erinevatest kateedritest, vaid ka teistest Tartu ettevõtetest ja asutustest. Mäletan, kuidas Juri Lotman tuli end isiklikult registreerima. Seejuures palus ta meeles pidada, et oli sõja ajal suurtükiväelane – äkki läheb vaja.

Samasugune Rahvarinde lokaalsete ja kohalike struktuuride spon- taanse moodustumise laviinitaoline protsess haaras kogu Eestit. Möö-

dus kaks nädalat, mille kestel vabariigi juhtkond murdis pead sündmuste sellise pöörde kallal, pärast seda avaldati pöördumine lõpuks massiteabevahendites. Ma ei tea siiani, kas sündmuste sellises pöördes mängis oma osa I. Toome ja A. Rütütl tegevus ning mil määral oli see samm tingitud lihtsalt võimatusest ignoreerida inimeste nii spontaanset ja massilist konsolideerumist ümber tekkinud Rahvarinde struktuuride.

Teiselt poolt oli praktiliselt algusest peale selge, et kui Rahvarinne poleks tekkinud, oleks selle alternatiivina loodud Eesti rahvuslik rinne. See oleks lõpule viinud Eesti elanikkonna lõhenemise rahvusliku tunnuse alusel.

Selle toimumata jäänud sündmuse eeldatavat aega ja kohta oli võimalik ära arvata. Kõigest mõni päev pärast Rahvarinde loomise üleskutsele allakirjutamist pidi Tartus Raadi pargis Muinsuskaitseeltsi eestvedamisel toimuma massimanifestatsioon ja miiting, väljendamaks protesti Eesti Rahva Muuseumi endise poollagunenud hoone kasutamise vastu sõjaväeosa poolt ja Tartu sõjaväelennuvälja vastu. Mina kuulsin sündmusest raadio teel alles pärast selle algust. Sisemine häält ütles mulle tungival, et pean seal kindlasti osalema. Istusin autosse ja suundusin otse sündmuskohale. Jõudsin kohale kolonni peaga samaaegselt. Kolonni ees kanti kolme lippu: sinist, valget ja musta. Üheskoos moodustasid need Eesti trikoloori. Peatuti teispool Raadi järve, väikesel muruplatsil otse sõjaväelennuvälja aia ääres, läbi mille paistsid endised muuseumihooned. Kohalviibijate vahel sibasid elavalt Elu Sõna religioosse sekti esindajad – põhiliselt noormehed ja neid trikoloorilindikestega rinnas. Platsi keskele oli paigaldatud mikrofoni, esineti kõnedega, põhiliselt kaunis radikaalsetega. Võtsin järjekorda ja esinesin selgitustega Rahvarinde kohta. Rõhutasin eriliselt, et silmas peetakse mitte rahvuslikku rinnet, vaid liikumist, kuhu on oodatud kõik hea tahtega inimesed.

Ehkki Rahvarinde põhikoosseis koosnes eestlastest, astusid sellesse kõige erinevamatest rahvustest inimesed. Väga aktiivset rolli mitte-eestlaste kaasamisel mängis Rem Blum. Just tema asutas klubi Perestroika toetuseks, millest kujunes hiljem välja Rahvarinde Tartu osakonna vene sektsioon.

1988. aasta mais oli vaja saata delegatsioon NLKP XIX kongressile. Seoses sellega tegi Edgar Savisaar ettepaneku kutsuda 19. mail lauluväljakul kokku kogu Eesti esindajate koosolek, et väljendada rahva üldist tahet ja anda delegaatidele rahva sõnum. See oleks äärmu-

seni teravdanud poliitilist olukorda. Oli võimatu ette kujutada K. Vainot, kes kohtub rahvaga silmast silma. Samal ajal suurenes ka nende jõudude aktiivsus, keda mõni aeg hiljem hakati nimetama Interliikumiseks. Käisid kuuldused, mille tõele vastavuse eest ei saa pead anda, et Dvigateli tehases teritati külmrelvadena kasutamiseks raudtorusid. Edgar Savisaar läks teadlikult märkimisväärsele riskile – ning sündmuse künnisel ei muutunud ta ilmaaegu praktiliselt kättesaamatuks; minu meelest oli selle eesmärgiks kaitsta end surve eest, mis sisendas tõsist ettevaatlikkust. Eesti olukorra plahvatusohtlikkus jõudis ka M. Gorbatšovi kõrvu.

K. Vaino väljavahetamine oli hädavajalik. Kõige lihtsamaks väljapääsuks oleks olnud uue sekretäri valimine EKP Keskkomitee tollase koosseisu hulgast. Minu veendumuste kohaselt oleks sel juhul olnud reaalne šanss Indrek Toomel. Ent Gorbatšov ei valinud sellist teed (kartis seda teha?). Selle asemel kutsuti NSV Liidu suursaadiku kohalt Nikaraaguas (pagendusest?) tagasi Vaino Väljas, ja just temal tuli kohtuda silmast silma lauluväljakule kogunenud 150tuhandese rahvahulgaga. Ta sai sellega hakkama, säilitades seejuures silmanähtava väärikuse. Kogunenute meeleolust andis kõige parema ülevaate lakooniline plakat: “Vaino Väljas.” See oli teravmeelne sõnamäng, mis põhines uue ja mahavõetud EKP Keskkomitee sekretäri ees- ja perekonnanime kokkulangemisel.

Põhiülesandeks, millega delegatsioon parteikongressile saadeti, oli nõue sõlmida liiduleping ja otsustada küsimus Eesti vabariigi üleminekust isemajandamisele. Ent üleliiduline parteieliit vastas ettepanekule lühinägeliku keeldumisega, demonstreerides sellega reaalse olukorra täielikku mittemõistmist. Moskvale näidati kätte tee olukorra stabiliseerimiseks mitte ainult Eestis, vaid ka teistes regioonides, ent ta lükkas selle kõrvale, järgides unitaariigi põhimõtteid.

Sündmused lauluväljakul andsid võimaluse alustada Rahvarinde loomisprotsessi ametliku lõpuleviimise ettevalmistamist. Selleks oli vaja kokku kutsuda vastav kongress. Samas muutus olukord vabariigis suvehakul üha pingelisemaks. Vastukaaluks Rahvarindele asutati nn. Interrinne (IR), mille “internatsionaalsus” seisnes eestlaste pea-aegu täieliku puudumises selle ridadest. Niipalju kui mina tean, suundusid selle algatuse niidid Moskva kõrgema juhtkonna teise ešelonini. Idee oli lihtne ja piisavalt “geniaalne” – neutraliseerida Rahvarinde massiline rahvaliikumine sama massilise Interliikumise abil. Nii hakkas tööle ülalnimetatud suhe kuuskümmend neljakümnele.

Sellesama idee realiseerimise raames alustati organi loomist, mis ühendas valdavalt venekeelsete töökollektiivide (eesotsas Dvigateli ja Pöögelmanni-nimelise tehasega) nõukogude esindajaid. Balli juhtisid nende tehaste direktorid V. Jarovoi ja V. Šepelevitš. Siiski ei saavutatud oodatud EKP Keskkomitee tingimusteta toetust, sest lõhe EKP juhtorganites oli läinud selleks ajaks juba piisavalt suureks.

Teisalt olid teineteisemõistmisest piisavalt kaugel ka vabariiklik parteiladvik ja kongressi ettevalmistamiseks asutatud Rahvarinde Algatuskeskus (AK). Mäletan õhkkonda väikesel kohtumisel V. Väljase juures. Keskkomitee poolt võttis tookord osa I. Toome, Rahvarinnet esindasime E. Savisaar ja mina ja veel keegi, keda hetkel ei mäleta. Väljas ja Savisaar istusid teine teisel pool lauda ja jõllitasid teineteist nagu kaks pulli. Arusaamatusi tekitas ka Rahvarinde juhtimine partei poolt. Suur osa Algatuskeskuse liikmeid, samuti Rahvarinde lihtliikmeid kuulus parteisse ning seoses sellega pidid vastavalt tollal kehtinud reeglitele nende tegevust juhtima kõrgemad parteiorganid. Väljas rõhutas seda “elementaarset tõde” ja teatud mõttes võis temast aru saada – tema pidi Moskva ees vastutama. Oli ta ju selleks Eestisse tagasi kutsutud, et tagada siin parteiline juhtimine. Edgar aga kinnitas ja minagi toetasin mõtet, et parteiline juhtimine on tagatud juba partei liikmete Rahvarindes osalemine faktiga. Tegelikuses oli kõigile selge, et Rahvarinne õõnestab parteiorganite piiramatut võimu.

Selletagi pingelist õhkkonda muutis veelgi keerulisemaks asjaolu, et osa massiteabevahendeist ja ka mõningad Rahvarinde esindajad valasid õli tulle, väljendades halvasti varjatud russofoobiat ja muutes sõna *migrant* põlglikuks sõimusõnaks. See viis tahes-tahtmata Interrinde positsioonide tugevnemisele. Viimase manifestatsiooni ja miitingud omandasid üha enam leppimatult sõjakat iseloomu. Üheks olulisemaks lahkarvamuste allikaks sai küsimus riigikeelest, samuti mõningate loomeliitude pleenumil peetud kõnede sisu, mis jõudis venekeelse elanikkonnani hilinemisega.

Kohe pärast Rahvarinde loomist hakkasid selle asutajatele erinevatelt ettevõtetelt ja asutustelt, kolhoosidelt ja sovhoosidelt saabuma palved esineda nende kollektiivide koosolekutel informatsiooniga Rahvarinde olemusest. Ka mina pidin paljudes Eestimaa kohtades kõnesid pidama. Olukorra teravnedes muutusid üha olulisemaks esinemised venekeelsete kollektiivide ees. E. Savisaare algatusel loodi spetsiaalne lektorite grupp inimestest, kes olid võime-

lised vabalt esinema vene keeles. Selle grupi koosseisus tegutsedes sõitsin ma oma autoga 1988. aasta suvel läbi kogu Eesti, alates Narvast ja Tallinnast ning lõpetades Pärnu ja Valgaga. Neil sõitudel oli mulle tavaliselt seltsiks minu tütremees Vladimir Mürk. Kohtumiste õhkkond oli peaaegu alati elektrist tulvil, sest kõikjal oli kokkutulnute seas ka teravasse konfrontatsiooni kaldujaid. Sellega võrreldes oli eestikeelsete auditooriumide ees esinemine meeldivaks puhkuseks. Ent Interliikumise tugikants Dvigatel näis täiesti ligipääsmatu kindlusena. Tõsi, sealgi tegutses väikseliikmeline Rahvarinde tugigrupp, ent see tegutses peaaegu põranda all. Siiski võis tänu selle grupi esindajatele, eelkõige Kalju Niidusaarele saada adekvaatset informatsiooni tehase sisemisest olukorrast. Olukorras ei olnud midagi rõõmustavat. Direktor V. Jarovoi juhtimisel valmistati ette vastulööki Rahvarindele ja kõigile teistele “eesti natsionalismi õõnestavatele elementidele”. See muutis reaalseks ohu, et sündmustes võib toimuda tagasipööre.

Tartu Rahvarinde volinike koosolekutele hakkasid üha sagedamini ilmuma ERSP esindajad, kes polnud Rahvarinde suhtes kaugegtki hästi meelestatud. Need inimesed kasutasid meie istungeid tribüünina, et propageerida omi, tolle aja kohta ekstreemseid ideid. Selline ühekülgne koostöö hakkas mind häirima ning seepärast lähenesin ma pärast üht koosolekut järjekordsele külalisele, kelle isik jättis mulle täiesti sümpaatse mulje. Tegin talle ettepaneku korraldada mulle kokkusaamine ERSP Tartu juhtkonnaga. Ta oli rõõmuga nõus ja teatas, et just selsamal hetkel on käimas ka nende nõupidamine. Sõitsime maja juurde, kus nõupidamine toimus. Minu saatja sisenes majja, et kooskõlastada minu sisselaskmise ja arvamustevahetuse küsimus. 15 minuti pärast tuli ta kimbatuses ilmel tagasi ja teatas oma missiooni nurjumisest. Need inimesed ei olnud avalikuks dialoogiks valmis, vaadeldes Rahvarinnet neile vaenuliku konkureeriva moodustisena, mis lisaks kõigele sallis oma ridades EKP liikmeid.

Juba Interliikumise tekkimisel algperioodil tegin ma katset võtta ühendust mõnega Dvigateli mitteformaalsetest liidritest. Vastav pinna sondeerimine viis mind S. Pasko nimelise inimeseni, kes oli täiesti formaalsel parteikomitee sekretäri postil. Antud juhul ei olnud see eriti lootustsisendav asjaolu. Hankisin tema telefoninumbri ja helistasin, tehes ettepaneku kokku saada ja arutada võimalusi kasvava vastasseisu pehmemendamiseks. Ta ei olnud vastu ja ma läksin suhteliselt hilja õhtul tema poole koju.

Omalt poolt oli S. Pasko kutsunud kohtumisele ka Jevgeni Rundenja, tehase ametiühingu esimehe. Vestlesime hilisööni. Vahetu inimlik suhtlemine aitab peaaegu alati pingeid maha võtta. Minu oponentid oli nõus väitega, et perestroika käigus peab ühiskond läbi tegema sügavaid muutusi, sealhulgas ka rahvuspoliitikas. Mina omalt poolt tunnistasin, et seejuures ei tohi kannatada lihtinimeste sotsiaalne kaitstud ning et tuleb vältida inimeste diskrimineerimist mis tahes formaalse, sealhulgas rahvusliku või keelelise põhimõtte alusel. Leppisime kokku, et kontakte tuleb jätkata. Järgmine ja viimane kohtumine leidis aset Lili Sokolinskaja, minu ammuse perekonnatuttava korteris. Tundsin teda veel ajast, mil ta töötas Eesti Raadio Tartu stuudios. Praegu tunnevad teda hästi kõik Eesti Raadio 4 kuulajad.

Väikese kõrvalepõikena jutustuse põhiteemast meenutaksin ammust lugu, mis leidis aset kas kuuekümnendate lõpul või seitsmekümnendate algul. L. Sokolinskaja oli palunud stuudiosse prof. Mihhail Bronšteini, Rem Blumi ja minu, et osaleda arutelus majandussüsteemi põhjaliku ümberkorralduse teemal. Teadsime suurepäraselt, mida tollal rääkida võis ja mida mitte. Pärast lindistuse lõppemist jäime me vestlema naaberlaua juurde, millel samuti seisis mikrofon. Olime veendunud, et see ei ole sisse lülitatud, ja lubasime endale pingelangust nautides suhteliselt vabameelseid arvamuseavaldusi erinevatel teemadel. Mäletan, et muuseas purustasime me pihuks ja põrmuks teaduse parteilisuse põhimõtte. Ent osutus, et keegi oli paha nalja teinud – mikrofon osutus sisse lülitatuks ning meie jutuajamise “konfidentsiaalne” osa jäi lindi lõppu ja läks samuti eetrisse. Peagi helistati partei keskkomiteest ja nõuti nimetatud linti. Neile vastati, et see on võimatu, sest seoses raadio kehva majandusliku olukorraga tuli sama lint kohe uuteks lindistusteks käiku lasta. Pärast mängiti linti salaja ette usaldusväärsetele uudishimulikele.

Sellest teisest kohtumisest S. Paskoga võttis osa ka minu abikaasa. Oma naiseliku vaistuga suhtus abikaasa temasse algusest peale ettevaatlikult. Finaal saabus enne külalise lahkumist. Täiendava argumendina küsisin Paskolt, on ta valmis tunnistama asjaolu, et isegi formaalselt iseseisvad Ida-Euroopa riigid on tegelikkuses allutatud Moskva diktaadile. Pasko nõustus minuga meeleldi, ent lisas samas: “Aga samas on see nii meeldiv!” Pärast seda hüüatust sain aru edasiste kontaktide jätkamise mõttetusest.

Ent siiski tundus, et olukord hakkas muutuma pärast seda, kui Dvigateli komsomolikomitee esindajad esitasid tehaselehe veergu-

del üleskutse otsida eesti poolega kompromisse. Sellele tuginedes inspireeris Sovetskaja Estonija toimetus uued läbirääkimised, millest võttis aktiivselt osa R. Blum. Siiski olid tegelikud edusammud minimaalsed ka Dvigateli mitteformaalsete esindajate uue koosseisuga. Positsioonide vahele, mida õnnestus kummagi poole järeleandmistele hinnaga jõuda, jäi tohutu suur ületamatu vahemaa.

Esinesin ka Pöögelmanni-nimelise pooljuhtide tehase kollektiivi ees. Sinna kutsus mind isiklikult direktor V. Šepelevitš – üleliidulise alluvusega ettevõtete leppimatute direktorite hulgas Jarovoi järel mõjuvõimult teine mees. Pärast tööliste ees esinemist oli mul temaga isiklik vestlus. Ei saa öelda, et oleksime temaga jõudnud piisavale vastastikusele arusaamisele.

Väljasõite Kirde-Eestisse sooritasin ma oma Peipsi järve põhjakaldal asuvast suvilast. Minu saatjaiks olid seejuures Rahvarinde aktivistid Jõhvist ja Kohtla-Järvelt. Kord õnnestus neil viia mind peaaegu kinnisele Kohtla-Järve parteiaktiivi istungile. Siin pörkusime me kokku pühast vihast haaratud kohaliku nomenklatuuri ladvikuga. Osa võttis ka EKP Keskkomitee teine sekretär G. Aljošin. Polnud raske aru saada, et ta pühendas end postilt mahavõetud K. Vaino liini jätkamisele ja püüdlas “eesti natsionalismile” vaenulike jõudude konsolideerumise poole. Valitses peaaegu varjamatu raevu õhkkond, vihased kõned järgnesid üksteisele. Eriti sai võtta Rahvarinne, samuti ajaleht Edasi, kõlasid nõuded vahetada välja ajalehe “poliitiliselt ebausaldatav” toimetus. Proovisin sõnakese vahele poetada, ent reaktsioon oli ühene – “Kuidas ta siia sai?!”

Eriliselt on meelde jäänud ka Sillamäe külastamine. Kohalik partei- ja tehasejuhtkond tuli vastu sealse väikesearvulise Rahvarinde tugigrupi ettepanekule. Kohtla-Järve Rahvarinde aktivistide kaudu edastati mulle kutse sõita kohale ja jagada informatsiooni Rahvarinde kohta. Koos minuga istus autosse ka mu abikaasa. Sillamäe kujutas endast tollal sootuks erilist maailma, mis oli ülejäänud Eestist praktiliselt ära lõigatud. Soome lahe rannik oli niigi piiritsoon, Sillamäe aga oli lisaks kõigele muule ka strateegilise tööstusobjekti asukohaks. Seoses sellega oli mu abikaasal väike lootus peale uudishimu rahuldamise teha väike ekskursioon mööda kohalikke kauplusi – ehk satub mingi defitsiitse kauba peale.

Nagu ma juba mainisin, elasid sillamäelased omas maailmas. Mulle räägiti, kuidas üks sinna suunatud töölistest oli veel poole aasta möödudes arvamusel, et elab Leningradi oblastis.

Uudishimulikke kogunes kohalikku kultuurimajja terve saalitäis. Oma esinemise käigus oli mul piisavalt ettevaatamatust, et nimetada Eestit riigiks. See kutsus esile mõningate kohalviibijate raevuka protesti. Ägestusin ja kordasin, et Eesti on tõesti riik ja parem oleks püüda selle mõttega harjuda. Sellest hoolimata võeti mind vastu üldjoontes küllaltki sõbralikult, mis oli iseloomulik ka teistele lihtsatest inimestest koosnevatele auditoriumidele.

Pärast koosolekut oli mul vestlus Sillamäe Rahvarinde tugigrupi liikmetega. Nad üritasid mulle selgeks teha, et seda paika ähvardab suur ökoloogiline katastroof. Tamm, mis kuidagi viisi piirab haruldaste metallide (sealhulgas uraani) tootmisjääkide hoidlat, on lausa hirmuäratavas seisukorras. Kohalikud elanikud, kes sõandavad merre ujuma minna, kattuvad pärast ujumist mädapaisetega. On olemas reaalne oht, et Sillamäe Pandora laegas avaneb siinsamas kiviviske kaugusel laiuvatesse Soome lahe vetesse. Hiljem edastas in informatsiooni Endel Lippmaale, oma kolleegile Eesti Teaduste Akadeemiast. Tema instituudis tegutses uurimisgrupp, mis tegeles ökoloogiliselt ohustatud paikadest võetud pinnaseproovide uurimisega.

Augustis külastas Eestit Juri Afanasjev, tolleaegne Moskva Ajaloo-arhiivinstituudi rektor. Tema siiatulek oli seotud Molotov-Ribbentropi pakti (MRP) järjekordse aastapäevaga ning ta esines vastavasisuliste ettekannetega Rahvarinde poolt korraldatud massiivtingul Tartus ja seejärel ka Tallinna Linnahallis. Isegi linnahall ei suutnud mahutada kõiki kokkutulnuid ning paljud inimesed olid sunnitud kuulama esinemist läbi tänavale viidud valjuhääldajate.

J. Afanasjev kaitses avalikult seisukohta, et Balti riigid ühendati NSV Liiduga jõhkrat füüsilist jõudu kasutades, mistõttu nende iseseisvumispüüdlusi tuleb lugeda täiesti seaduspärasteks. Hilisõhtul saime me temaga kokku Rafik Grigorjani, oma armeenia temperamendile vastavalt tulihingelise Rahvarinde aktivisti korteris. Seal õppisime R. Blum ja mina J. Afanasjevit lähemalt tundma. Afanasjev väljendas seisukohta, et Eesti saatus ripub juuksekarva otsas. Tõsi oli see, et eufooriahoos olid paljud Rahvarinde aktivistid minetanud ohutunde. Hiljuti lõppenud koosolekul oli E. Savisaar esinenud teravalt ja isegi raevukalt Eesti rahvusliku idee positsioonidelt. Minu informatsiooni kontaktide kohta “vastaspoolega” võttis saal vastu ilmse halvaksanuga. Ülesõhutatud publik ootas pigem vastasseisu kui kompromisside otsinguid. Käes oli olukord, mida Lev Gumiljov nimetas etnogeneesi probleemide uurimisel “passionaarsuseks” – see tähendab, et riski aste, millele teatud rahvas on valmis minema, üle-

tab tema enesealalhoiuinstinkti. Sellistes tingimustes on rohkem kui kunagi varem vajalik kõigi ühe eesmärgi poole püüdlevate jõudude ühtsus. Ei tohi unustada, et tegu oli väljakutse esitamisega suurriigile, kelle käsutuses oli kõigi kaasaegsete relvastusliikidega varustatud sõjavägi. Ignoreerida ei saanud ka asjaolu, et selle suurriigi juhtkonnale kuulus seniajani suure osa, kui mitte enamiku Venemaa ja mõningate teiste vabariikide elanike toetus. Eesti jaoks, mille elanikkond jagunes proportsioonis 60:40 ja mille elanike koguarv ei küündinud keskmise suurusega linnale iseloomuliku suuruseni, tähendas see praktiliselt kaitsetust saatuse ähvardavate keerdkäikude ees. Sellest seisukohast vaadates kõlas Afanasjevi fraas “ripub juuksekarva otsas” veel suhteliselt optimistlikult. Ja siiski on see juuksekarv siiani vastu pidanud!

Ent just meie ridade ühtsus hakkas tekitama üha enam ohutunnet. See ilmnes selgelt Rahvarinde Algatuskeskuse istungil, mis oli pühendatud Rahvarinde esimese kongressi ettevalmistamisele.

Mõni nädal enne seda avaldas ajaleht Rahva HääL Lennok Korneli artikli. L. Kornel oli jurist, kes töötas Eesti Ülemnõukogu Presiidiumi juures ja tema nimi seostus seepärast nii või teisiti Arnold Rüütli nimega. Artiklis, mis pälvis suurt tunnustust kahes järgmises lehenumbris, kritiseeriti küllalt teravalt Rahvarinde juhtimisstiili. Samal ajal oli L. Kornel Rahvarinde kongressil vastuvõtmiseks ettevalmistatud Harta projekti autoriks. Nimetatud istungi päevakorda oli lülitatud ka tema esinemise selles küsimuses. Ent ootamatult tehti ettepanek arutada esimese päevakorrapunktina L. Korneli “persoonalasa”. Üks Algatuskeskuse liikmeid, kelle nime ma delikaatsusest välja ei tahaks öelda, esines terava, peaaegu solvava rünnakuga L. Korneli aadressil. Õhkkond istungisaalis oli raskemast raskem. Kohalviibinud Algatuskeskuse liikmete auks peab ütlema, et erilist heakskiitu see süüdistuskõne ei leidnud. Astuti täiesti ühemõtteliselt välja demokraatlike traditsioonide ja sõnavabaduse kaitseks. Sellest hoolimata teatas L. Kornel enne vaheaega, et ei saa oma ettekannet sellises õhkkonnas teha, ja lahkus demonstratiivselt saalist. Saades aru, mida see samm endaga kaasa võib tuua, jooksimine me R. Blumiga talle järele ja palusime tungivalt oma ettekanne kõigest hoolimata ette lugeda. Siinjuures oli abi isegi minu abikaasa poolt hoolitsevalt termosesse valmistehtud kohvist. (Abikaasa pidas oma kohuseks varustada “proviandiga” mind ja kõiki teisi, kes võtsid osa minu punase Žiguli 04ga sooritatavatest “ekspeditsioonidest”. Ehk-

ki ta ise ei olnud eestlane – pidasime tudengipulmi ühiste õpingute ajal Leningradi Ülikoolis – elas ta kõigest hingest kaasa minu Rahvarindega ja muude tollaegsete sündmustega seotud toimetamistele.

L. Kornel rahunes veidi maha ning nõustus tagasi tulema ja oma ettekande ette lugema. Seda nähes kuulutas E. Savisaar ootamatult, et tal on edasilükkamatuid asju ajada, ja eemaldus istungisaalist. Kornel oli sunnitud Harta projektist rääkima tema äraolekul. Ehkki Savisaar tuli tagasi Rahvarinde põhikirja projektile pühendatud ettekande kuulamise ajaks, teatas ta seejärel, et tal pole aega Rahvarindega edasi tegelda, sest on sunnitud pühendama kogu oma jõu eelkõige IME (isemajandava Eesti) programmi väljatöötamisele. Et Savisaar oli enda kätte koondanud kõik kongressi ettevalmistamise organisatoorsed niidid, tundsiime end justkui lõhkise küna ees. Pärast nii ootamatult lõppenud Algatuskeskuse istungit otsisime me kolmekesi (minuga oli Tõnn Sarv ja veel keegi, kahjuks ei mäleta ma täpselt, aga see võis olla Rein Veidemann) Edgari tema töökabinetis (istung toimus Mainori hoones) üles ja üritasime talle selgeks teha, et tal pole õigust oma last, st. Rahvarinnet hüljata. Pärast ligemale poole tunnist keelitamist andis Savisaar järele ja konflikti võis lugeda ammendatuks. Kogu selle aja käis R. Blum närviliselt mööda tänavat edasi-tagasi. Aeg-ajalt piilus ta lootuse ja ärevusega aknast sisse, püüdes meie miimikast ja žestidest välja lugeda ürituse edukust. Tema temperamentset loomust tundes oli mul tõsine hirm, et ta võib infarkti saada (südamega oli tal ennegi probleeme olnud).

Tundub, et just sellest mälestusväärsest õhtust sai alguse E. Savisaare ja A. Rütüti vastasseis (Lennok Kornel oli Rütüti inimene), mis tulevikus tekitas mulle palju peavalu.

Sündmused aga arenesid üha kiiremini. Septembri algul, praktiliselt viimasel hetkel enne EKP Keskkomitee pleenumit ja sellele järgnevat Rahvarinde kongressi saime lõpuks Dvigateli töökollektiivilt kutse esineda ettekandega Rahvarindest ja olukorrast Eestis üldse. Suundusime sellesse ligipääsmatusse kindlusesse koos Rein Veidemanniga – seda pärast E. Savisaare kiirustavat instruksiooni, kes andis meile Rahvarinde algatuskeskuse nimel vabad käed talitada omal äranägemisel. Ka A. Rütütel oli toimuva koosolekuga kursis ja lubas selle tulemused Kadrioru lossis ära oodata.

Koosoleku algus Dvigatelis oli mitte ainult vähelubav, vaid ka pahameelt tekitav. Üksteise järel esinesid Interliikumise tegelased, pildudes Rahvarinde ja muude “natsionalistide bandede” poole vih-

kamisest tulvil süüdistusi. Siiski märkasin ma kohalviibijate ilmet ja käitumist jälgides peagi, et nad ei kiida neid raevukaid sõnavalin-
guid kaugeltki heaks. Lõpuks rääkisid Interrinde leppimatud esinda-
jad end tühjaks ja löid ukse enda järel pauguga kinni. Ilmselt olid
nad kindlad, et meid Veidemanniga litsutakse laiaks ilma nende abi-
tagi ja neil pole mõtet käsi määrada. Niisiis, jõudis kätte meie aeg
“rahvale ilmuda”. Esinema pidin mina kui parem vene keele oskaja.

See oli üks kõige raskemaid ja keerulisemaid improvisatsioone,
millega ma tol aastal hakkama olin saanud. Teades, et minu kuulajad
elavad isoleeritud informumis, alustasin ma oma paljukannatanud rah-
va ajaloo lühiülevaatest ning läksin sealt edasi kujunenud vastassei-
su ja Rahvarinde rolli juurde sellest väljapääsu otsinguil. Kui olin
jõudnud oma ligikaudu kahetunnise kõne keskpaika, saabus minu
esinemisele esimene tagasiside: üks naine hüüatas, et Tallinna täna-
vaile tuleks tuua tankid. Ehkki suhteliselt lootusetult, rääkisin siiski
edasi, püüdes kuulajatele selgitada eestlaste ja teiste Nõukogude Liidu
rahvaste rahvusliku eneseteadvuse plahvatusliku kasvu põhjuseid.
Üritasin neile sisendada, et neilt ei nõutagi eestlaste “rahvusliku re-
volutsiooni” (nii ma seda nimetasin) toetamist, ent kujunenud olu-
korras tuleb see välja kannatada. Ma ei tea, milline argumentatsioon
sellist toimet avaldas, või olin ma tõepoolest alahinnanud auditoo-
riumi moraalset taset, ent ootamatult toimus inimeste häälestuses see
murrang, mille saavutamise nimel olime siia tulnud ja mille võimalus-
se olin oma esinemise käigus usu juba praktiliselt kaotanud. Minust
oli aru saadud või vähemalt positiivselt tajutud. Naisterahvas, kes
ennist oli tanke välja kutsunud, tuli minu juurde ja palus liigutavalt
andeks. See sündmus tõestas mulle, et müüt saladuslikust vene hin-
gest ei pruugigi olla alusetu väljamõeldis.

Koosoleku lõpus pandi hääletusele resolutsioon, mis kutsus teha-
se kollektiivi üles keelduma Interrinde toetamisest, ühinema Rahva-
rindega ja saatma oma esindus selle eelseisvale kongressile. Koosta-
ti ja võeti vastu ühisavalduse tekst, millele alla kirjutatud allkirju
pidi kinnitama A. Rüütel. Kellaaeg oli juba hiline ja Rüütlit enam
Kadrioru lossis ei olnud. Helistasin tema Tallinna korterisse. Ta lu-
bas Kadrioru tagasi tulla, et meid vastu võtta. Kui me keskööl Dvi-
gateli töökollektiivi esindajatega lossi juurde jõudsime, oli Rüütel
juba seal ja ootas meid. Ta vestles meiega ligikaudu tunni, väljendas
heameelt saavutatud kokkuleppe üle ja kinnitas selle oma allkirjaga.

Laiali läksime ülevas meeleolus. Istusin rooli ja – kartmata uinuda – võtsin suuna Tartule.

Hilisel hommikutunnil äratas mind abikaasa – Tallinnast helistati. Ülemnõukogu Presiidiumi kantselei töötaja teatas mulle kuivalt ja lakooniliselt, et Dvigateli esindajad olid tulnud Kadrioru lossi ja võtnud oma allkirjad tagasi. Olin sunnitud kibedusega tõdema, et V. Jarovoi oli jälle kord peale jäänud. See kibestumine jäi tükiks ajaks püsima, seetõttu saatsin tükk aega kõiki venekeelse elanikkonna ahistamise üle kaebajaid Jarovoi ja Interliikumise liidrite jutule. Tunnistan, et selline reaktsioon ei olnud päris õiglane ja tõi endaga kaasa ebameeldivaid kollisioone, ent ma ei saanud endaga midagi teha.

Rahvarinde esimene kongress oli Eesti mastaabis tõeliselt grandioosne ja suurepäraselt korraldatud sündmus. Tallinna Linnahall oli delegaatidest tulvil, kohal oli hulgaliselt välismaa ajakirjanikke. Ühe prantslannaga oli mul pikk ja tüütu vestlus teemal “mis neil eestlastel siis nii väga puudu on”. Kellel on olnud juhust kuulda prantsuse aktsendiga räägitavat inglise keelt, võib endale ette kujutada, kuidas ma ennast vestluse ajal tundsin. Ent, nagu ütleb eesti vanasõna – häda ajab härja kaevu – nii hakkas mullegi vestluse lõppedes tunduma, nagu oleks prantslanna mõnest minu mõttest aru saanud ja isegi omaks võtnud.

Mulle oli kongressil usaldatud ettekanne rahvusküsimuses. Mina püüdsin loomulikult rääkida nii “nagu vaja”, esindades eelkõige Rahvarinde Algatuskeskuse seisukohta ja puudutades ainult möödaminnes oma isiklikke vaateid, ega tundnud seejuures erilist vaimustust. Dvigateliga vastasseisu pehmendamiseks tehtud jõupingutuste läbikukkumine ei häälestanud mind eriti entusiastlikult. Tõsi küll, kongressil kõlas ka ettevaatlikus laadis väljapeetud J. Rudenja ettekanne.

Kongressi resolutsiooni projekti oli alternatiivse formuleeringuna lülitatud punkt vabariigi mitte-eestlastest elanikkonna remigratsioonist. Selle punkti arutelu ajal haaras saali lärmaka erutuse laine. Oli selge, et tunduv enamus delegaate oli häälestatud selle punkti vastuvõtmisele. Kongressi delegaatide hulgas oli minu mäletamist mööda ligikaudu 10% venekeelse elanikkonna esindajaid ning üldmuljet nad ei mõjutanud. Ent siiski ei võetud seda i-le punkti peale panevat formuleeringut pärast teravat arutelu häälteenamusega vastu. Mäletan, et olulist rolli asjade sellises käigus mängis M. Lauristi-

ni osavõtt kongressi otsuseprojektide viimistlemise redaktsiooni-komitee tööst.

Pärast ülalkirjeldatud sündmuse pidin ma osa võtma A. Rüütli poolt algatatud kodanikualgatuse määruse (või seaduseelnõu) projekti arutamise eest. See dokument vormistas Rahvarinde, samuti teiste vabariigi elus aktiivselt osalevate uute massiorganisatsioonide juuriidilise legaalsuse. Oma olemuselt õnnestas see otseselt Nõukogude Liidu jaoks fundamentaalset partei juhtiva rolli põhimõtet.

1989. aasta sügisel algasid Eesti Ülemnõukogu Presiidiumi juures ettevalmistused "Eesti Iseseisvusdeklaratsiooni" arutamiseks. Sellele projekti oli sisse viidud niinimetatud Laagi-Preimanni parandus, mille autoriteks olid Ülemnõukogu saadik T. Laak, kellest ülalpool juba juttu oli, ja teine tartlane N. Preiman. See parandus kuulutas välja Eesti Ülemnõukogu poolt vastuvõetavate seaduste prioriteedi ülimuslikkuse üleriiklike ees. Osalesin selle dokumendi ettevalmistamisel Rahvarinde vaatlejana. Töökord oli järgmine. Eesti Ülemnõukogu Presiidiumi kitsam komisjon valmistas ette teksti järjekordse variandi, võttes arvesse eelmisel istungil laiemas osavõtjate ringis toimunud arutelu kulgu. Kõik need istungid algasid sellega, et A. Rüütel luges ette teksti järjekordse variandi, seejärel võisid sõna võtta kõik osavõtjad. Ja iga kord osutus kitsama komisjoni töö tulemusena tekstist väljajäetuks seesama mainitud Laagi-Preimanni parandus. Minu ülesandeks oli juhtida tähelepanu sellele "hajameelsusele", pärast mida vastav lõik taastati. Ilma selle paranduseta oleks deklaratsiooni tuum kaduma läinud.

Vaevalt võis kellelegi arusaamatuks jääda, mida Laagi-Preimanni parandus tähendas üleliidulise juhtkonna jaoks eesotsas Poliitbürooga. Selle lõigu olemasolu deklaratsiooni lõplikus tekstis muutis dokumendi pretsedenditaks väljakutseks Moskva keskvõimule.

Deklaratsiooni ettevalmistuskomitee liikmed kutsuti vastavasisulisel Ülemnõukogu istungile. Mul õnnestus hõivata vaatlusteks vägagi sobiv koht ülemisel külgrõdul. Raske oli ennustada, milliseks kujunevad hääletustulemused – oli ju kogu Ülemnõukogu komplekteeritud "tädi Manja meetodil", millest oli juba juttu.

Jõudsin silmanurgast märgata kõvasti vanemaks jäänud Leonid Lentsmanni, kellel kunagi ammustel kuuekümnendatel ei õnnestunud EKP Keskkomitee sekretärina kuidagi mulle selgeks teha, mil moel R. Blum, L. Stolovitš ja teie alandlik teener tegid "tõsiseid poliitilisi vigu" (tollal oli selline formuleering olemas). Samas said vest-

luse mõlemad pooled suurepäraselt aru, milles asi on, ent välja öelda seda ei saanud – mis meid tookord eriti ei lohutanud. Mis võiks sundida teda ja teisi temasarnaseid deklaratsiooni poolt hääletama?

Ent selline moodus leiti – ja küllaltki ootamatu. Enne hääletamist anti eesistuja roll üle Vaino Väljasele. Keskkomitee esimesel sekretäril oli aga teatavasti alati õigus ja eriti need, kelle käitumises puudus selge siht, võtsid tema seisukohta kui täitmiseks kohustuslikku partei direktiivi.

Loomulikult on igapäev vabadus öelda, et V. Väljase vieminutiline esinemine oli nii veenev, et tõi endaga kaasa üheaegse kannapöörde terve rühma inimeste poliitilistes vaadetes ja veendumustes. Ent kaheldamatult mängis oma osa ka olukorra üldine muutumine. Pealegi olid perestroika ja glasnost kuulutatud NLKP poliitika põhisuunaks.

Olgu kuidas on, hääletustulemused olid muljet avaldavad: deklaratsiooni poolt hääletasid peaaegu kõik saadikud, peale üheainsa, kes hääletas vastu. Kahjuks ei suuda praegu tema nime meenutada, ent tundub, et see oli keegi Dvigateli töolistest. Just tema “argumentatsioon” deklaratsiooni vastu hääletamisel ilmus Pravda esilehel. Deklaratsiooni enda teksti avaldamiseks ei leidnud lehepinda ükski NSV Liidu keskajalehtedest. See võis tähendada ainult üht: niinimetatud direktiivorganid olid andnud vastava korralduse. Vaat sulle paljukiidetud glasnost... Vähe sellest, NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium (ja M. Gorbatšov) kiirustasid Eesti Ülemnõukogu otsuseid tühistama. A. Rüütel kutsuti Moskvasse alandavaid õpetussõnu kuulama.

Asjade edasise käigu, sealhulgas minu isikliku saatuse seisukohast oli olulise tähtsusega veel üks 1988. aasta lõpu sündmus. Algasid ettevalmistused järjekordseteks NSV Liidu Ülemnõukogu valimisteks. Keskjuhtkond oli aru saanud, et “tädi Manja meetod” ei tööta enam kõikjal nende kasuks. Avaldati konstitutsiooni ja valimiseaduse muudatuste projekt. Vastavalt sellele projektile, mis hiljem võeti vastu seadusena, asendati otsesed valimised astmelistega, ja esitatavate kandidaatide filtreerimiseks mõeldi välja niinimetatud valmisringkondade töötajate esindajate koosolekud. Viimastest osavõtjaid ei valitud, vaid määrati – see oligi selle valimismehhanismi uue astmekese mõte. Lõpliku valiku võis teha Ülemnõukogu moodustamise protsessis, tohtusuuure (2000 inimest) NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi istungil. Kusjuures kolmandikku viimastest ei valitud, vaid praktiliselt määrati erinevate ühiskondlike organisatsi-

oonide poolt alates NLKPst, komsomolist ja ametiühingutest ning lõpetades Teaduste Akadeemia ja kõikvõimalike loomeliitudega. Tao-line ülekindlustamine andis tunnistust sellest, et keskjuhtkond oli tõsiselt hirmul ja otsustas oma võimu säilitamiseks võtta kramplikke kaitsemeetmeid.

Nende muudatuste mõte oli nii läbipaistev, et Eestis organiseeriti allkirjade kogumine üldrahvaliku protsessi algatamiseks. Kui ma õigesti mäletan, võeti otsus selle kampaania alustamise kohta vastu ühel Rahvarinde volinike nõukogu istungil, kus ma osalesin Rahvarinde Tartu osakonna poolt. Selle kampaania tulemused olid vapustavad – Eesti pooleteisest miljonist elanikust andis oma allkirja üle 860 tuhande inimese. Kõik allkirjadega lehed laekusid Eesti Ülemnõukogu Presiidiumisse, kus viidi läbi allkirjade arvestus ja pakiti need Moskvasse saatmiseks. Analoogne massikampaania viidi läbi ka Lätis.

Esinedes ülalnimetatud konstitutsiooni- ja valimisseaduse paranduste üldrahvaliku arutelu “analüüsiga”, märkis M. Gorbatšov, et välja öeldi *üksainus* mitteheakskiitev arvamus (tsiteerin mälu järgi), mis ei muuda üldrahvaliku heakskiidu üldmuljet.

Oli selge, et laulva revolutsiooni nime saanud protsessi idülliline periood on lõppenud. Sama võis öelda ka perestroika kohta. Tundes, et juba kiputakse tema naha kallale, lasi ikka veel metsas jalutav karu, kes tundis ennast selle täieõigusliku peremehena, kuuldavale ähvardava mõirge. Algas uus etapp sündmuste arengus, mille kulg oli absoluutselt ettearvatu.

Uskusin, et minu aeg suures poliitikas osalemiseks on selleks koraks ümber. Üha enam kannatas minu töö, mille lõpetamiseks jäi aega aasta-aastalt üha vähem. Minu isiklikus väärtustehierarhias aga seisis teadus poliitikast kaugel eespool.

Need minu lootused osutusid liivale rajatuks. Kaval saatus leidis siiski võimaluse mind järgmisse rolli suruda. Ent see on juba teine jutt, seepärast olen selleks koraks sunnitud oma veste katkestama. Loodan, et suudan sellele edaspidi järje kirjutada, heites valgust sündmustele mitte ainuüksi Eestis, vaid sootuks laiemas mastaabis.

TARTUSKI KURJER. TOIMETUSKOLLEEGIUMI LIIKME MEENUTUSI

Leonid Stolovitš

1986. a. alustas Tartus oma tegevust venekeelne ajaleht Vperjod. Lehe nimetus tulenes eestikeelsest sõnast *edasi*. Edasi oli eesti-keelne Tartu linnaleht. Nii Edasi kui ka Vperjod olid parteikomitee häälekandjad, parteisuuniste elluviijad. Tolle aja kohta tegutseti võrdlemisi siksakiliselt. 1980ndate aastate lõpus tekkinud Eesti Rahvarinne (ERR) vajab oma väljundit nii eesti kui vene keeles. Tallinnas alustas tööd Eesti Rahvarinde Teataja – neljaleheküljeline informatiivne ajaleht, kus täielikult puudus kirjandusalane materjal. Üliõpilaslinnas Tartus loodi perestroika toetuseks RR vene sektsioon, mille etteotsa astus Rem Blum – RR saadikute nõukogu liige, Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna professor, minu kolleeg ja lähedane sõber.

Tartuski Kurjeri loomise idee kuulubki just Rem Blumile. Idee sai teoks, kuid lehe esimene number (1.–15. juuni 1989) tõi lugejateni kurva teate R. Blumi äkitselt surmast. Lehes ilmusid nekroloog ning lähedaste sõprade mälestused: Rem Blumi meenutasid Eesti Vabariigi akadeemikud, NSVL Rahvasaadikute I kongressi delegaadid Viktor Palm ja Mihhail Bronštein.

Rem Blum suri äkitselt, kõigile ootamatult 1. juunil Tartu Partei-komitee hoones järjekordse istungjärgu ajal. Arutelu käigus tekkis äärmiselt terav konflikt tollase ajalehe Vperjod peatoimetaja ja Rem Blumi vahel.

Tartuski Kurjeri esimese numbriga tagaküljel avaldati toimetuse üldprogramm, millele kirjutasi isiklikult alla Rem Blum (tema nimi oli mustas raamis), M. Bronštein, V. Palm, I. Nikiforov, D. Kuzovkin, J. Tammaru, A. Petuhhov jt. Allakirjutajate hulgas oli ka poeet David Samoilov.

Toimetusepoolses kirjutises märgiti, et Tartuski Kurjer “kujutab endast ajalehte, mille eesmärk on luua kõik võimalused avalikustamiseks ja selle laiendamiseks”. Lehe üheks tähtsamaks ülesandeks

peeti info levitamist RR tegevuse kohta erinevates vabariikides ja suurlinnades ning võitlust uue ja vaba inimväärika elukeskkonna loomise nimel.

Kohe pärast Kurjeri teise numbri ilmumist kommenteeris aja-leht Vperjod, et Tartuski Kurjeri, ERR vene sektsiooni infolehe ilmumine perestroika toetuseks vapustas laialdast üldsust oma radikaalse mõtlemisviisiga. Kurjeri aadressil hakkasid ilmuma väga erinevat laadi artiklid, mõtteavaldused, nägemused lehe käekäigust. Ennustati lehe kohest sulgemist. Märgiti, et “lehe eksisteerimine lõpeb esimese numbriga”.

Ennustus õnneks ei täitunud. Peatselt nägi päevavalgust järgmine number – veelgi julgem ja veelgi vaieldavam ning vaidlusi tekitavam. Nähtavasti oli lehe ilmumine selle aja märk. Oli kuidas oli, kuid uus värske number avalikustas oma tegevuse kava, mis nägi ette laiendada enda positsioonide mõjuvälja, haarata oma tegevusse võimalikult lai autorite koosseis ning mitte mingil moel varjutada olemasolevate päevaprobleemide teravust. Ülddemokraatlikud printsiibid, mitte konservatiivsed jõud ühendasid tollal inimesi. Konservatiivsed jõud kontsentreerusid nn. Interliikumise ümber, mis oma “internatsionalistlike” loosungite all kutsusid võitlusse NSV Liidu vana süsteemi säilitamise eest, kus “rahvaste sõpruse” siltide all kultiveerus šovinism ja põlgus muulaste vastu. Pole saladus, et ka demokraatlikus liikumises leidis natsionalistlikke elemente ning oli alanud protsess, mida võib parafraseerida järgmiselt: “Demokraadid võitlevad, natsionalistid pürgivad võimu juurde.”

Paraku võis tollase protsessi tulemusi näha alles mõne aja möödudes, 1989. aastal neist veel ei räägitud.

Tõeline internatsionalist Rem Blum suhtus intritesse terava kriitikaga. Mäletan tema siirast naerupuhangut pärast kellegi poolt tsiteeritud gogollikku fraasi: “Allohvitseri lesk karistas end läbipiit-sutamisega.” Ta oli sõna otseses mõttes tõeline internatsionalist. Rem Blumi teatakse kui üht ERR algatajat ja aktivisti.

RR kongress tervitas teda suure lugupidamisega tema viimaseks jäänud 63ndal sünnipäeval. Mäletan selgelt tema sõnu: “Kas sa tead, kongressil oli minu jaoks kõige raskem hetk, kui hääletusele tuli ettepanek vajaduse korral venelased Eestist repatrieerida. Juhul kui ettepanek oleks läbi läinud, tulnuks mul lahkuda RRst.”

Varsti pärast R. Blumi ootamatut surma pöördus minu poole Tartuski Kurjeri toimetus ja tegi ettepaneku tulla tööle ja võtta enda vastutada kirjandus- ja kultuuritoimetus. Interliikumise häälekandja

reageeris tehtud ettepanekule välgukiirusel omapoolse artikliga. Autoriks osutus tolle aja tuntud aktivist ideoloogia alal. Lehe kahekümne teises numbris (1989. a.) märgiti, et 1950ndate aastate alguses sündis Tartu linnas Gabovitšite, Luštšikute, Stolovitšite, Palmide, Blumide, Lotmanite ja Bronšteinide perede seltskond, kes edastab Kalifornia ja Tel Avivi luureagentuuri informatsiooni ning professor Stolovitš, selle seltskonna siiani vaikiv dirigent töötas asendada hiljuti lahkunud Rem Blumi.

Sellisel moel lülituski “vaikiv dirigent” ERR Tartuski Kurjeri töösesse, kus juhatas kirjandustoimkonda. Mul õnnestus kasutada ära kõik oma tolle aja tutvused luuletajate, kirjanike ja ka publitsistidega. Minu ees seisis eesmärk – teha kõik selleks, et provintsis ilmuv leht ei jätaks provintslikkude muljet.

David Samoilov

Juba toimetajana soovitasin paigutada D. Samoilovi luuletuse juhtartiklite kõrvale lehe esimesel veerul. Ettepanekut võeti kuulda ja nii ilmuski D. Samoilovi esimene luuletus “Polõnn-zvezda” Tartuski Kurjeri esinumbris, millest teavitasin ka autorit, kes elas tollal Pärnus, Toominga tänaval majas nr. 4. D. Samoilov tänas mind, lubas külastada Tartut ja jätkata koostööd.

1989. a. 19. augustil sain Pärnust järgneva sisuga postkaardi:

Kallis Leonid Naumovitš!

Aitäh Kurjeri eest. Loodan uuesti külastada Tartut nind kohtuda Teiega. Moskovskije Novostis ilmus mõni aeg tagasi minu väike artikkel Eestist. Lähimas tulevikus saadan ka selle Teile. Ehk läheb vaja. Kõike head.

Teie D. Samoilov

1989. a. 16. novembri saabus Kurjeri toimetusse uus postkaart järgneva tekstiga:

Kallis Leonid Naumovitš!

Ajalehed sain kätte. Lugesin neid suure huviga. Aitäh Teile. Sobivaid luulevärsse pole, kuid kui tekivad, saadan kohe. Tartu kutsub, kuid kahjuks pole aega.

Soovin Teile kõike head.

Teid tervitab ka Galina Ivanovna.

Teie D. Samoilov

Kaasaja ühe kõige armastatuima poeedi D. Samoiloviga tutvusin 1977. a. suvel Pärnus olles. Me kohtusime iga kord, kui ta külastas Tartut. D. Samoilov oli oodatud külaline tudengite seas. Kahjuks ei õnnestunud meil D. Samoilovi elu ajal enam midagi avaldada. 1990. a. märtsikuu numbri (nr. 9) esiküljel ilmus järjekordne nekroloog. See oli lehe toimkonna ühine kaastundeavaldus, mille kirjutasin mina isiklikult.

David Samoilovi mälestuseks

“Surm ei vali värsside ilu, vaid lauliku enda”, nii ütles kunagi Jossif Brodski. Surm on jõuetu selle ees, mille on loonud D. Samoilov. Seda võib öelda kindlustundega. Tema on tuntud vene luule klassik. Meie hulgast on lahkunud kõige ausam, õilsam ja helgem inimene. Meil pole enam Dezikut – nii kutsusid teda lähimad sõbrad.

D. Samoilov kuulus sõjaaegsesse põlvkonda, kes silmast silma sõdis fašismiga kõigis ta ilmingutes. Ta suri kui sõdur luuletaja B. Pasternaki mälestusõhtul.

Meie kaotus on ütlemata suur. Tartuski Kurjeri toimetus avaldab sügavat kaastunnet Poeedi omastele ja lähedastele.

Tartuski Kurjeri viimane number, mis ilmus 1990. a. aprillis avaldas poeedi abikaasa Galina Medvedjeva-Samoilova loal 1956. a. valminud luuletuse, mis seniajani oli levinud käest kätte käsikirjana. Luuletus algab sõnadega:

*Как может быть спокоен прокурор,
Подписывая смертный приговор?
И неужели штатным палачам
Казненные не снятся по ночам?*

’Kuidas võib rahulik olla prokurör, kes allkirjastab surmaotsuse? Kas öösiti unenägudes ei ilmuta end timukatele surmamõistetud?’

Aleksander Volodin

Suureks õnneks tuleb lugeda A. Volodini kaasamist Kurjeri töösse. Volodinit tuntakse kui teatri- ja filmikunstnikku. Tema sulest on ilmunud terve rida näidendeid nagu “Vabrikutüdruk”, “Viis õhtut”, “Ärge lahkuge kallimatest”, “Dulsineja Dobosskaja” jt. Tema teoseid on lavastatud nii kodumaal kui välisriikides. Tema teostele on kirjutatud filmistsenaariume. Parimatena on tunnustatud “Helistatakse, avage uks!”, “Kloun”, “Tütred-emad”, “Portree vihмага”, “Sügismaraton”.

Loetelu võib jätkata. Volodin alustas oma kirjanikuteed värssidega ja teda peetakse omanäoliseks ja kordumatuks luuletajaks.

Mina tutvusin A. Volodiniga 1968. a. Leningradis doktoriväitekirja kaitsmisel. Meid viis kokku Jakov Bilinski. Kirjandusliku materjali valimisel tuli mul mõtte helistada talle otse koju. Meeldiva jutuajamise tulemusena saabus peagi kiri üheksa luuletusega, mis olid kirjutatud eri aegadel ning polnud mõeldud trükkis avaldamiseks.

Luuletuste hulgas oli neli värsirida aastast 1979:

*Солнечным сиянием пронизан,
Ветром революции несом,
Над землей парил социализм
С получеловеческим лицом.*

'Päikesekiirtest haaratuna ja revolutsioonituulest tooduna hõljuks poolinimmäoga sotsialism maa kohal.'

Luuletuste valiku jättis ta minu otsustada. Autori soovitude kohaselt võinuks luuletusi avaldada mitte korraga, vaid aeg-ajalt. A. Volodini kiri tuli kohale 25. augustil 1989. a. ja juba Kurjeri neljandas numbris (16.–31. aug.) sai avaldatud tema luuletus “Juhtum piiril 40ndal aastal (meenutus)”, mis valmis 1977. a. Autor kirjutas oma lühikeses eessõnas, et luuletus kuulub tuntud kirjanikule, dramaturgile, kelle sulest on ilmunud rida tõsiseid teoseid. On teada fakt, et A. Volodinit – 20aastasest esimese kursuse tudengist sai 1939. a. sõdurpoiss ja ta jäi selleks sõja lõpuni. Luuletuses tuleb juttu sellest, kuidas väeüksus, kus teenis A. Volodin jõudis piirini ja ootas käsku alustamaks pealetungi täpselt kell üksteist null-null.

*Но что такое? В десять тридцать
Приказ: огня не открывать,
а мирно перейти границу
и без стрельбы, едрена мать!*

'Mis see tähendab! Käsk: täpselt kell 10.30 tuld avamata, kurat võtaks, ületada piir!'

Lõpuridades jutustab autor proosavormis juba sellest, kuidas nad “tänu ajalehtedele said teada, et Eesti, Läti ja Leedu astusid vabatahtlikult nõukogude vabariikide perre”.

Luuletuse valik antud ajalehe numbris ei olnud juhuslik. Seekordne Kurjeri materjal oli pühendatud kurikuulsa Molotov-Rib-

bentropi pakti 50. aastapäevale. A. Volodini luuletus ilmus rubriigis “NSV Liidu välispoliitika”. Luuletuses on ära toodud mõningad katkendid välisasjade komissari ja rahvakomissaride nõukogu esimehe V. Mo-lotovi kõnest Ülemnõukogu istungil 31. augustil 1939. Ettekanne puudutas sõprusdemete sõlmimist Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Oma ettekandes rõhutas V. Molotov äärmise silmakirjalikkusega austavat suhtumist Balti liiduvabariikide “iseisvuse puu-tumatusesse.” Viimasel leheküljel leidsid esmakordselt avaldamist katkendid Juri Borevi raamatust “Staliniada”, kus räägiti Nõukogude-Saksa sõpruslepingust, sellest, kuidas Stalin tõstis pokaali, ütles toosti ja jõi Hitleri terviseks.

Kahjuks ei õnnestunud Kurjeris avaldada A. Volodini luuletust “Tallinnas”, mille ta kirjutas 1982. aastal pärast külaskäiku Eestisse.

*Такая малая страна...
Я не сановный, не чиновный,
Но перед ней уже виновный,
Хоть это не моя вина.
Наносят мелкие обиды.
Что делать, им стократ больней.
Терплю, не подавая вида
За грех империи моей.*

‘Selline väike maa... Mul pole tiitleid ega ametiposte, kuid olen juba tema ees süüdi, kuigi see pole minu süü. Solvatakse, kuid mis teha, neil on sada korda valusam. Kannatan oma impeeriumi pattude pärast, sellest märku andmata.’

Lehe kuuenda numbri esiküljel (15.–31. okt. 1989) ilmus Volodini järgmine luuletus, mis algas sõnadega:

*Здесь перестройки механизмы,
приоритеты плюрализма
и что-то брезжит впереди.
Но долгосрочные прогнозы
Нам обещают только грозы
И в лучшем случае дожди.*

‘Siin ilmutavad end perestroika mehhanismid, pluralismi prioriteetid ja midagi on oodata ees. Kuid pikaajalised prognoosid lubavad meile vaid äikest või parimal juhul vihmasadu.’

Luuletuse lõpuvärsid ennustavad eelseisvaid hirmuäratavaid sündmusi. Mõne aja möödudes ennustused täitusid. Tuletagem meelde, mis toimus Tbilisis, Vilniuses, Riias ja ka Moskvas endas.

Прогноз пророчит и погром

'Proгноos töötab ka laastamisi.'

Kurjeri seitsmes number algab Volodini luuletusega "Nukra Gruusia kohal", milles autor kirjeldab Gruusia looduse ilu ning avab lugejale tegelikkuse, mis seisab selle ilu taga.

Сопротивление печальное

Сопротивление извечное.

'Vastuhakk on nukker, vastuhakk on igavene.'

Luuletus lõpeb pöördumisega Gruusia poole.

И ты же вырастила гения

безверья, палача, раба.

Руси властительной отмщение,

но кровью страшное крещение

твой сын, он начинал с тебя.

'Sa oled ju üles kasvatanud uskmatusse geeniusse, timuka ja orja, kes alustas verega ristimist just sinust, Venemaa.'

Volodini luuletus kõlas kui kammertoon. Ajalehe keskseks teemaks said rahvussuhted. Samas ilmus ka R. Blumi üks viimastest töödest "Kaasaja rahvussuhete olukorrast Nõukogude Liidus". Ka-jastamist leidsid materjalid konfliktsituatsioonide tekkest rahva ja võimu vahel Moldaavias, Valgevenes jt. liiduvabariikides. Leningradi rahvarinde liikmete sulest ilmusid artiklid sellistel teemadel, nagu "Riigi võimetusest alustada sõda oma rahva vastu", "Feodaalsuhted Nõukogude Liidus". Lehes toodi ära G. Starovoitova kõne vene rahva paradoksaalsest olukorrast riigis. Kordustrükina avaldati Eesti NSV Ülemnõukogu määrus 12. märtsist 1989. a., kus NSVL stalinliku juhtkonna välispoliitilised ja sõjalised aktsioonid, mis olid toime pandud 1940. a. Eesti suhtes, kvalifitseeriti kui "agressioon, sõjaline okupatsioon ja Eesti Vabariigi anneksioon" koos vastavate poliitiliste järeldustega.

Eelviimases üheksandas numbris (1990. a. märts) ilmus Volodini luuletus "Alternatiivne vaade", mis algas sõnadega:

Скорбя, о партии нушу.

'Kurbusega kirjutatan parteist.'

ning lõpeb:

*Стоит, одина и нема
Толпою рабской пред обкомом.
И сотый блин, как первый, комом.
Не дай ей Бог сойти с ума.*

‘Seisab ükski ja tummalt, orjaliku massina oblastikomitee ees. Juba sajas vasikas läheb nagu esimenegi aia taha. Jumal hoidku teda mõistust kaotamast.’

Kahjuks A. Volodini ettenägelik soov ei täitunud. 1991. a. augustis tänu Jumala abile “kaotas partei oma mõistuse”.

Juri Borev ja Roi Medvedev

J. Borevi „Staliniada” ilmus alapealkirja all “Võõraste mälestuste põhjal kirjutatud memuaarid koos ajalooliste anekdootide ja autori-poolse arvamusena”. J. Boreviga sidus meid sõprus alates viieküm-nendate aastate keskpaigast, mil toimusid teravad diskussioonid esteetiliste suhete ja väärtuste üle sotsiaal-kultuuriliste kontseptsiooni-de vallas ja kus tuli kaitsta oma seisukohti. Meie vahel tekkis oma-pärane tööjaotus: mina tegelesin selliste mõistete lahtiseletamisega, nagu *esteetiline väärtus* ja selle vahetu avaldumine kategoorias ilu. Borev keskendus kategooriatele *koomilisus* ja *traagilisus*. Borev kirjutas esimesena nõukogude kirjanduses monograafia mainitud teemal. Ma teadsin, et mu sõber kogub juba üle neljakümne aasta anekdoote Stalinist ja tema ajastust, kuigi see oli ohtlik ettevõtmine. 1980ndate aastate teisel poolel avaldas Borev kogutud materjali raamatus “Staliniada”. See ei olnud lihtsalt anekdootide kogu, vaid kujutas endast autori sõnade kohaselt süsteemset “intelligentsuse folk-loori”, mis lõi kirjandusliku kujutluse Stalini perioodist ja teisest küljest – see oli uuring Stalini endast. “Staliniada” autoril tuli esi-neda ajaloo kohtu ees süüdistuse tunnistajana. Tal õnnestus äärmise täpsusega tabada ajaloo enda iroonia. “Staliniada” kujutab endast justkui traagilisuse ja koomilisuse sünteesi, mida võib lähtuvalt es-teetika seisukohast nimetada tragikomöödiaks.

“Staliniada” tõlgiti paljudesse Euroopa keeltesse. Trükikoda Kniga nõustus seda tegema ka meil. Olin kursis ka mõningate asjaoludega, mis võisid takistada raamatu avaldamist trükis. Nõukogude Liit oli täie elujõu juures ning väljakuulutatud glastnost oli veel nõnda öelda appihüüdjaks hääleks kõrbes. Arvestades kujunenud olukorda

nõustus J. Borev, et me avaldaksime tema teose Tartuski Kurjeris ilma omapoolsete kommentaarideta. Meil õnnestus avaldada suurem osa "Staliniadast" järjejutuna Kurjeri seitsmes numbris. Tartuski Kurjer sai sellega hakkama enne, kui seda tegid kirjastused Kniga, Sovetski Pissatel Riias ja mõningad kirjastused välismaal.

Tänu isiklikele suhetele õnnestus mul Kurjerisse meelitada veel üks äärmiselt huvitav inimene. Selleks oli Roi Medvedev. L. Aleksejeva kui tuntud inimõiguste eest seisja märgib raamatus "NSV Liidu dissidentide ajalugu", et Roi Medvedevist sai "kõige esinduslikum ja tuntum" "dissidentliku sotsialismi" pooldaja. Isegi A. Sahharov tunnistas pärast suuri lahkavamusi R. Medvedeviga oma poliitilistes vaadetes tema suurt osakaalu poliitilises eneseteadvuses. Ent saatuse fantastiliste muudatuste tagajärjel kunagisest marksistist-dissidentist saab 1989. a. NSVL Ülemnõukogu saadik ning parteiridadest väljaheidetuna valitakse ta partei keskkomitee liikmeks. Üldsuse arvamus Medvedevist muutus silmnähtavalt ja kahjuks mitte tema kasuks, kuna ta püüdis jääda sõltumatuks parlamendiliikmeks, isegi sõltumatuks neist, keda muudel aegadel peeti "progressi edasikandjateks". Roi Medvedev suutis säilitada enda kui poliitiku ja teadlase autoriteedi välismaal. Kodumaal jäi ta poliitilisel maastikul kahjuks märkamatuks. Paljud intellektuaalid, kes kui kuni 1985. aastani julgesisidki sotsialistlikule režiimile trääsa näidata, siis sedagi taskust ja mantlihõlmaga varjatult, suhtuvad R. Medvedevi vaadetesse põlgusega, omamata neist õiget ettekujutustki.

Minu sõprus R. Medvedeviga sai alguse tudengipõlvest. Me õppisime tookord Leningradi Ülikoolis filosoofiateaduskonnas. Roi oli minust aasta vanem. Rem Blum aga aasta vanem meist mõlemast. Roil oli kaksikvend Žores, kes õppis Moskva Põllumajandusakadeemias. Vendade vahel vahet teha oli peaaegu võimatu. Mäletan, kuidas Lenini nim. Keskraamatukogus (Leninka) sõpra nähes hüüdsin: "Tere, Roi!" Vastuseks sain: "Vabandage, ma pole Roi, minu nimi on Žores." Vendade Medvedevite isa oli tollal kaadriohvitser, veendunud kommunist-revolutsionäär, kes lõpetas oma elupäevad Stalini laagrites. Isa revolutsioonilised veendumused avaldasid mõju isegi lastele nimepanekul. Üks poegadest sai nimeks Žores – tuntud Prantsuse revolutsionääri auks, ja teine Roi – 1920ndate aastate India kommunistide juhi auks (vennad sündisid 1925. a.). India kommunisti nimi, võrreldes prantslasest võitlejaga kadus unarusse 1940ndatel aastatel ning ülikooliaastatel tihti peale mul tuli vastata,

miks Medvedevit ikka veel Roiks kutsutakse? “Väga lihtne,” vastasin mina, “kõnepruugis on kasutusel selline sõna nagu “mesilaspesa” (vene keeles “пчел”)), mida tuleb võtta kui Medvedevite peret.” Selles naljas oli ka tõetera sees. Roi paistis tudengite seas silma oma aktiivsusega. Tihtipeale võis tema ettekandeid kuulda üliõpilaste teaduslikus ühingus. Ei Roi poliitiline tegevus ega ka teaduslik töö ei oustanud teda kui “rahvavaenlase pojakest”. Pärast ülikooli lõpetamist töötas Roi Uuralis ja seejärel Leningradi oblastis ajalooõpetajana ning alles sula ajal sai temast Pedagoogika Teadusliku-Uurimisinstituudi teadur ja pedagoogilise kirjastuse toimetaja. Kuuekümnendate aastate paiku alustab ta raamatu kirjutamist stalinismist ja Stalini kuritegudest, mille pealkirjaks saab “Ajalugu mõistab kohut”. Seitsmekümnendatel aastatel ilmub raamatu kordustrukkk paljudes välisriikides. Uued teosed käsitlevad juba kaasaega. R. Medvedevi raamatute trükkimine Nõukogude Liidus oli rangelt keelatud.

Žores Medvedevist sai tuntud bioloog, kuigi tema tegevus ei piirunud kaugeltki ainult teadusliku tööga. Teda köitis ühiskondlik-poliitiline tegevus. Žores kogus esimesena NSV Liidus kokku mahuka materjali bioloogia alal ning avaldas selle trükis, kritiseerides teravalt lõssenkolasi ajal, mil “rahvusliku akadeemiku” pseudoteaduslikud vaated olid täies elujõus. Raamatus leidis ka esmakordselt valgustust tuntud teadlase Nikolai Vavilovi traagiline saatus. Vennad Medvedevid alustasid oma kirjanduslikku tegevust täiesti legaalselt. Mässumeelne raamat “Ajalugu mõistab kohut. Stalinist ja stalinismist” ning sellele järgnev raamat lõssenkolastest olid otsekohe toimetatud poliitbüroosse ja poliitkirjastusse.

Ž. Medvedev pöördus Teaduste Akadeemia esimehe akadeemik Keldõši poole, et saada luba raamatute trükkimiseks kodumaal. Vastuseks oli kategooriline “ei”. Pärast seda ei jäänud muud üle, kui otsida võimalust seda teha välismaal. NSV Liidus levisid Medvedevi raamatud illegaalselt. “Nõukogude bioloogia” paljastamine, “parteiisuniste” mittejärgimine teaduses, geneetika kaitsmine, mida ametlikult peeti kodanlik-idealistlikuks, ei saanud jääda karistamata. 1970. aastal ootab maailmatuntusega teadlast psühhoneurohaigla. Ainult tänu üldsusele ja selliste teadlaste ja kultuuritegelaste, nagu P. Kapitsa, A. Sahharovi, A. Tvardovski jpt. protestile tuli Ž. Medvedev vabastada psühhiaatriavanglast. Nimetatud sündmustest kirjutasid vennad Medvedevid oma raamatus “Kes on vaimuhaige?” Antud trükis ilmus samuti välismaal. A. Solženitsõnile pühendatud raamatu «Kümme aastat pärast “Ivan Denissovitsi üht päeva”» eest võe-

takse autorilt ära nõukogude kodakondsus ja ta asub tööle Londoni rahvuslikku meditsiiniuuringute instituuti. Teadustöö kõrvalt jätkab ta ühiskondlik-poliitilist tegevust ja esineb ettekannetega päevakorra aktuaalsetel teemadel.

Minu sõprussidemed vendade Medvedevitega jätkusid ka kõige raskematel aegadel. Kohtusime Moskvast igal võimalusel. 1971. a. toimus Roi korteris läbiotsimine. Mõni aeg enne tema raamatute publikatsioonide välismaal, saabus Roile kutse prokuratuurist. Kuni 1972. a. alguseni tuli Roil tegutseda illegaalselt. Samal perioodil õnnestus tal külastada Tartut ning kohtuda R. Blumi, V. Palmi ning minuga. 1974. a. ma sain temalt kingiks inglisekeelse raamatu Stalinist *Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism (New York)* pühendusega: Mälestuseks kallile Ljonjale, 1974. a. oktoober, Medvedev.

1987. a. saabus uus raamat “Nad ümbritsesid Stalinit”, mis ilmus vene keeles USAs 1984. a. Raamat sisaldas pühenduse: sõpruse ja armastuse tähiseks.

1988. a. aprillis leidsid ajakirjas Sobesednik esmakordselt avaldamist R. Medvedevi isiklikud mõtisklused. Õigemini see oli tema intervjuu. 1980ndate aastate lõpus algas R. Medvedevi aktiivne poliitiline tegevus. Meie kohtumised harvenesid, kuid kirjavahetus jätkus. Roi saatis mulle peaaegu kõik omad publikatsioonid, sealhulgas ka tabu all olnud, lubades avaldada oma äranägemise järgi. Nii see juhtuski.

Kurjeri 6. numbris (15.–31.okt. 1989) alustasime tema mahuka artikli “GULAG” trükkimist, milles kirjeldati A. Solženitsõni “Arhipelaag GULAG” esimese osa käekäiku, tema ilmumist 1974. aastal Pariisis. Omalt poolt kirjutasin väikese artikli “R. Medvedev Tartuski Kurjeris”.

Artikli aktuaalsus oli igati põhjendatud. Just sel ajal hakkasid ajakirjas Novõi Mir (nr. 9, 10, 11) ilmuma katkendid tema suurteosest. Paralleelselt sellega käis ettevalmistus kogu teose avaldamiseks kodumaal. Raamatu avaldamine, isegi selle lugemine ja säilitamine võis tekitada nõukogude inimesele suuri ebameeldivusi.

Lehe järgmises numbris leidis avaldamist uus kirjutis teemal “Millisena ma näen Nõukogude Liitu 2000. aastal?” Artikkel “Arhipelaag GULAGi” teise osa kohta avaldati lehe üheksandas numbris (märts 1990). Sel ajal oli Solženitsõni koguteos kättesaadav juba kogu lugejaskonnale.

R. Medvedev hindas kõrgelt A. Solženitsõni “Arhipelaag GULAGi”, pidades seda tõeliseks kunstitööks, mis põhineb elulistel ja reaalsel faktidel. Ajaloolasest teadusemeest huvitasid Stalini surmalaagri üleelanud inimeste mälestused. Tal avanes hea võimalus kõrvutada enda tehtud lindistusi Solženitsõni andmetega ning teha mõningaid märkusi ja täiendusi, nagu näiteks koonduslaagrite tekke põhjused. Medvedev kaitseb Solženitsõnit nõukogude meedias ilmunud vastakate süüdistuste eest, nõuab tema õigeksmõistmist. Teda süüdistatakse isegi vlassovlaste õigustamises ja nende tegevuse ülistamises.

Autoripoolses arvustuses tuleb ilmsiks ideoloogiline vastuolu tema ja retsensendi vahel. Solženitsõn loob tõenäose pildi stalinlikust režiimist. Ta püüab selgitada, et stalinlik režiim ongi revolutsiooni ja sotsialismi ülesehituse üks seaduspärasus. Tema arvates on kommunistid, isegi Gulagi surmalaagri ohvrid väärt viha ja põlastust, ega vääri mingit kaastunnet. Nende kohta räägiti: “Mille eest võitlesite, selle ka saite!”.

R. Medvedevi sõnade kohaselt leidis represseeritud kommunistide hulgas ka nn. “heatahtlikke”. Ta mõistis hukka üldise ja huupi süüdistava suhtumise inimestesse, kes kannatasid kommunistlike ideede all, kelle jaoks Stalini ja NKVD organite süüdimõistmine “ei tähendanud sugugi lahtitulemist sotsialistlikest ja kommunistlikest ideedest”. Samas kinnitab autor sotsialismi ja kommunismi samastamise võimatust. Ta on kindel selles, et “tõelise kõlbluse ja sügava moraaltunnetuse aluseks võivad olla sotsialistlikud veendumused” kui vahend võitluses pseudosotsialistlike vormide vastu inimeste orjastamise eesmärgil .

Artikli “Roi Medvedev Tartuski Kurjeris” (nr. 6, 15.–31.10.1989) kirjutamisel avastasin enda jaoks paradoksaalse situatsiooni, kuhu olid sattunud R. Medvedev koos paljude teistega: kui eelmise sajandi lõpus kehtis Venemaal nn. “legaalne marksism, siis stagnaajal e. sotsialismi õitsengu perioodil sündis illegaalne marksism”. R. Medvedevist saigi illegaalse marksismi üks aktiivne esindaja. Samadel positsioonidel seisis ka kadunud R. Blum ning paljud “kuuekümnendikud”, kes siiralt uskusid võimalusse ehitada üles inimnäoga sotsialism (Samal teemal kirjutasin essees “R. Blum kui “kuuekümnendik”. Mälestused ja mõtisklused.” – Tallinn, 2000, nr. 19–20, lk. 105–112).

NSV Liidus valitseva nomenklatuurse sotsialismi ja teiste sotsialismileeri maade jaoks olid väljendid *inimnäoga sotsialism*, *illegaalne*

marksism kui vaenlased number üks, mille mahasurumiseks kasutati tanke ja muid poliitilisi repressioone. Praegu, uuel sajandihakul võime me tajuda R. Medvedevi artikli “Millisena ma näen Nõukogude Liitu 2000. aastal?” mõju täiel määral ning saame anda oma-poolse hinnangu. Pange tähele, artikkel valmis 1985. a., kuid avaldati Kurjeris alles 1990. a. jaanuaris. Ajaloolasest filosoof näeb NSV Liidu arengus kolme peamist alternatiivi. Esiteks reformistlik-radi-kaalne suund, kus kommunistid “viiksid ellu rea möödapääsmatuid reforme”. Isegi kavandatavate reformide idealiseerimise puhul see oleks suund perestroikale, mis autorile endale tundus K. Tšernenko valitsemisajal olevat kaugel reaalsusest. Teise suuna eestvedajateks oleks rohkem “konservatiivsusele ja dogmadele orienteeritud inimesed” kui nende juhtkond. See suund oleks leidnud kõige vähem toetust. Selle tee valisid 1991. a. augustis putši korraldajad. Kolmas variant, mis oli autori arvates 2000. aastal kõige tõenäolisem, kujutas endast keskteed äärmuslike variantide vahel.

Kui vaadata kolmanda alternatiivi sisu, siis see ei ühti kaugeltki tegelikkusega, sellega, mis toimus XXI sajandi algul. R. Medvedev ei osanud ette näha kapitalismi taassündi NSV Liidus ja Läänes eel-datavat NSV Liidu nii poliitilise kui majandusliku jõu täielikku kokkuvarisemist. Kuigi teatud arengutendentsid Vene Föderatsioonis olid selgelt piiritletud.

Tegelikult lõhkus perestroika ootamatult oma järgijatelegi selle uuendatava sotsialismi alusmüüri ning tekitas Erakorralise Seisukorra Komitee (EKSK – putšistid) kui omaenda eituse. Kuigi restitueeri-jate kavatsuste luhtumine tõi endaga kaasa NSV Liidu ja sotsialismi atribuutika lagunemise, osutusid hundid lõppkokkuvõttes söönuks. Nad valisid endale kannatajate rolli. Peatselt ei osutunud EKSK liikmed mitte ainult rehabiliteerituteks, vaid juba varsti võis neid näha tegutse-mas valitsusstruktuurides. Nomenklatuurne sotsialism kasvas sujuvalt üle nomenklatuurseks kapitalismiks, kuid pooleldi inimnägoga sotsia-lism (A. Volodin) samasuguse näoilmelega kapitalismiks. Tänapäeva Venemaa vahepealset seisundit võib võrrelda olukorraga, kus on Sankt-Peterburg, aga Leningradi oblast, Jekaterinburg, aga Sverdlovski oblast, või siis kahepäise kotka kuju ühitamisega Stalini hümniga. R. Medvedevi paljud teaduslikud publikatsioonid on pühendatud Ve-nemaa minevikule ja tänapäevale. (“Kapitalism Venemaal” 1998; “Putini aeg” 2001; “Solženitsõn ja Sahharov” 2002 jt.).

Juri Lotman, Boriss Jegorov, Poel Karp

Pakkudes võimalust avaldada oma kirjutisi nn. illegaalsetel marksistidel, lähtus Tartuski Kurjer siiski pluralismi printsiipidest, millele kehtis vaid üks piirang – pluralismi enda totalitaarne eitus. Üheaegselt R. Medvedevi artikliga “Millisena ma näen Nõukogude Liitu 2000. aastal?” ilmus J. Lotmani artikkel pealkirjaga “Sahharovi mälestuseks”. R. Medvedevil olid A. Sahharoviga täiesti ühesed arusaamad Stalini režiimist. Nende jaoks oli stalinlik süsteem vastuvõtmatu. Mis puutub raamatusse “Riigis ja maailmas” (1976), siis siin täheldatakse kardinaalseid erisusi. Sahharov ei olnud marksismi ega sotsialistliku doktriini pooldaja. Ka J. Lotmani ei saa oma sotsiaalpoliitilistelt vaadetelt pidada ei marksistiks ega sotsialistiks. Mõlemad olid täielikud mõttekaaslased kõlbelistes küsimustes. J. Lotman kirjutas A. Sahharovile pühendatud essees-nekroloogis, et kõige tähtsam selle inimese tegevuses oli “elu peamise printsiibi – südametunnistuse rehabilitatsioon”.

Samas lehenumbris leidis avaldamist ka B. Jegorovi publitsistlik artikkel “Uueaasta mõtisklused oblomovlusest”. Liberaalsete vaadetega akadeemilisi traditsioone järgiv tõsine teadlane kirjutab reaalsest igapäevaelust, näidates perestroika käigus esilekerkinud vastuolusid ja järjepidevuse puudumist.

Mul õnnestus haarata Kurjeri tegevusse veel üks leningradlane. Selleks oli luuletaja, tõlkija ja tuntud teatritegelane, tolle aja aktiivne demokraatlike vaadetega ühiskonnategelane, publitsist Poel Karp. 1990. a. jaanuarikuu väljaandes (nr. 8) avaldati tema artikkel “Niisiis, mida meil teha?” Autor keskendus perestroika ideelite ja ideoloogiliste protsesside vastuoludele, mis takistasid selle ellurakendamist. P. Karp astus välja tsaarirežiimi idealiseerimise, selle pooldajate ning avatud ja varjatud stalinismi antisotsialistliku ideoloogia vastu. Karp oli arvamusel, et “just sotsiaaldemokraatlikud väärtused on need, mis võivad rahval aidata vabaneda Stalini pärandist”.

Lev Motšalov ja Nonna Slepakova

Olles kirjanduslik-publitsistliku toimetuse eesotsas, tuli mul tihsti pöörduda oma Piiteri sõprade – suurepärase luuletajate poole, kuna teadsin, et suur osa nende poolt kirja pandust seisab kasutult

kirjutuslaua sahtlites. Mu ettepanekule vastasid jaatavalt eelkõige L. Motšalov ja N. Slepakova.

Kurjeri neljandas numbris (16.–31.08.1989) ilmus L. Motšalovi luuletus “Silm”, mis oli teadmata põhjustel välja jäetud äsja ilmuvast esimesest luulekogust “Silma vaadates”. Kogumik ilmus pärast 1957. aasta traagilisi Ungari sündmusi. “Sulaaeg” koos oma halladega saabus ammu enne jääaega. Lehe toimetuskolleegium pidas igati aktuaalseks avaldada Motšalovi luuletus Stalinist, kuna kõik, mis toimus riigis ja ka meil Eestis, rääkisid soovist vabaneda stalinismist ja stalinistidest.

Käesolev ajaleht oli täielikult pühendatud Molotov-Ribbentropi pakti 50. aastapäevale, õigemini Stalini-Hitleri paktile. Suhtumine Stalinisse osutus rahva poliitilise positsiooni, totalitarismi ja demokraatiasse suhtumise tõeliseks lakmuspaberiks. 1993. aastal ilmus Stalini 40. surma-aastapäevaks luulekogu “100 luuletust Stalinist” (lubatud avaldamiseks 04.03.1993). Nimetatud kogumikku valiti luuletused, mis olid kirjutatud pärast 1953. aastat ning teisest vaatevinklist vaadatuna ja erinesid näiteks A. Tvardovski kogumikust. Loomulikult jäid sellest kogumikust välja O. Mandelštami “Me elame tunnetamata enda jalge all maad” (1933), B. Slutski “Jumal”, A. Tvardovski “Õiguse nimel”. Luulekogu “100 luuletust Stalinist” oli justkui 1993. aasta sügise traagiliste sündmuste ettekuulutaja. Ka Stalini 50. surma-aastapäeva tähistamine juba XXI sajandil oli uue ajastu tunnusmärk, riigis toimuvate sündmuste omapäraseks baromeetriks. Samal päeval näidati televiisoris kaadrit sellest, kuidas üks Vene Föderatsiooni kommunistliku partei liidritest pärgade asetamise ajal Stalini hauale risti ette löi. Nähtud telepilt muutus omamoodi sümboliks.

Tulgem tagasi L. Motšalovi luuletuse “Silm” juurde. Siinkohal tuleb märkida, et ta pole siiani kaotanud oma aktuaalsust.

*На парадах пушки и танки
утверждали, что он велик.
Ну, а нам доводилось с изнанки
созерцать всемогущий лик.
Было в комнате, как в колодце,
утром праздничным
полутемно.
Заслонив
первомайское солнце,
он заглядывал
к нам*

в окно.
Был недвижимым
и черно-серым
наведенный на нас
его глаз.
А другой
таким же манером
доставался соседям
как раз.
Он смотрел к нам...
И каждый сверток,
фото каждое,
каждый том
видел он.
И живых и мертвых,
да и зачатых
видел он
Он смотрел в нашу жизнь,
огромный
настороженный
глаз,
наши помыслы
зная и помня,
ну, конечно же, лучше нас.
И внушали нам
с самого детства, –
если глянул он косо
вдруг,
значит, правда, что враг
отец твой,
значит, правильно
сослан друг!
Мы со щедрою верой ребячьей
полагали,
что видит за нас
и всевидящий,
и незрячий
нарисованный
этот глаз!

'Tankid ja kuulipildujad kinnitasid paraadidel, et ta on võimas. Tema suursugune pilk haaras kõike ja kõiki. Ta pilk tungis läbi me akende; ta vaatas meid pakenditelt, fotodelt ja raamatukaantelt; ta nägi nii elavaid kui manalasse läinuid; ta tungis meie igapäevaellu; ta terav pilk teadis ja mäletas kõiki me mõtteid. Juba lapseeast sisendati meile, et kui ta silm vaatab kõõrdi, siis see tähendab, et su isa on rahvavaenlane ja teda on õiglaselt küüditatud. Me arvasime lapselikus usus, et ta silm on kõikenägev ja ta näeb ka meie eest.'

Kurjeri neljanda numbri seitsmendal leheküljel ilmus minu kirjutatud essee Motšalovi luuletuse kohta, kus märkisin, et käesolevast luuletusest on saanud oma ajastu dokument, mis pole kaotanud kunstilis-poeetilist väärtust. Püüdsin näidata poeetilise teose kunstilist väärtust.

Kirjanduslik kujund on võetud reaalsest elust. 1987. a. 9. detsembril ilmus Literaturnaja Gazetas Aleksei Markovi luuletus "Portree" (1952)

*Каждый праздник домоуправленье,
Не спросив на это позволенья,
Вешает огромный портрет
На мое окно.
Уже вот тридцать лет.
На портрете человек с усами,
Мы его нарисовали сами.
Издали посмотришь – благодать!
Только мне и света не видать!*

'Majavalitsus riputab kellelki luba küsimata kõikide pühade ajal mu akna ette hiiglasuure portree ja seda juba tervelt kolmkümmend aastat. Portreel on vuntsidega mees, me oleme ise teda joonistanud. Kaugelt vaadates näib ta olevat suursugune, kuid mina ei näe enam valgust.'

V. Dudintsevi teose "Valged riided" tegelaskuju – poet Keša Kondakov lõi analoogse luuletuse, mis sai talle saatuslikuks.

*Я – дитя условий коммунальных,
Мне окно что солнышко, – так нет! –
Каждый праздник пожилой начальник
На окно мне вешает портрет.
Тот портрет, соседям всем на зависть,
Занимает тридцать два окна!*

*Ваське на восьмом усы достались,
Мне – кусок шинельного сукна...*

'Olen kommunaalkorteri laps, kus iga aken on minu jaoks justkui päike, kuid oh ei! iga püha puhul riputab eakas ülemus maja seinale suure portree, kattes kinni tervelt 32 akent! Kaheksandal korrusel elavale Vaskale said vuntsid, mulle jagus vaid tükike sinelihõlmast.'

Kirjandusliku persooni võib mõista mitmeti. 1952. aastal pimes-tas Stalini portree Aleksei Markovi aknaid. Kuid peale lõuendi maha võtmist jäi vari poeedi silmadel püsima. 1991. a. mustas A. Markov ajakirjas Literatura i Žizn stalinlikul viisil Jevgeni Jevtušenkot luuletuse “Babi Jar” eest ning süüdistas teda kosmopolitismis.

Keša Kondakovil oli teine mure. Teda segas “pidustusi” jälgimast “tükike sinelihõlmast”, mis kattis ta akent.

L. Motšalovi luuletuse põhirõhk lasub muul: “meil õnnestus imetleda hiigelkuju pahupoolt”, “tema varjukülge” ning me tunnetasime, kuidas karm vaade “tungis me ellu”. L. Motšalov ei teinud väljagi, et ta teadis ja mõistis kõike toimunut. Tema nagu paljud teisedki oma “lapsiku avatuse ja usuga” usaldas liialt “kõikenägijat ja mitte midagi märkavat pilku”. See, mis toimus tegelikult ühiskonnas, jõudis kohale hiljem, mõne aja pärast ja mitte sellepärast, et portree võeti maha, vaid sellepärast, et vari langes silmadelt.

Nonna Slepakova värssidest jõudis leheveergudele ainult üks luuletus – “Lausmaa” (1.–15. sept. 1989), millele autor saatis ka oma-poolse kommentaari. Koos eessõnaga saabusid ka mõned traagilise saatusega, kuid juba tuntud poeedi Oleg Grigorjevi luuletused, mis avakdati üliõpilaslehe Alma Mater esimeses numbris (1.–15. märts 1990).

Vladimir Mikuševitš

Tartuski Kurjeriga tegi tõhusat koostööd veel üks minu hea tuttav – V. Mikuševitš. Meie sõprus sai alguse 1989. a. mais Koktebelis V. Vološini seminaril. V. Mikuševitšit tuntakse kui Rimbaud ja Rilke, Pope'i ja Petrarca ning teiste autorite tõlkijat, suurepärast O. Mandelštami loominguga tundjat, tunnustatud poeti ja keelespetsialisti. Tuleb märkida, et ta “ei sobinud” nõukogude luuletajate paremiku hulka ja oli selletõttu laiale lugejaskonnale vähetuntud. Avaldada oma originaalseid luuletusi sotsialistliku realismi ja reaalse sotsialismi ajal oli peaaegu võimatu, kuid vait olla oli veelgi raskem. Kohe pärast sotsialismi kokkuvarisemist nõustusid üksikud perioodikaväl-

jaanded (Leningradi-Peterburi almanahh “Metropol”, Moskva ajakirjad Novõi Mir, Novaja Junost) vastu võtma V. Mikuševitši päeva-teemalisi ja aegumatuid luuletusi.

1989. a. nägi päevavalgust tema esimene luulekogu “Koidu ristitütar” (“Krestnitsa zari”) ning pälvis lugejate tähelepanu. Märkimist nõuab poeedi mahlakas luulekeel, mis on saanud alguse vanaslaavi keelest. Tunnustatakse vanade ja uute traditsioonide järgimist luules ning reaalse tegelikkuse lahtimõtestamist. Tema loomingus on ülim tõeline rahvuslikkus. Mikuševitši luule võlu on lugejale mõneti harjumatu, just nagu kraaniveega harjunud inimene ei tunneta kohe allikavee maitset.

V. Mikuševitš võttis mu ettepaneku teha koostööd Tartuski Kurjeriga vastu suure heameelega. Juba lehe teises väljaandes avaldatakse tema luuletus “Vaikimine”, mis oli kui omapärane vastukaja Tjuttševi tuntud luuletusele “Silentium”:

*Мысль изреченная есть ложь,
Но как порою лжет молчанье,
Бросающее в душу в дрожь!
Мысль изреченная есть ложь,
Но мысль молчаньем уничтожь,
И наступает одичанье.
Мысль изреченная есть ложь,
Но как порою лжет молчанье!*

’Väljaõeldud mõte on pettus, kuid samas võib petlik olla ka vaikimine, mis paneb südame värelema. Väljaõeldud mõte on pettus, kuid kui tappa vaikimisega mõte, võib saabuda metsistumine ja pelglikkus. Väljaõeldud mõte on pettus, kuid samas kui petlik võib olla vaikimine!’

Kurjeri kolmanda numbri esiküljel ilmub V. Mikuševitši teine luuletus “Eestimaa”.

*«Кто там стучит в городские ворота
И затмевает луну сединой?»
«Ты не узнал меня? Я Водяной!
Ваше жилье затопить мне охота!
Знаете вы, что такое вражда
И сокрушительный натиск потопа?
Азия хлынет на вас и Европа,
Армия, воинство, рать и орда»..*

«Зря, Водяной, угрожаешь ты нашим!
 Разве что пришлых ты выживешь крыс...
 Мысль — даже в море спасительный мыс,
 Где мы рыбачим и бережно шаем.
 Пестик мы пестуем, перстень и крест,
 Зная свое межпланетное место;
 Почва для нас – наше кровное тесто,
 И для хороших соседей мы тест!
 Матери наши и наши невесты
 Вечно внушают негромкую весть:
 «Мы на земле только то, что мы есть,
 И потому называемся «эсты».
 Время для нас – не потоп, а река,
 Где возрождается снова и снова
 Наша естественность, первооснова
 Отмели, острова, материка»..

'Kes seal koputab linnavärvatele varjates kuuvalgust oma helehalli peaga? Sa ei tundnud mind ära – olen Vetevana, tahaks te elamist üle ujutada. Kas te ei tea, mida tähendab vihavaen ja vetevoog; teid vallutab Aasia ja Euroopa, armee ja sõjavägi, heitlus ja hord. Asjata, Vetevana, ähvardad meid, kui siis ainult sisserännanud rottidest suudad sa jagu saada; tea, et isegi meres leidub paik, kus püütakse kala ja haritakse põldu; hoole ja armastusega suhtume kasvatusse, teame oma kohta, maamuld on meie jaoks kui ränkraske tegu ja headele naabritele oleme kui küsimärk; meie emad ja pruudid on meile sisendanud, et oleme need, kes me oleme ja sellepärast kutsutakse meid eestlased; aeg pole meie jaoks üleujutus, vaid voog, kus sünnib üha uus elu.'

Käesolev luuletus ei jäänud lugejatel kahe silma vahele. Tartu Linna ja Rajooni Parteikomitee ning rahvasaadikute häälekandja Vperjod suhtus Tartuski Kurjerisse erilise ironiaga, pidades teda "väikese grupi poliitiliseks infoleheks". 1989. a. 28. septembri numbris avaldas ETA Tartu korrespondent, peatoimetaja abikaasa Natalja Grigorjeva ajalehes Vperjod repliigi "Piire tundmata". Oma artiklis avaldab autor pahameelt V. Mikuševitši luuletuse ilmumise üle. Ta pooldab teist taktikat. Talle sümpatiseerib ajalehes Pravda ilmuv kriitika Moskva poeedi Timur Kibirovi "poetiliste avameelsuste" kohta. Muide, Timur Kibirovit peeti üheks kaasaja parimaks luuletajaks. Grigorjevate häirib eestlaste pöördumine Vetevana poole:

*«Зря, Водяной, угрожаешь ты нашим!
Разве что пришлых ты выживешь крыс...»*

‘Asjata, Vetevana, ähvardad meid, kui siis ainult sisserännanud rottidest suudad sa jagu saada.’

Lehe toimetus andis mulle võimaluse kirjutada vastus N. Grigorjeva artiklile. Minu kirjutis kandis pealkirja “Kunsti tundmata”. Oma repliigis repliigile märkisin, et Moskvas elav vene poeet ja tõlkija, silmapaistev kultuuritundja peab silmas kirjanduslikku kuju, mis kehastab kõike võõrast, parasiitlikku, rotitaolist, pelgliku ning samas kiskjalikku (tuletagem meelde üldtuntud väljendit: jooksevad kui rotid uppuvalt laevalt). “Keda teie, seltsimees Grigorjeva, silmas peate?” Vastus oli järgmine: “Keda poeet peab silmas “sisserännanud rottide” all, pole raske mõista.” Tõepoolest pole raske, kui omada vastavat mõttelaadi. Taolist mõistmist ei olnud ega saanudki olla vene rahvusest poeedil V. Mikuševitšil ega ka “migrandist” kirjandustoimetuse liikmel L. Stolovitšil. Nad ei sarnane sugugi Gogoli alloh-vitseri lesega, kes ennast ise läbi piisutas.

Ärgem olgem naiivsed. Loomulikult ei innustanud autorit kirjutama luuletust “Eestimaa” üksnes armastus rahvuslike legendide vastu. Tal õnnestus külastada Tallinnat tänu Vene Kultuuriseltsi kutsele. Mikuševitš kui tõeline vene rahvusest intelligent, tundis kaasa rahvuskaaslaste saatusele, tunnetas ohtu eelseisvate muutuste ees. Just sellest räägibki luuletus, ainult kunstilises vormis. Mõista luuletust kui primitiivset allegooriat, just kui Vetevana kehastaks rahvasaadik J. Koganit, kes ähvardab eestlasi Narva jõe tagant ning “sisserännanud rotid” oleksid vene keelt kõnelevad migrandid, tähendaks ajada segamini kunstitunnetus poliitilise vaistuga. Väljanopitud üksikute sõnade ja sõnaühendite põhjal ei saa kuidagi väita, et tegemist on kurjade mõtete või tegudega. Poeedile kaelamääritud allegooria ei oma kinnitust ka luuletuse struktuuris (kui “rotid” on migrandid, siis miks nad peaksid põgenema Vetevana eest) ja selletõttu tuleb taolist käitumist mõista kui puhast laimu. Artikli lõpus märgiti, et “kunstiteoste kunstilise eripära ignoreerimine pole üksnes akadeemiline küsimus”. Selle taga seisavad selliste kirjandustegelaste traagilised saatused, nagu A. Ahmatova, B. Pasternak, M. Zoštšenko, A. Platonov jpt. Kas mitte neid ei süüdistatud poliitilistes vaadetes just kunstiteoste kontekstist väljanopitud fraaside põhjal? Tuleta-

des meelde aastatetagust diskussiooni võin julgelt väita, et minu positsioon oli õige.

On täiesti mõistetav, et ei V. Mikuševitšil ega artikli autoril endal ei tulnud mõttesegi nimetada venelasi või Eesti ühiskonna venekeelset osa rottideks. Mina kui ajalehe toimetaja ei tulnud selle peale, et enamus venekeelsest lugejaskonnast ei mõista luuletust kunstilis-esteetilisest seisukohast lähtudes. Just neid enamuses süüta süüdlasi, kes saatuse tahtel sattusid elama “mereäärsesse provintsi” (J. Brodski ütluse järgi) koheldi sel perioodil kohalike natsionalistide poolt kui “tulnukaid migrante”. Solvunud taolise kohtlemise üle ei püüdnudki nad loomulikult süveneda kunstiteose peensustesse.

Sellest kõneleb ka toimetusse saabunud kiri 1937. a. sündinud teise grupi invaliidilt J. Barsukovilt Tallinnast. Toimetus sai kirju peaaegu iga päev, mis leidsid avaldamist lehe teisel küljel. J. Barsukovi kiri oli pealkirjastatud järgmiselt: “Ühinen ILga (interliikumisega). Karate vastu leidub seinarmatuuri.” Avaldasime kirja Kurjeri kuuendas numbris (15.–31. okt.). Kirja autori vihapurske põhjustas Rahvarinde postkaardil olev kujutis – täht ja natsistlik svastika ning “sisserännanud rotid” luuletuses “Eestimaa”. Lisaks sellele, arvati, et Mikuševitš olevat “juut või poolakas, kellele on iseloomulik nõnda kirjutada”, “arvatavasti siiski juudinäru ja mitte keegi teine, kuna venelane ei hakkaks ilma igasuguse põhjusega end ja oma kaasmaalasi poriga loopima – see on ebaloomulik ja põhjendamatu tegu”. Rahvarinde vene rahvusest esindajates ning Tartuski Kurjeri toimetuse töötajates nähti reetureid, vlassovlasi, keda ilmtingimata ootab ees kättemaks.

Toimetus pöördus järjekordselt minu poole palvega kirjutada vastus, milles teatasin, et “viisnurga ja natsistliku svastika” kujund ei olnud sugugi Rahvarinde väljamõeldis. Seda võis realselt näha Nõukogude ja Saksa fašistlike vägede ühisparaadil Brest-Litovskis 1939. aastal ning Nõukogude Liidu ja fašistliku Saksamaa vahelise sõpruslepingu sõlmimisel. Mis aga puutub kurikuulsatesse “sisserännanud rottidesse”, siis leiain, et on täiesti mõttetut vastu hakata tuntud elutarkusele, mis räägib, et kui su selja taga keegi ütles “Lollakas!”, siis ära rutta tagasi vaatama. Lubamatu on tõlgendada mingit osa kirjanduslikust taustast kui vene rahva solvamist.

Toimetusepoolne vastus kõlas järgmiselt:

“Teil, Jevgeni Afanasjevitš, on vale arusaam sellest, et juudil või poolakal on kombeks solvata vene rahvusest inimesi, keda te nimetate täpselt nagu teie poolt vihatuid politseinikke ja vlassovlasi. Ning

asi pole selles, et Mikuševitš on tõeliselt vene inimene (ärgu teid ärritagu *itš-lõpuline* perekonnanimi, taolist nime kannavad mitte ainult juudid, vaid ka marurahvusest antisemiidid, nagu näiteks Puriskevitš või Šafarevitš). Asi on muus. Kuidas teie, heldinuna Interliikumise miitingutel üleskutsetest võrdõiguslikkusele, sõprusele, internatsionalismile, ise sellisel moel solvate inimesi ning sülitate neile otse näkku, solvates neid hingepõhjani?

Te esitasite avalikke pretensioone Rahvarindele ja ta häälekandjale. Lubage ka meil vastata teile avameelselt. Need hoiatused, millega te ähvardate eestlasi, ennustades neile “peatset ja suurt hukatust” nagu Vetevana eelmainitud luuletuses ning pillute solvanguid juutide ja poolakate pihta, kujutavadki endast “viisnurga ja fašistliku svastika e. haakristi ühendust”, mille on maalinud kunstniku käsi. Eesti Rahvarinde vene sektsiooni üks peamisi eesmärke oli võidelda taoliste ühenduste vastu.”

Kohe pärast kirja ja vastuse avaldamist tuli toimetusse järjekordne kiri Tallinnast. Ümbrikus oli kaks väljalõiget. Üks samast lehest, kus avaldati kiri ja vastus, kuid artikli vasakus servas kujutatud postiljonile oli juurde joonistatud konksus nina ning kirjakandja kotile lisatud suur kuusnurk. Teisel väljalõikel oli toodud toimetuse liikmete nimekiri samasuguse moonutatud postikandjaga, kuid Leonid Stolovitši nime ääristas must raam.

Kurjeri kaheksas number algas Mikuševitši luuletusega “Tartu”, mis oli pühendatud mulle:

*Где слишком многое поставлено на карту,
Там замедляет жизнь свой повседневный ход,
В предчувствиях томясь, и лютеранский Тарту,
Готовясь новый век принять за новый год,
И вечной мерзлотой считая легкий иней
На кровлях розовых от утренней зари,
Задумчиво глядит на бело-черно-синий
Флаг, для которого зажгутся фонари
В ненастном сумраке,
Когда в чуть слышном плаче
Сольются жалоба и нота торжества,
Произносящего бессмертные слова:
«На этом я стою и не могу иначе!»*

’Seal, kus on liiga palju pandud ühele kaardile, on igapäevaelu aeglustamas sammu, väreledes eelaimustes; kus luteriusku Tartu val-

mistub uue sajandi vastuvõtuks; kus, kerge härmatis aovalgusest roosakatel majakatustel tundub igijääna; kus mõtlik pilk on pööratud hämaras tänavavalguses sinimustvalge lipu suunas; kus vaevukuuldavas nutupuhangus on nii muret ja piduhetke; kus kõrvu kostuvad surematud sõnad: “Siin ma seisan ja teisiti ma ei saa!”

1990. a. aprillis ilmus ajalehe Kurjer viimane number. Rahvarinde infoleht, mis igati toetas perestroikat, lõpetas oma tegevuse. Põhjuseks olid organisatsioonisisemed lahkkelid. Demokraatlikus liikumises, mille esindajaks oli ka Tartuski Kurjer, algas lõhenemine. Akadeemik M. Bronštein andis alanud protsessile äärmiselt täpse iseloomustuse:

Rahvarindes tekkis kolm suunda, mida esindasid:

- rahvusliku mõttelaadiga inimesed;
- inimesed, kes muretsesid oma rahvuse saatuse pärast;
- rahvuslikult haiglaslikud e. natsionalistlikel positsioonidel seisjad.

(Vt. M. Bronštein, Sajandite künnisel. Tallinn, 2002, lk.12–13)

Eestis valitses eriolukord – olles veel Nõukogude Liidu koosseisus võeti vastu iseseisvusdeklaratsioon, heisati sinimustvalge lipp, kus kommunistlik partei astus välja NL kommunistliku partei ridadest, kus julgeti avaldada materjale, millest 1980ndate aastate lõpus ei saanud unistada ei Moskvas ega Leningradis. See, et rida regionaalse rahvasaadikute grupi trükiseid nagu “Pozitsija”, “Variantõ”, “Doverije” leidsid päevavalgust Tartus, ei olnud sugugi puhas juhus.

Tartuski Kurjeri leviala ei piirdunud ainult Eestiga. Teda levitati Venemaa suurlinnades ning lehte võis ette tellida. Suure töö Kurjeri levitamisel tegid ära D. Samoilov, A. Volodina, R. Medvedev, J. Borrev, L. Motšalov, N. Slepakova, V. Mikuševitš. Demokraatia ja glasnosti laienemisega hakkas Tartuski Kurjeri leviväli järk-järgult vähenema ning seoses sellega tekkisid finantsraskused.

Kuidas ka ei iseloomustaks Eesti ja Venemaa praegust olukorda, kuid 1980ndate aastate lõpp ja 1990ndate algus omas suurt ajaloolist tähtsust. See oli hädavajalik ajajärk, et vabaneda totalitaarsest süsteemist, mis mattis enda alla kõik elava ning lõppude lõpuks hävitas iseenda.

Sõna *revolutsioon* pole tänapäeval moesõna. Nii mõnedki intelligentsed, haritud inimesed mõistavad teda kui needust. Sõnaga re-

volutsioon seostuvad pahatihti ajaloo kõige verisemad ja traagilised sündmused, mis on vapustanud ühiskonda.

Mis on toimunud, see on toimunud. Kui aga lähtuda teoreetilisest seisukohast, siis tähendab revolutsioon oma olemuselt põhjalikku sotsiaalset muutust. Revolutsioon ei tähenda Puškini arusaamade järgi “mõttetute ja alandatute” mässu, kuigi nad on mingil moel sellega seotud. Jah, revolutsioonid on olnud tihtipeale verised, kuid kas mitte sellepärast, et nad kutsuti esile tohutu veresaugana revolutsioonieelse “rahu” ajal? Sellisel viisil püütakse lahti mõtestada revolutsiooni olemust, kuid mingil moel ei õigusta see toimepandud verevalamist.

Ajalooost on teada nn. sametisi ja laulvaid revolutsioone, nagu näiteks Tšehhoslovakkias või hiljuti toimunu Eestis, mille käigus võideti kätte iseseisvus. Rõhutaksin veel kord, et revolutsiooni olemus ei seisne veretöös, vaid vastuvõetamatu ühiskonna kvaliteetses muutuses. Ühiskond, kus ei tehta põhjalikke uuendusi, võib muuta vaid oma välisilmet või fassaadi ja jääda sama sobimatuks ning mitte vähem veriseks kui mistahes revolutsioon. Perestroikajärgsete sündmuste tragöödia Venemaal pärast 1991. a. augustisündmusi seisnes selles, et algav revolutsioon ehmatas eelkõige teda ennast ning “poolleldi inimnäoga” nomenklatuurne sotsialism vahetus “poolleldi inimnäoga” kapitalismi vastu.

Märkimist vajab ka asjaolu, et siiani elas ühiskond lootuses vabadusele selle sõna otseses mõttes. Võitluse vabaduse nimel, mida küll mõisteti mõneti erinevalt, astusid paljud meediavahendid oma trükisõnaga. Publitsistlikud väljaanded kerkisid justkui seened pärast suurt vihma. On täiesti loomulik, et nende seas leidis ka mürgiseid. Tasuks meeles pidada, et XX sajandi vahetuse trükised pakuvad teadlastele äärmiselt rikkalikku materjali sotsiaalsete probleemide uurimisel ja nende lahtimõtestamisel.

Kuid ärgem unustagem, et kirjeldatud sündmustes osalejate ja pealtnägijate jaoks ei ole see periood ainult ajalugu, vaid ta tähendab palju rohkemat.

KOHALIKU VENE JA TEISTE RAHVUSTE ESINDAJATE VAIMUELIIDI ROLLIST EESTI ÜHISKONNAS JA KULTUURIS

Rein Veidemann

Järgnevad märkmed ei pretendeeri uurimusele ega seega ka objektiivsusele. Küll aga on olnud siinkirjutaja isiklik kogemus piisavalt pikk ja sügav, et esitada üks võimalik hinnang vene (täpsemalt: venekeelse eneserefleksiooniga) intellektuaalide kohale ja rollile eesti ruumis.

Eesti kultuuriloos, aga nüüd ka ajaloo, on hakatud üha sagedamini suhtuma baltisakslastesse kui sajandeid valitseva eliidiga seotud rahvasse märksa ambivalentsemalt, kui seda tehti veel 19. sajandi ärkamisajal ja noores Eesti Vabariigis. See on ka mõistetav, sest rahvusteoreetiliselt lähenedes kujuneb iga rahva rahvusteadvus esimeses etapis välja vastanduse kaudu. Seejärel, kui ollakse saavutanud juba mingi kindlustunde oma tuleviku suhtes ja identiteedi, kui on olemas n.ö. rahvuslik omamüüt, ideoloogia, kultuur, ühiskonnaelu ning kõige lõpuks ka (rahvus)riik, siis taandub jäik vastandumine erinevuste nägemiseks (erinev keel, erinevad tavad, ajaloolised kogemused), mis aga lõppkokkuvõttes ei takista ühiste eesmärkide seadmist ja dialoogi keeleliselt endiste valitsejatega ühte kuulunud vaimueliidiga. Ehk teisisõnu, kui *ethnos* on oma arengus jõudnud teatava küpsuseni, siis hakkab üha rohkem väärtust omama üldinimlik aspekt, see, mida tähistatakse mõistega *civilis*.

Oleme tänaseks jõudnud tunnistuseni, et saksa substraadil oli oluline roll eesti kultuuri kujunemisel elujõuliseks ja mitmekülseks mentaalsuseks (вн ментальность), vaimsuse avalduseks. Oleme *omaks* tunnistanud mitte ainult baltisaksa estofiilide tegevuse, tunnistades koguni (näiteks ajaloodoktor Ea Jansen, keeleteadlane Kristiina Ross, kirjandusteadlane Jaan Undusk), et eesti kultuur sündis baltisaksa "sängis", et baltisakslased olid selle kultuuri ämmaemandaiks, vaid *omade* alla oleme mahutamas nüüd ka saksa vaimueliidi ajalukku arvatud tegelasi. Näiteks käsitame Balti aadli Keyserlingide kuulsa suguvõsa liikmeid nüüd juba üsna üksmeel-

selt *meie saadikutena* Euroopa kultuuriruumis, mille tunnistuseks oli hiljutine, 2003. aasta septembris toimunud rahvusvaheline konverents filosoofide Alexander ja Hermann Keyserlingi ning kirjanik Eduard Keyserlingi tegevusest.

Usun, et seda tüüpi suhtumise muutus leiab varem või hiljem aset – kui juba polegi leidnud – ka suhtumises Eesti ühiskonnas ja kultuuris tegutsenud vene, juudi, ukraina, poola, armeenia rahvuste esindajatesse. Meie, eestlased, ei seo enam neid mitte niivõrd nõukoguliku taustaga, ehkki just suure vene ja venekeelse kogukonna sünd on seotud selle ligi viiekümne aastaga, mil Eesti oli Nõukogude Liidu poolt okupeeritud ja mille tõttu nägid eestlased selle kogukonna arvukuses ohtu oma eksistentsile, kuivõrd selle kogukonna vaimueliidi tegeliku panusega eesti ühiskonnas.

Tõtt-öelda, isiklikult olen kogu aeg tahtnud ja suutnud vahet teha demokraatlikul ja totalitaarsel mentaliteedil rahvusest olenemata, nii nagu olen kogu aeg olnud valmis tunnistama laiemas plaanis eesti vaimuruumi rikkusena seda, et vene murdesõnaraamatu «Толковый словарь живого великорусского языка» autor Vladimir Dahl oli Tartu ülikooli kasvandik, et Nikolai Pirogov pani Tartu kliinikus maailmas esimesena aluse anatoomilis-füsioloogilisele suunale. Miks ei peaks uhkust tundma, et Eesti, täpsemalt Liivimaa koolitusega on läti ühiskonnas tähtsat rolli etendanud Kristjans Barons ja Kristjans Valdemars, et siin said tuule tiibadesse armeenia kirjakeele rajaja ja valgustaja Hatšatur Abovjan, ukraina keele õpikute autor Nikolai Grunski, et Eestiga on ühel või teisel viisil seotud olnud vene poeedid Vassili Žukovski ja Vladimir Sollogub, kirjanikud Fjodor Dostojevski, Vikenti Veressajev, rääkimata eesti kirjandusele väga lähedal seisnud ja võrdset luulegeenisuseks tunnistatud Igor Severjanin?

Aga see kõik on juba kauge ajalugu.

Mu enda eluloos on aga kindlal kohal peatükk (1970ndad–1980ndad aastad), kus minu rahvuslik eneseteadvus ja sotsiaaldemokraatlik maailmavaade olid tihedas kontaktis, dialoogis ja ühistöös Tartu vene, juudi, ukraina, ungari päritoluga vaimuinimestega. Osa neist olid mu enda ülikoolikaaslased, osa aga juba tunnustatud õppejõud. 1970. aasta ehitusmaleva suvi viis mind Jaak Alliku juhitud Ungarisse, kaasas tol ajal keemikuks õppinud ja tõlgi ning teejuhina rühma arvatud karpaatiaungarlane Imre Hegedüs. Samas rühmas oli ka ukraina-vene päritolu Jevgeni Golikov – mõlemast

said hiljem minu head sõbrad. Golikovi, aga ka Lena Blumi kaudu tutvusin Tartu vasakintellektuaalide (nende tõeliste vasakpoolsete) liidri Rem Blumiga. Seal “tiirles” teisigi vene-juudi päritoluga noori, kellest näiteks Igor Rosenfeldiga sattusin mõni aastat hiljem koos tegema Tartu Ülikooli lehte (mina eestikeelset, tema venekeelset varianti).

1970ndate keskpaigas – peamiselt küpsevate esteetiliste tõekspidamiste tõttu – leidsin end ühtäkki Leonid Stolovitši “orbiidilt”. Tema juurde juhatas mind Marju Lauristin. Üldse pean ütleva, et n.ö. teist kultuuri esindavate inimeste juurde juhatasid mind ikka needsamad inimesed, kes kandsid endas 1960ndate lõpu “inimnäoga sotsialismi” ideid ning keda ei kammitsenud rahvuslikud eelarvamused. Ei üheski vaidluses – mis ju noortel inimestel on igapäevased ja enamasti kirglikud – ei tundnud ma oma rahvuslikku enesetunnet haavatavat. Sellest alates sai mulle selgeks üks vääramatu tõsiasi: iga natsionalism on niikaua tervitatav, kui selle taustaks on üldine inimõigus ja demokraatlik ühiskonnakäsitlus.

Niisiis, innustatuna Stolovitši aksioloogiast – alles hiljuti, tema mälestusraamatut lugedes selgus, et Nõukogude Eesti esimese esteetikaprofessorina toetas ta agaralt avangardset Tartu teatrit, eesti kultuuri iseolemiseõigust ning tärkavat semiootikat – hakkasin teda eesti keelde tõlkima, jõudes isegi ühe raamatu vahendada. Sealt edasi tutvusin oma õpetaja Jaak Põldmäe abil Juri Lotmaniga ning hakkasin käima tema loengutel. Mõistetavalt sisenesis siis ka sujuvalt toonase vene kirjanduse kateedri seltskonda. Pean tunnistama, et tundsin tõelist vaimset rikastumist suheldes Igor Tšernovi, Zara Mintsi, Valeri Bezzubovi, Pavel Reifmani, Larissa Volperti ja toona laborantide ning assistentidena töötanud Ljubov Kisseljova, Ann Maltša, ja mitme teise vene kirjanduse “šaika” esindajaga. Olulisel kohal minu orientatsioonis oli ka see, et üheks mu vaimseks isaks oli slavist ja erakordselt põneva saatusega luuletaja Valmar Adams – vene kirjanduse värvikas ja kuulus “igavene” dotsent. 1970ndate – 1980ndate vahetusel olingi tugevalt nakatunud nii semiootikast, sotsioloogiast kui “puhastatud marksismist”. See oli üsna lootusetu olukord, silmas pidades, et just sel ajal oli alanud uus venestamislaine ning Brežnevi agoonia. Aga kõik me vasakpoolset meelestatud intellektuaalid, sõltumata rahvuslikust kuuluvusest, tundsiime end õhutühjas purgis elavat otsekui prepareerimisele määratud kärbsed.

Ja selles ahastavas olukorras olid need vene, juudi, ukraina, armenia noored intellektuaalid meie, eestlaste rahvusliku iseolemi-

se toetajateks. Mitte niivõrd avalikult – seda ei saanud ju eestlased ka ise ilmutada, kuivõrd just demokraatlike väärtuste rõhutamise kaudu.

Otse loomulik oli siis, et Rahvarinde süünd 1988. aastal vedas kaasa kõik need Tartu intellektuaalid, kes demokraatlikku ja intellektuaalset opositsiooni vaikselt olid koos oma mõttekaaslastega sepiptsenud.

Kes uurib Rahvarinde I kongressil 1.–2. oktoobril 1988 selle volikogust tehtud pilti, leiab sealt Tartu Rahvarinde aktivistid Rem Blumi, Jevgeni Golikovi, Mihhail Bronšteini ja Rafik Grigorjani, aga ka Juri Lotmani (!), mehe, kes praegugi funktsioneerib Eesti äratundmise paroolina maailmas.

Muidugi pidid nad kõik 1990ndatel pettuma, sest nende intellektuaalset potentsiaali ei mõistnud ega osanud (aga ilmselt ka ei tahtnud) taassündinud Eesti Vabariik ära kasutada. Ent nad ei olnud ainsad kaotajad. Perifeeriasse ja opositsiooni oli määratud kogu vasakpoolsus, mis on enamasti igale tõsiseltvõetavale intellektuaalile sügavuses omane ja kujutab endast tegelikult kriitilise (skeptilise) mõtlemise avaldumise erivormi.

Ometi ei tee see – loodetavasti ajutine kaotus – tühiseks seda panust, mida nad oma demokraatlike hoiakutega, solidaarsuse ja truuks jäämisega Eestile on andnud. Ja nii on nad kirjutanud end Eesti ajalooramatusse, nagu kümned nende eelkäijad, kellele saatus määras elada või sündida ja ka surra Eestis. Varem või hiljem me mõistame seda, sest kui ühiskonna keemisel tõusnud vaht hajub ja sade vajub põhja, jääb järele selle tõeline sisu, mille väärtus on tuhmumatu.

RAHVUSKÜSIMUS
EESTI VASAKDEMOKRAATLIKUS PUBLITSISTIKAS
1980NDDATE AASTATE LÖPUL – 1990NDDATE ALGUL

Igor Rosenfeld

Teatud ideoloogilisi rühmitusi Eestis iseloomustab kaldumus vaadelda Eesti iseseisvumist 1992. aastal põhiliselt sisemise rahvusliku liikumise tagajärjena. Samas jätab see kontseptsioon kõrvale nii keskses Moskvas kui ka Eestis elavate erinevast rahvusest demokraatide osa Eesti iseseisvuse saavutamises.

Võideldes nõukogude süsteemi demokratiseerimise eest kõigil perestroikaprotsessi tormilistel ja vasturääkivustest tulvil etappidel, aitasid vene keelt kõnelevad demokraadid, kelle püüdlused olid suunatud demokraatlike ja konfrontatsioonivabade struktuuride loomisele, kaasa Eesti iseseisvumisele. Erinevast rahvusest demokraatide eredaks poliitiliseks ühenduseks oli 1988. aasta kevadel tekkinud Eesti Rahvarinne.

NSV Liidu perestroika (1987–1991) algusest peale tõusis rahvusküsimus Eesti publitsistikas juhtivale kohale. Loomulikult valgustati ja analüüsiti seda kõige erinevamatest vaatenurkadest. Käesolevas lühiülevaates püüame me vabariiklike venekeelsete ajalehtede (Sovetskaja Estonija, samuti Tartu lehtede Vperjod, Tartuski Kurjer ja Novaja Sovetskaja Retš) materjalide põhjal vaadelda rahvusküsimuse ühe käsitluse (nimetagem seda *vasakdemokraatlikuks*) mõningaid aspekte vaatlusalusel perioodil.

Vasakdemokraatlik lähenemine rahvusküsimusele erineb nii traditsioonilisest nõukogude (stalinistlikust) kui ka traditsioonilisest lääne (konservatiivliberaalsest) lähenemisest.*

*XX saj. lõpu – XXI saj. alguse ühiskonna iseloomustamisel kasutatakse mõisteid *konservatism* ja *liberalism* põhimõtteliselt kahes tähenduses. Nimetatud mõistete esi-algne tähendus on saanud alguse Inglise XVIII–XIX sajandi poliitiliste parteide – konservatiivide ja liberaalide – nimetustest ning tähendab traditsioonilise ja reformistliku kapitalismi pooldajaid. Seoses sellega hakati traditsioonilist lääne ideoloogiat nimetama *konservatiivseks liberalismiks* (Vt. nt. Liberaalne konservatism. Ajalu-

Kui traditsiooniline nõukogude lähenemine vaatles perestroika-eeselset NSV Liitu kui “elluviidud föderatsiooni”, traditsiooniline lääne lähenemine aga nõudis tagasipöördumist revolutsiooniaegsete rahvusuhete juurde, siis vasakdemokraatlik lähenemine lähtus NSV Liidu väljakujunenud süsteemi “positiivsest reformimisest”, olgu selleks siis “uuendatud föderatsiooni” või postsovjetliku “vasakdemokraatliku ruumi” loomise idee. Viimase raames pakuti välja postsovjetlike vabariikide organiseerumise erinevaid variante ja vorme.

Perestroikaprotsessi Eestis võib jaotada mitmeks etapiks (seda muidugi küllaltki tinglikult). Esimene periood (1987–1988) kujutab endast reformide algust, võitlus käis peamiselt ideoloogilisel tasandil ja põhiliselt ajakirjanduse veergudel. Teine periood (1989–1990) tõi endaga kaasa poliitiliste protsesside kiirenemise ja teravnemise ning erinevate grupeeringute (nii Rahvarinde kui ka talle vastuseisivate jõudude – ühelt poolt kommunistide-tagurlaste (stalinistide) loodud Interliikumise, teiselt aga erinevate rahvusradikaalide ühenduste) aktiivse poliitilise tegevuse alguse. Kolmas periood (1991) kujutab endast perestroika sügavaimat kriisi ja pöördumist jõuvõtte poole (alates sündmustest Baltimaades 1991. aasta jaanuaris kuni augustiputši ja NSV Liidu lõpliku lagunemiseni 1991. aasta lõpul).

Perestroika esimesel ja teisel etapil pooldasid vasakdemokraadid uuendatud föderatsiooni kontseptsiooni. Majanduses vastas sellele Eestis 1987. aastal tekkinud isemajandamise idee, poliitikas aga uue liidulepingu kontseptsioon, mis alates 1988. aasta kevadest kogus toetust nii eesti- kui venekeelsete demokraatide – Rahvarinde pooldajate seas. Venekeelsed demokraadid toetasid Eestis 1988. aasta vastu võetud keeleseadust, kodakondsusseadust ja Eesti suveräänsusdeklaratsiooni. See toetus polnud ainuüksi taktikalise, vaid ka põhimõttelise iseloomuga. Uuendatud föderatsiooni kontseptsiooni vastuvõtmine Moskva keskuse poolt oleks 1987.–1989. aastatel võinud tagada olemasoleva süsteemi evolutsioonilise arengu ja säilitada NSV Liidu koosseisu kuuluvate vabariikide liidu veidi kaasaegsemas vormis. Asjade selline kulg oli perestroika esimesel etapil,

gu ja kaasaeg. Moskva: Rosspen, 2001). Seejarel aga hakati neid samu mõisteid kasutama kommunistliku maailma ideoloogiate iseloomustamiseks: nõukogude *konservatiivideks* hakati nimetama perestroikaegelse stalinliku käsumajandussüsteemi poolehoidjaid, nõukogude *liberaalideks* aga selle süsteemi ümberkujundamise pooldajaid. Loomulikult ei tähenda lääne ja nõukogude poliitiliste voolude sarnased nimetused seda, et nende vahel ei oleks olulisi erinevusi.

kuni 1990. aasta keskpaiga või lõpuni võimalik, seejärel tegi M. Gorbatšovi viivitamine tähtsate otsuste langetamisega ja nõukogude tagurlaste (stalinistide) vastupanu sellele lõpu ja sundis Balti riike, sealhulgas Eestit püstitama küsimuse NSV Liidust väljaastumise kohta (mille kinnituseks on iseseisvusdeklaratsioon).

Iseseisvusdeklaratsiooni toetamisega asusid vasakdemokraadid otseselt Eesti rahvusliku riikluse taastajate poolele. Nad mõistsid, et traditsioonilise kommunismi üheks suuremaks veaks, mis tõi endaga kaasa rea tõsiseid lüüasaamisi, oli Balti rahvaste rahvusliku riikluse rolli ja tähtsuse ignoreerimine. Seejuures pooldasid nad rahvusliku riikluse taastamise evolutsioonilist, vasakpoolset varianti, mis tähendas pehmet üleminekut postsovjetlikule süsteemile. Vasakdemokraatide jaoks oli tähtis, *kustpoolt* Eesti riiklust taastatakse ja *missugune ühiskondlik kord* selle tulemusena tekib. Lähenedamine rahvuslikule iseseisvusele paremalt, st. rahvusradikaalne variant kitsendanuks uue Eesti riigi rahvuslikku baasi ja toonuks endaga kaasa rahvussuhete konfrontatsioonilised stsenaariumid. Seevastu lähenedamine sõltumatusele vasakult võimaldas säilitada kõigi rahvuste totalitarismivastase ühtsuse. Selles pehmemas variandis oleksid uute rahvusriikide juhtivad grupeeringud asunud väljakujunenud ühiskonna reformimise, mitte täieliku purustamise teele, mis oleks taganud postsovjetliku ruumi vasakdemokraatliku ühtsuse ja arengu variandi.

Samal ajal suutsid stalinistliku jõud, kes kukutasid perestroika esimesel etapil läbi uuendatud föderatsiooni ideed, 1991. aastal kukutada ka vasakpoolse rahvuslikule riiklusele ülemineku idee. Astudes 1991. aasta algul reformipooldajate vastu otsese jõu kasutamise teele, tekitasid nad "reaalse sotsialismi" ümberkujundamise evolutsioonilisele teele korvamatut kahju. 1991. aasta alguse vägivaldsete aktsioonide ja augustiputši tulemusena sunniti endise NSV Liidu vabariikidele peale sõltumatuse parempoolne, rahvusradikaalne variant, mis oli seotud konfrontatsioonilisemate stsenaariumidega, seda ka rahvusküsimuses.

1. Rahvusküsimuse vasakdemokraatlik kontseptsioon perestroika algetapil (1987–1988). "Uuendatud föderatsioon"

Küsimus, millised muudatused tuleks rahvussuhetesse sisse viia reaalse sotsialismi perestroika tingimustes, kerkis üles kohe perestroika alguses.

Esimesel etapil (1987–1988) lähtusid teooriad oma valdavas enamuses stiihiliselt “reaalse sotsialismi”, st. NSV Liidus 1980ndate aastate lõpuks välja kujunenud ühiskonna reformimise (mitte purustamise) ideest.

Mõningatele teoreetikutele oli küsimuse selline püstitamine puhtalt taktikaline, teistele aga põhimõtteline. Perestroika vasakdemokraatliku kontseptsiooni eesmärgiks oli olemasoleva ühiskonna ja selle rahvussuhete “positiivne” reform. Ühelt poolt lähtus selline kontseptsioon perestroikaeelse NSV Liidu kui föderatsiooni traditsioonilisest nõukogude tõlgendusest, teiselt poolt aga konservatiivsest lääne (rahvusradikaalsest) muutuste kontseptsioonist, mille eesmärgiks oli kõigi nõukogude struktuuride täielik hävitamine.

Eestis algas nõukogude süsteemi ümberkujundamise arutamine 1987. aasta septembris IME (Isemajandava Eesti) kontseptsiooni väljatöötamisega, mis tähendas Eesti kui iseseisva üksuse üleviimist turumajandusele NSV Liidu raames. (IME kujutas endast lühendit sõnadest Isemajandav Eesti, samas väljendas selle sõna otsene tähendus Eesti intellektuaalide skeptitsismi võimalike reformide suhtes NSV Liidus).

Ettepaneku autoriteks oli grupp erinevatel positsioonidel asuvaid teoreetikuid – alates liberaalkommunistlike vaadetega M. Titmast kuni rahvusradikaalideni.

Hiljem hakati (põhiliselt rahvusradikaalide poolt) rõhutama ettepaneku taktikalist poolt – Eesti iseseisvusest NSV Liidu raames olevat räägitud ainult põhjusel, et NSV Liidust lahkulöömisest ei olevat saanud rääkida.

Samas oli selline tee perestroika algaastatel (1988–1989) kahe või isegi kolme aasta jooksul küllaltki reaalne. Reformide algaastatel olid Balti riigid, sealhulgas Eesti valmis järgima vabariikliku isemajandamise (IME) ja uue liidulepingu ideid, mis oleksid võimaldanud luua selles regioonis iseseisva majandussüsteemi (meenutagem, et 1988. aastal oli 87 protsenti vabariigi juhtivatest ametkondadest üleliidulised ja kõigest 13 vabariiklikud). 1990ndate algul tekkis Hongkongi vabamajandustsooni eeskujuga Hiinas, mis osutus täiesti sobivaks isegi Hiina kommunistlikule üheparteilisele struktuurile. Asjade sellist kulgu pidas oma arengu algstaadiumis silmas ka Eesti Rahvarinne, mida kinnitavad 1988. aasta novembris toimunud esimese kongressi dokumendid. Rahvarinde esimestele perestroika-teooriatele oligi omane mitte puhtrahvuslike, vaid ülddemokraatlike

totalitarismivastaste ülesannete lahendamine, mis oli samuti eri rahvusest demokraatide ühtsust suurendavaks teguriks.

Tundub, et IME kontseptsioon (nagu üldjoontes ka *uuendatud föderatsiooni* kontseptsioon) pakkus välja õige, evolutsioonilise (ja samas täiesti reaalse) tee rahvussuhete ümberkujundamiseks NSV Liidus. Samas nõudis selle variandi elluviimine ka Moskva keskvõimult vastava poliitika elluviimist, milleks Gorbatsõvi aegne juhtkond ei olnud suuteline. Moskva juhtkond ei pidanud tähelepanu vääriliseks ei IME ega uue liidulepingu ideed; nõukogude konservatiivsema poole esindajad kleepisid aga “nelja ettepanekule” külge separatismi ja avantürismi sildi. Sellise eksliku hinnangu põhjus peitus asjaolus, et Gorbatsõvi juhtkonnal puudus NSV Liidus väljakujunenud rahvussuhete osas reaalne teooria ning tegelikkuses säilis arusaam unitaarsest süsteemist kui föderatsioonist, mis viiski perestroika rahvuspoliitika läbikukkumiseni.

Uus, perestroikameelne nõukogude rahvussuhete reformi kontseptsioon alles hakkas kindlaid piirjooni omandama. Selle üheks alustalaks sai NSV Liidus väljakujunenud stalinistlike rahvussuhete kriitika, mis toetus Lenini hilisematele töödele. NSV Liidus 1980ndate lõpuks välja kujunenud vabariikide ja keskuse suhete süsteemi seostati “autonomiseerimise” vulgaartsentristliku mudeliga, mida Lenin kritiseeris oma töös “Rahvusküsimusest ehk autonomiseerimisest” (1922). Antud stalinistlikule mudelile vastandati “tõelise föderatsiooni” idee, mille põhjendusi nähti just Lenini hilisemates töödes.

Keskuses avaldatud sellesuunalistest uurimustest võiks mainida veel N. Perepelkina, G. Škaratani jt. artiklit (Kommunist, 1989, nr. 5, lk. 15–88), milles nõukogude föderatsiooni iseloomustati õigustatult kui bürokraatlikku tsentralismi.

Sarnased mõtted tekkisid ka Eesti demokraatidel. Nagu kirjutas 1989. aasta mais üks Eesti Rahvarinde rajajaid Rem Blum, siis “Lenini föderatsiooniideid viidi ellu, ehkki ka siis mittetäielikult, ainult NSV Liidu eksisteerimise esimestel aastatel... Stalini ajal ja stagnatsiooniperioodil riigis välja kujunenud poliitiline süsteem saatis 1922. aasta liidulepingu põhimõtted ja NSV Liidu konstitutsiooni vastavad sätted faktiliselt unustusehõlma. Rahvus- ja rahvastevaheliste suhete põhimõttelise reformi eesmärgiks on võrdõiguslike, suveräänsete, vabade rahvaste tsiviliseeritud föderaalsete riigi loomine, mis saaks efektiivsemalt kasutada regionaalset, liidulis-vabariiklikku iseseisva majanduse ühinemise eeliseid...” (R. Blum, Rahvussuhete olukor-

rast Nõukogude Liidus käesoleval ajal. – Tartuski Kurjer, nr. 7, 1989, lk. 7).

Sellest kirjutas ka näiteks H. Vainu, kes vaatles olemasolevate rahvussuhete alternatiivina “leninliku rahvuspoliitika taastamist täies ulatuses... Seejuures tuleks siin, nagu ka teistes ühiskondliku elu valdkondades, juhinduda eelkõige Lenini viimastest töödest” (H. Vainu, Eesti – rahvuslike vastuolude sõlmpunkt. Artiklite kogumik. Tallinn: Olion, 1990, lk. 33, samuti lk. 40, 43, 62).

Terve rida uue nõukogude föderatsiooni mõisteid kujunes välja Jugoslaavias väljakujunenud rahvussuhete mõjul, kus juba 1950ndatel–1960ndatel püüti end stalinismist lahti rebida ja töötada välja rahvussuhete sotsialistlikku teooriat. Nagu Jugoslaavia föderatsiooni pooldajad, nii iseloomustasid ka Eesti perestroika autorid traditsioonilist nõukogude (stalinlikku) rahvussüsteemi kui unitaristlikku (Vt. nt. ümarlaud: Sündmused Baltikumis, allikad ja õppetunnid. – Sovetskaja Estonija, 29.01.1991).

Reaalse sotsialismi “positiivsete” reformide pooldajad pidasid kogu perestroikaperioodi vältel poleemikat nõukogude konservatiivide-stalinistidega (hiljem – Interliikumise tegelastega), kes kaitsesid vana unitaristlikku rahvussuhete kontseptsiooni, lähtudes seejuures praktiliselt internatsionalismi šovinistlikust tõlgendusest. Ent uue rahvussuhete kontseptsiooni loomise katse ei leidnud Gorbatšovi juhtkonnalt vähimatki toetust.

Alates 1990. aasta algusest (juba pärast tulemusteta möödunud NLKP KK 1989. aasta rahvusküsimustele pühendatud septembripleenumit) hakkab Gorbatšov mõningates oma esinemistes kasutama vasakdemokraatlikku terminoloogiat. Nii teatab ta 1990. aasta jaanuaris ajalehele Pravda antud intervjuus, et käesoleva “vastutusrikka ja raske perioodi” põhiküsimuseks on “lõplik keeldumine stalinlikust föderatsioonimudelist, milles deklareeriti föderatiivsust, juurutati aga unitaarsust” (Liitu oleks saanud säilitada. Valge raamat. Moskva: Aprel, 1995, lk. 88). Siiski olid sellised avaldused harvad ja juhuslikud ning vastuolus sellesama Gorbatšovi reaalse poliitikaga, kes tegelikkuses toetas neid, kes vaatlesid olemasolevat nõukogude süsteemi kui föderatsiooni. Põhilised Gorbatšovi meelsed teoreetikud jäid rahvusküsimuses kuni NSV Liidu lagunemiseni praktiliselt klassikalistele stalinistlikele (st. unitaarsetele) positsioonidele.

Seda positsiooni kaitsesid Eestis Moskva keskuse esindajad alates 1989. aastal Tartusse saabunud NLKP KK esindajast J. Panko-

vist ja lõpetades Interliikumisega solidaarseid suundi esindavate poliitikute laia spektriga. Tundub, et just see positsioon sai üheks Gorbatšovi rahvuspoliitika lüüasaamise ja kogu perestroika läbikukkumise peamiseks põhjuseks.

Samas kohtas perestroika NSV Liidus konservatiivsete (stalinistlike) jõudude tõsist vastupanu, kes ilmutasid rahulolematust juba esimestegi reformidega. Üks perestroika esimesi tõsisemaid kriise oli seotud Nina Andrejeva 1987. a. märtsis avaldatud artikliga “Ma ei saa loobuda põhimõtetest”, mis kujutas endast käsumajandussüsteemi toetajate katset takistada avalikustamispoliitika võidulepääsu. Nõukogude traditsionalistide äge vastuseis muudatustele sundis looma poliitilisi organisatsioone, mis oleksid suutelised käsumajandussüsteemi mõjutama. Sellisteks organisatsioonideks olid rahvarinded, mille aktiivne areng sai alguse just Balti riikidest (Eestis 1988. a. aprillis) ja levis peaaegu kõigisse vabariikidesse, kaasa arvatud VNFSV.

Rahvarinde liikumisest sai rahvusküsimuse ja vasakdemokraatliku kontseptsiooni tähtis arenguetapp Eestis.

Erinevate poliitiliste jõudude suhtumine Rahvarindesse oli selle asutamisest saadik erinev. Nõukogude konservatiivid (stalinistid) vaatlesid seda (ja hiljem ka teisi sarnaseid ühendusi teistes vabariikides) kui “separatistlikku ja natsionalistlikku” organisatsiooni. Samuti, ehkki positiivses valguses vaatlesid seda rahvusradikaalid. Samas ei olnud 1988. aastal kuuekümnendate põlvkonna poolt formuleeritud Rahvarinde idee algselt puhtrahvusliku iseloomuga. Rahvarinde all mõisteti internatsionaalset “antistalinistlikku” (totalitarismivastast) liikumist, mis oli kutsutud lahendama demokratsioneerimisülesandeid NSV Liidu vabariikides kõigi rahvaste huvidest lähtuvalt (vt I. Rosenfeld, Rahvarinne. Müüdid ja tegelikkus. – Obštšestvennõje Nauki, 1989, nr. 3).

Rahvarinde loomise idee tekkis Moskvas juba nimetatud Nina Andrejeva artikli avaldamisega alanud konservatiivsete jõudude väljaastumise käigus. Ilmselt öeldi see ettepanek esimesena välja 1988. aastal ajakirja Ogonjok korraldatud reformipooldajate ümarlual (selle kohta vt. R. Grigorjan, käesolev kogumik, lk. 21). Huvipakkuv on asjaolu, et Rahvarinde asutamise ettepaneku üheks autoriks B. Kurašvili, kes hiljem, 1990ndatel läks üle zjuganovlikele ja avalikult stalinistlikele positsioonidele.

Esimesed perestroika toetuseks loodavate rahvarinnete ideede autorid tõmbasid paralleele Euroopa reaalse sotsialismi riikide rah-

varinnetega, samuti 1930ndate aastate kodusõja aegse Hispaania Rahvarindega.

13. aprillil 1988. a. kõlas Eesti Televisioonis E. Savisaare üleskutse Rahvarinde loomiseks Eestis. See üleskutse leidis laialdast vastukaja üle kogu vabariigi, asutustes ja ettevõtetes hakati looma toetusgruppe. Peagi muutus nende gruppide arv riigis küllaltki tähelepanuväärseks. Juba 1988. aasta mais-juunis kujutas Eesti Rahvarinne endast märkimisväärsed poliitilist jõudu. Niisiis viidi esmakordselt Moskvast välja öeldud Rahvarinde idee ellu Balti riikides, ja esimesena Eestis.

Just Eesti Rahvarinne oli oma arengu esimesel etapil nii organisatsioonilises kui ka ideoloogilises plaanis üks perestroikaaja kõige huvitavamaid liikumisi. Sel perioodil ühendas Rahvarinne niihästi Eesti iseseisvuse pooldajate rahvuslikku liini kui ka ülddemokraatlikku suunda, mida esindas kuuekümnendike põlvkond (R. Blum), samuti reaalse sotsialismi reformimise ideed. Rahvuslik-radikaalne liin, mis oli hiljem esindatud näiteks Leedu Sajudises, ei mänginud Eesti Rahvarinde algperioodil määravat rolli. Rahvarinde selle perioodi ideoloogia aluseks olid põhiliselt vasakdemokraatlikud nõukogude süsteemi "positiivse" ümberkorraldamise ideed. Just seepärast leidsid Rahvarinde ideed toetust ka venekeelse elanikkonna hulgas, mis väljendus Rahvarinde vene (venekeelse) sektsiooni loomises 1988. aasta novembris.

Traditsioonilisele kommunistlikule (stalinistlikule) ideoloogiale oli selle tekke algaegadest alates ja on praegugi iseloomulik nii Eesti Rahvarinde kui ka teiste riikide rahvarinnete rolli mittemõistmine ning nende samastamine rahvusradikaalidega.

Nõukogude traditsionalistid kritiseerivad seniajani "rahvarinnete perestroikavastast, natsionalistlikku suunitlust" (Võim ja opositsioon. Venemaa poliitiline protsess XX sajandil. Moskva: Rosspen, 1995, lk. 299). Käsumajandusliku sotsialismi pooldajate arvates asus Rahvarinne "avalikult rahvuslik-separatistlikule positsioonile" (Samas, lk. 298).

Selline Rahvarinde ideoloogia samastamine rahvusradikalismiga oli perestroika ajal (nagu praegugi) iseloomulik suurele osale Moskva funktsionäridest, eriti jõustruktuuridega seotud isikutele. A. Sokolovi teatel "andis KGB ülem V. Tšebrikov PGU (KGB esimese peavalitsuse) informatiiv-analüütilise valitsuse ülemale Nikolai Leo-novile käsu käia ära kolmes Balti riigis ja koguda seal informat-

siooni tegeliku poliitilise olukorra kohta... Kolm nädalat kulus kõige üksikasjalikumaks uurimistööks... Tagasi jõudnud, kandis Leonov ette, et uued ühiskondlik-poliitilised struktuurid nagu Sajudis ja rahvarinded on seadnud endale eesmärgiks täieliku lahkulöömise NSV Liidust ja kapitalistliku ühiskonnakorra taastamise. Anti ka konkreetseid juhtnööre nimetatud küsimuste võimalikuks lahendamiseks” (A. Sokolov, LKA “superluuraja” KGBs. Võmpel, 1999, lk. 275–276).

Ettepanekute iseloomus pole erilist kahtlust – üsna suure tõenäosusega oli jutt “mitteformaalide” jõuga mahasurumisest.

Teistsuguse hinnangu andis rahvarinnetele A. Jakovlev, kes külastas Balti riike veidi pärast N. Leonovit. A. Jakovlevi arvates oli rahvarinnete tegevus 1988. aastal suunatud perestroika toetamisele.

See A. Jakovlevi arvamus sai nõukogude konservatiivide rohekearvuliste rünnakute objektiks. Juba mainitud kindral N. Leonov (nagu muide ka terve rida teisi selle ideoloogilise liini esindajaid) iseloomustas seda arvamust nii 1988. aastal kui ka hiljem kui “reaalsusele täiesti mitteadekvaatset maailmapilti” ning süüdistas Jakovlevi Gorbatšovi teadlikus desinformeerimises ja muudes pattudes kuni lääne eriteenistustuste kasuks töötamiseni välja (N. Leonov, Liholetje. Moskva: Terra, 1997, lk. 271).

Hoolimata käsumajandussüsteemi säilitamise pooldajate sõjakatest üleskutsetest ei võtnud M. Gorbatšov 1988. aastal rahvarinnete vastu repressioone ette. Seega ei lasknud muudatuste pooldajad Moskvast Balti reformiliikumise vastu jõuvõtteid kasutusele võtta. Nõukogude konservatiivid heidavad sellist positsiooni senini Gorbatšovile ja Jakovlevile ette. Gorbatšovi meeskonnale pannakse süüks “silmakirjalikku diskussiooni” rahvarinnete teemal ja rahvarinnete tegelikku “patroneerimist”.

Kogumikus “Võim ja opositsioon” teatab perestroikale pühendatud artikli autor, et “isegi aasta pärast väljakutse esitamist Eesti poolt jätkas kõrgem parteijuhtkond rahvarinnete patroneerimist, uskudes müüti, mis iseloomustab neid ühiskondlikke uudismoodustisi kui “liikumisi perestroika toetuseks”...” (Võim ja opositsioon, lk. 298). Interliikumist vaatlevad samad autorid kui “venekeelse elanikkonna enesekaitsereaktsiooni” (Samas).

Nõukogude traditsionalistid süüdistavad rahvarinnete, sealhulgas Eesti Rahvarinde vastu suunatud repressioonide vastaseid siamaani NSV Liidu olukorra destabiliseerimises. Juba mainitud autor teatab,

et esmakordselt mõistavad kommunistid A. Jakovlevi ja tema vasakradikaalse tiiva rolli “olukorra destabiliseerimises Balti riikides teravalt hukka kaks aastat hiljem, NLKP XXVIII kongressil” (Samas, lk. 298–299). Nõukogude stalinistide meelest oleks stabiilsust tulnud säilitada vägivalla hinnaga. Karabahhi komitee arreterimist Armeenias tõlgendatakse kui võimude katset “pidurdada nõukogudevastaseid, rahvuslik-separatistlikke meeleolusid” (Samas, lk. 307). Seda tüüpi autorite (kes täna nimetavad end “kommunismi järjekindlateks kriitikuteks”!) jaoks langeb “stabiilsuse” mõiste praktiliselt kokku Nina Andrejeva 1988. aastal avaldatud positsiooniga.

Siiski ei õnnestunud konservatiividel takistada reformijõude muudatuste algperioodil edu saavutamast. 1988. aasta kevadest sügiseni tõstis Eesti Rahvarinne oma aktiivsust; 1.–2. oktoobril 1988 toimus Rahvarinde esimene kongress.

Kongressi dokumentides kajastusid uuendatud föderatsiooni ideed. Sel etapil ei püstitanud Rahvarinne küsimust Eesti väljumisest NSV Liidu koosseisust, küll aga tehti ettepanek *uue liidulepingu* sõlmimiseks (Vt. Rahvakongress. Eesti Rahvarinde 1.–2. okt. 1988. a. kongressi materjalide kogumik, lk. 194). Kõige radikaalsem Rahvarinde tollastest nõudmistest oli idee NSV Liidu ümberkujundamisest riikide liiduks (konföderatsiooniks) (Samas, lk. 216).

Alates 1988. aasta juunist (pärast K. Vaino väljavahetamist V. Väljase vastu) asus Eesti parteijuhtkond muudatuste pooldamise positsioonile. V. Väljas pooldas ka Rahvarinde poolt pakutud vabariikide ja keskuse suhete reformi kontseptsiooni.

Muudatusi tehti ka vabariigi seadusandlusse. Eesti Ülemnõukogu (mille presiidiumi esimeheks oli A. Rüütel) võttis vastu keeleseaduse (jaanuar 1989), seejärel ka kodakondsusseaduse. Eesti venekeelne intelligents toetas neid seadusi – vt. näiteks J. Lotmani kirja keeleseaduse kaitseks (Sovetskaja Estonija, 21.11.1990).

Selle perioodi üheks tähtsamaks poliitiliseks aktiks oli vabariigi suveräänsusdeklaratsiooni vastuvõtmine ENSV Ülemnõukogu poolt 16. novembril 1988. aastal.

Gorbatšovi juhtkond ja nõukogude keskajakirjandus ei saanud suveräänsusdeklaratsiooni mõttest aru, tõlgendades seda ekslikult kui NSV Liidust lahkulöömise deklaratsiooni. (suveräänsusdeklaratsiooni on segi aetud ka 1990. aastal vastu võetud iseseisvusdeklaratsiooniga). Tegelikult räägiti suveräänsusdeklaratsioonis stalinliku tsentralismi eitamisest, kutsuti üles sisse seadma “reaalsele

sotsialismile” kohaseid rahvussuhteid, mis oleksid rajatud tõelisele föderalismile.

Seda momenti tasuks eriliselt rõhutada, sest stalinistliku kallakuga autorid (V. Krjutškov jt.) tõlgendavad sarnaseid deklaratsioone seniajani rünnakutena föderatsiooni aadressil ja järelikult esimese sammuna NSV Liidu lagunemise poole.

Reformide pooldajad tõestasid poleemikas nõukogude konservatiivid juba 1980ndate aastate lõpul, et “Suveräänsusdeklaratsioon, nagu ka keele- ja kodakondsusseadus ei kujuta endast rünnakut liidu aadressil, vaid nõuavad ainult võrdõiguslikke (mitte tsentralistlik-bürokratlikke!) suhteid vabariikide ja keskuse vahel” ... “Reaalset föderatsiooni, mitte föderatsiooni nime poolest ei ole käsumajanduslikustalinistlik-bürokratlik süsteemi raames kunagi eksisteerinud. Selle süsteemi raames olid vabariikide ja keskuse suhted üles ehitatud bürokratliku tsentralismi põhimõttel. Kaitses vana süsteemi, ei seisa Interliikumise tegelased kaugeltki mitte nõukogude föderatsiooni positsioonil, nagu nad oma kuulajaid veenda püüavad, vaid stalinistliku autonomiseerimise positsioonil...” (I. Rosenfeld, Millise sotsialismi eest võitleb Interliikumine? – Vperjod, 6. 05.1989)

On huvipakkuv, et hiljem andsid sarnaseid hinnanguid NSV Liidu mitmete vabariikide suveräänsusdeklaratsioonidele ka paljud Moskva Riigi ja Õiguse Instituudi tuntud õpetlased-juristid. Akadeemik V. Kudrjajtsevi sõnul “väljendavad deklaratsioonid otsustavust luua demokraatlikud õigusriigid uuendatud NSV Liidu koosseisus”. (V. Kudrjajtsev, Suveräänsusdeklaratsioon ja uus liiduleping. – Uus liiduleping. Lahenduste otsingul. Moskva: Riigi ja Õiguse Instituut, 1990, lk. 3). Ent juristid formuleerisid oma hinnangu liiga hilja – Gorbatšovi katse luua pärast 1991. aasta jõuvõtete kasutamist “uue liidulepingu” mudelit kukkus läbi.

Niisiis formuleeriti Eestis juba reformide esimesel etapil nii publitsistikas kui ka vabariikliku seadusandluse tasandil Liidu positiivse reformimise põhiülesanded – vabariikide üleminek isemajandamisele ja uuendatud föderatsiooni loomine. Neid ülesandeid toetasid ka NSV Liidu Ülemnõukogu regioonidevahelise saadikutegrupi töös osalenud Eesti saadikud (V. Palm, M. Bronštein jt.). “Millega me läksime Liidu kõrgemasse võimuorganisse?” meenutab M. Bronštein. “Isemajandava Eesti ja uuendatud liidulepinguga ning arvestades ENSV Ülemnõukogu poolt 1988. aasta novembris vastu võetud suveräänsusdeklaratsiooni.” (vt käesolev kogumik, lk. 48).

Reformide tõeliselt tsentristlikku vasakdemokraatlikku liini ja NSV Liidu tõelise perestroika joont väljendasid seega rahvarinnete mõõdukad elemendid ja vabariiklike komparteiide reformistlikud jõud. Neil tuli võidelda kahel rindel – nii nõukogude konservatiivide-stalinistidega kui ka rahvusradikaalidega, totaalse restitutsiooni ja nõukogude struktuuride täieliku purustamise pooldajatega.

Selge, et Eesti isemajandamise idee eeldas sügavat tureformi kogu NSV Liidus, mille elluviimise otsust Gorbatšov langetada ei julgenud.

Rahvusküsimuses tähendas vasakdemokraatlik liin nn. uuendatud föderatsiooni loomist. Kas uuendatud föderatsiooni idee oli oma olemuselt utoopiline? Arvatavasti mitte. Kui keskus ja Gorbatšov oleksid kui mitte 1988ndal või 1989ndal, siis vähemalt 1990ndal aastal asunud tegelikke reforme pooldama ja astunud sammu vabariikide suurema iseseisvuse poole, vormistades selle uue liidulepinguga, oleks Liit suure tõenäosusega säilinud. Balti riigid oleksid seejuures arvatavasti nii või teisiti iseseisvuse saavutanud, ent lahkulöömise stsenaarium oleks iseseisva Balti majandustsooni loomisel korral võinud olla tunduvalt pehmem, st. vasakpoolne – mitte parempoolne ja teravatest konfliktidest tulvil.

Ent Moskva ei reageerinud Eesti initsiatiivile, Gorbatšovi juhtkond, kellele avaldasid ülisuurt mõju (kaasa arvatud rahvusküsimuses) nõukogude konservatiivid-stalinistid, ei läinud selle initsiatiiviga kaasa. Liidulepingu küsimust lükati Moskvast liiga kaua edasi ega saadudki lahendatud – õige aeg lasti mööda. Toetust ei leidnud ka vabariikliku isemajandamise idee. Keskus võttis vastu pooliku Masljukovi plaani (Vt. nt. H. Vainu, Eesti – rahvuslike vastuolude sõlmpunkt. Artiklite kogumik. Tallinn: Olion, 1990, lk. 81–82). Isegi kõige mõõdukamad Balti riikide ettepanekud tembeldati keskajakirjanduse ja keskvõimude poolt “rahvusliku natsionalismi ja separatismi ilminguteks”.

Püstitades natsionalismi vastu võitlemise loosungeid ja tembeldades ka kõige mõõdukamad vabariikide iseseisvuse ilmingud natsionalismi ilminguiks, jäi Moskva kõigis põhilistes küsimustes, sealhulgas rahvusküsimuses konservatiiv-stalinistlikele ja šovinistlikele positsioonidele, mis peagi leidsid kajastamist interliikumiste dokumentides ja poliitikas. Selle suhtumise aluseks oli ekslik väide, nagu kujutanuks 1980ndatel aastatel väljakujunenud vabariikide ja keskuse suhete stalinlik unitaristlik süsteem endast “sotsialistlikku

föderatsiooni”. Gorbatšovi juhtkond ei suutnud end nimetatud konservatiivsetest (stalinlikest) jõududest lahti rebida, seetõttu ei olnud ta võimeline kujundama rahvussuhteid tegelikult ja radikaalselt ümber ei NSV Liidus tervikuna ega ka suhetes Balti riikidega. Seega osutus juhtkond võimetuks lahendada NSV Liidus süvenevaid konflikte, mis lõpptulemusena tingiski Liidu lagunemise ja äärmuslike rahvusradikaalsete jõudude võidulepääsu vabariikides.

Seda mõtet võib väljendada ka teravamalt vormis: 1980ndate aastate lõpu konkreetsetes olukordades, mida iseloomustas kahe süsteemi vastasseis ja reformide läbiviimise vajadus, mängis käsumajandussüsteemi pooldajate poliitika muutuste protsessis äärmiselt negatiivset rolli, pärast augustiputši sai aga faktiliselt NSV Liidu lagunemise peamiseks põhjuseks.

2. Rahvusküsimuse vasakdemokraatlik kontseptsioon perestroika kriisiperioodil aastatel 1989–1990

Niisi formuleeriti NSV Liidu rahvuskorralduse vasakdemokraatliku reformi ideed Eestis põhiliselt perestroika algetapil, aastatel 1987–1988. Neid toetas Eesti Rahvarinne ja isegi põhiosa Eesti kompartei (EKP), ehkki need ei võitnud Moskva keskuse poolehoidu, kellele kuulus reaalne võim ja vahendid.

Samal ajal aga arenesid tänu tabude langemisele valla pääsenud protsessid NSV Liidus ja Balti riikides edasi ning erinevate rühmituste vahelised lahkemused kandusid ideoloogiliselt pinnalt poliitilisele tasandile. Perestroika teiseks perioodiks Eestis võib lugeda 1989.–1990. aastaid, mil poliitilisele areenile tuli kogu võitlevate jõudude spekter ja ilmnes nende reaalne vastasseis.

1988. a. kevadel moodustatud Rahvarinde ülesandeks oli esialgu mõju avaldamine konservatiivsetele partei- ja riigistruktuuridele reformide elluviimise eesmärgil. Ent peagi ilmusid Eesti poliitilisele lavale ka teistsugused jõud.

Eesti Rahvarinde aktiivne tegevus sundis aktiviseeruma ka nõukogude konservatiivse-staliniste. Pärast Rahvarinde poolt 1988. aasta kevadsuvel ettevõetud esimesi samme ilmus sama aasta juulis-augustis poliitilisele areenile nn. Interliikumine. Esimene Interliikumise volinike konverents toimus 16. augustil 1988 (Molodjož Estonij, 11.08., 19.08.1988). Eesti Interliikumise Kongress toimus 1989. aasta

märtsis (materjalid ajalehes Sovetskaja Estonija, 12.–13. 03.1989). Hiljem loodi analoogsed liikumised ka teistes vabariikides.

Oma raamatus “Isiklik toimik”, mille uus trükk ilmus 2003. aastal, ei nõustu KGB viimane juht V. Krjutškov V. Bakatini väitega, et “Riikliku Julgeoleku Komitee seisis interrinnete hälli juures vabariikides, kes ilmutasid keskuse suhtes tõrksust” (V. Bakatin, Vabanemine KGBst. Moskva: Novosti, 1992, lk. 49). V. Krjutškovi arvates on see väide “laest võetud. Interrinded kujutavad endast masside eneste sünnitust, nende initsiatiivi ilmingut, natsionalismi- ja separatismivastase võitluse vormiotsingu tulemust ning sammu liidu säilitamiseks ja lõppude lõpuks lihtsalt venekeelse elanikkonna ellujäämiseks” (V. Krjutškov, Isiklik toimik. Moskva: Eksmo, 2003, lk. 473).

Samas on NSV Liidu ja KGB konservatiivsete jõudude suhe interliikumistega teada üksikasjadeni ja vähimagi kahtluseta. V. Krjutškov eitab seda kõigile ja talle isiklikult teada olevat sidet kahtlustäratavalt mängleva kergusega. (Kas pole stalinlik küünilisus?)

Kui pidada interrindeid lihtsalt “masside initsiatiivi ilminguks”, siis võib samuti tõlgendada ka ükskõik missugust muud perestroika etapil tekkinud struktuuri või mis tahes epohhi poliitilist grupeeringut. Loomulikult kujutasid interrinded endast poliitilist struktuuri, ent struktuuri, mis oli moodustatud käsumajandussüsteemi poolt selle huvide kaitseks.

Peale Interliikumise lõid nõukogude konservatiivid Eestis ka muid organisatsioone – näiteks Direktorite Nõukogu ja Töökollektiivide Ühendnõukogu (TKÜN), mille eesmärgiks oli muudatuste protsessi takistamine. Neile struktuuridele kuulus keskuse täielik poolehoid ja materiaalne toetus. Neile vastandus Rahvarinde ideoloogiale lähedane Töökollektiivide Liit (TKL).

Eesti demokraatide, sealhulgas venekeelsete demokraatide püüet föderatsiooni uuendamiseks võtsid stalinistid üleskutsena NSV Liidust lahkulöömiseks. Interliikumine kaitses oma dokumentides vana käsumajandussüsteemi huve, kritiseeris Eestis vastuvõetud uusi kodakondsus- ja keeleseadusi ning Suveräänsusdeklaratsiooni. Nõukogude traditsionalistid ei saanud aru, et uuendatud föderatsioon ja liidulepingu vastuvõtmine oleks olnud NSV Liidu bürokraatliku kesksüsteemi reformimise ainus võimalus, liitriigi säilitamise ainus šans. Sellele vastu töötades kaitses Interliikumine tegelikkuses käsumajandussüsteemi silmakirjalikku ja šovinistlikku internatsionalismi, mis lõppkokkuvõttes viis NSV Liidu lagunemisele.

Vasakdemokraadid iseloomustasid Interliikumist kui stalinistliku rühmitust, poleemika selle pooldajatega kestis kuni perestroika lõppemiseni Eestis. Arvestades aga niinimetatud patriootilise kirjanduse üleküllust tänapäeva Venemaal võib öelda, et see poleemika pole käesoleva ajani lõppenud.

“On selge, et IL on konservatiivne liikumine. Selle dokumentides on tegemist hinnangute jämeda nihkega. Kriitika asemel nende aadressil, kes ei näe sotsialismis üldse mõtet (ja neid on praegu piisavalt palju), kritiseerib IL teravalt ja valjuhäälselt kõiki vähegi olulisi sotsialismi uuendamisele suunatud samme Eestis, ...asudes sellega administratiiv-bürokratliku sotsialismi positsioonile, mille hävitamise ülesande oli püstitanud perestroika Liidus tervikuna.

Seepärast tekib veendumus, et venekeelse elanikkonna liikumine konsolideerumise suunas eesti elanikkonnaga IL poolt pakutaval platvormil on põhimõtteliselt võimatu. Konsolideerumise aluseks saab olla ainult perestroika programm, mis vastab Rahvarinde esialgsele platvormile ja EKP 11. pleenumi programmile. Seda platvormi toetab (vaatamata RR mõningate tegelaste püüetele seda juriidilis-rahvuslikust aspektist ümber vaadata) ka Rahvarinde vene sektsioon.” (I. Rosenfeld, Missuguse sotsialismi eest võitleb interliikumine? – Vperjod, 6.05.1989).

1988. a. novembris moodustus Eesti Rahvarinde vene (venekeelne) sektsioon Rem Blumi juhtimisel. Sektsiooni loomisega kaasnesid teatud kahtlused, sest osa selle liikmeid, sealhulgas R. Blum pidasid oluliseks Rahvarinde internatsionaalset ühtsust. Sektsiooni eesmärgiks oli aidata venekeelsel elanikkonnal mõista Rahvarinde ideesid, samuti takistada Rahvarindes pead tõstva rahvusradikalismi levikut. Nõukogude konservatiivsed jõud seevastu ei teinud mingit vahet rahvarinnete ja rahvusradikalismi ideoloogiate vahel ning süüdistasid seetõttu Rahvarinde vene sektsiooni koostöös rahvusradikaalidega.

Rahvusliku liikumise tugevnemine vabariikides 1989. aasta kevadel ja suvel andis tunnistust üha teravnevast vajadusest rahvussuhete reformimise järele NSV Liidus.

9. aprillil 1989.a. kasutas Gorbatšovi juhtkond jõudu demonstratsiooni laialiajamiseks Tbilisis, tehes ühe oma esimestest tõsisematest vigadest suhetes vabariikidega. Sellele järgnesid vead Armeenia ja Aserbaidžani konflikti lahendamisel. Maist augustini tugevnes rahvuslik liikumine Balti riikides. Mais tuli kokku Balti riikide rahva-

rinnete assamblee, 23. augustil 1989. a., NSV Liidu ja Saksamaa vahel sõlmitud pakti aastapäeval moodustati Balti kett.

NSV Liidu poliitilise süsteemi demokratiseerimise tähtsaks etapiks oli NSV Liidu Ülemnõukogu saadikute 1. kongress. 1989. aasta juuli lõpul Moskvas toimunud kongressil moodustati regioonidevaheline saadikutegrupp, kuhu kuulusid ka Eesti saadikud. Grupi üheks esimeheks sai Tartu teadlane Viktor Palm. Esialgu oli Eesti saadikute põhiliseks positsiooniks (erinevalt rahvusradikaalselt meelestatud leedulastest) uuendatud föderatsiooni kontseptsioon. NSV Liidu demokraatliku orientatsiooniga saadikud mängisid tähtsat rolli uue suhtumise kujundamises Balti riikide probleemidesse.

1989. aasta kevadsuve sündmused näitasid üha teravnevat vajadust rahvussuhete uue, perestroikameelse kontseptsiooni väljakujundamise ja elluviimise järele. Tundus, et Moskva astus selles suunas korraga mitu sammu: sügiseks planeeriti NLKP KK rahvusküsimuste pleenum, enne seda kavandati läbi viia mõned ettevalmistavad üritused.

1989. aasta veebruaris toimus ümarlauakohtumine ajakirja “Voprosõ Istorii KPSS” toimetuses. Eestit esindasid sellel K. Tammistu, J. Golikov, R. Grigorjan. Ent reformipooldajate ideed ei leidnud kohtumisel mitte mingisugust toetust (Voprosõ Istorii KPSS, 1989, lk. 18–43).

4.–6. juulil 1989. aastal toimus NLKP KK juures asuvas Marksismi-Leninismi Instituudis veel üks ja suurem rahvusprobleemidele pühendatud ümarlaud: “Rahvustevaheliste suhete sotsiaalpoliitilised probleemid NSV Liidus: teooria ja praktika”. Ümarlause tööst võttis osa peaaegu 500 inimest, kelle seas olid teadlased ja poliitika-tegelased nii Venemaalt kui ka liiduvabariikidest.

Tundus, et nõupidamisel oli olemas võimalus töötada välja uus kontseptsioon rahvussuhete reformimiseks NSV Liidus. Ent juba nõupidamisest osavõtjate valikul ilmnes Moskva organisaatorite konservatiivne tendents – Eestist näiteks kutsuti kohale ainult Interliikumise liidrid V. Jarovoi, S. Petinov, A. Gorjatševa, A. Sai. Alles pärast Eesti kompartei protesti (M. Titma) kutsuti ümarlausele ka alternatiivne reformipooldajate grupp: K. Hallik, J. Golikov, R. Grigorjan (Voprosõ Istorii KPSS, 1989, nr. 9, lk. 18–43; vt. R. Grigorjan, käesolev kogumik, lk. 35–36)

Eesti esindajad seisid reformipositsioonil.

“Nõukogude föderatsiooni demokratiseerimiseks,” rääkis R. Grigorjan, “on hädavajalik:

1. Välja töötada ja vastu võtta uus liiduleping, mis reguleeriks käesoleval etapil vabariikide suhteid.

2. NSV Liit on suveräänsete ja võrdõiguslike vabariikide avatud liit. Õigusliku liitriigi loomise seisukohast peame me kindlaks määrama nii liitu astumise kui ka sellest väljumise tingimused.

3. Tuleb kindlaks määrata liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide pädevus.

4. Viia vabariigid üle isemajandamisele, vaadeldes seda kui suveräänsuse majanduslikku alust.” (R. Grigorjan, Meil ei tööta rahvusvaheliste suhete reguleerimise mehhanism. – Vperjod, 15.08.1989).

Ent suuremale osale nõupidamisest osavõtnuile oli rohkem meeltmööda nõukogude unitarismi kui juba elluviidud föderatsiooni traditsiooniline tõlgendus. Selline oli ka interliikumise seisukoht, mida Moskvas kaitses teiste seas ka A. Sai (Vt. ajalehe Vperjod sama numbrit, 15. 08.1989).

Peale oma positsiooni (mis oli valdav ka üleliidulisel tasandil) teatavaks tegemise kutsusid interliikumise poolehoidjad samal Moskva kohtumisel üles kehtestama “erilist juhtimisvormi kuni konflikti lahendamiseni” (Samas). Seega püüdsid konservatiivsed jõud juba 1989. aasta suvel saavutada reformiprotsesside jõuga mahasurumist.

Juulis toimunud ümarlaud oli üheks tähtsamaks ettevalmistavaks etapiks NLKP KK rahvussuhete pleenumile, mis pidi kindlaks määrama Gorbatšovi perestroika strateegia rahvusküsimuses. Samas osutus Moskva võimetuks seda strateegiat formuleerima ja ellu viima.

1989. aasta suvel olid reformide pooldajad Gorbatšovi poliitbüroos selges vähemuses. Neil päevil teatas E. Ševardnadze, et olemasolevates dokumentides on “püstitatud küsimus nõukogude föderatsiooni ümberkujundamisest. Seejuures ei ole täpsustanud, mida nimelt ümberkujundamise all mõeldakse. Oleksime me 2 aastat tagasi ümberkujundamisest rääkinud, oleks see võinud huvi pakkuda. Nüüd kõlab see juba banaalselt”. (Liitu oleks saanud säilitada. Valge raamat. Moskva, 1995, lk. 62).

Uut positsiooni Gorbatšovi juhtkonnal aga polnud. Positsiooni ei aidanud selgitada ka vahetult enne pleenumit läbiviidud nõupidamised vabariikide juhtidega (13. septembril 1989 toimus Gorbatšovi, Medvedjevi ja Razumovski kokkusaamine Balti riikide juhtidega).

19. septembril 1989. a. toimus NLKP KK rahvusküsimusele pühendatud pleenum, millelt oodati uusi lahendusi teravatele probleemidele. Eesti kompartei platvorm, mille projekt avaldati juba 27. juunil 1989. a., oli rajatud uuendatud föderatsiooni kontseptsioonile – vabariigi isemajandamisele ja Eesti suveräänsusele. Ent Eesti kompartei ettepanekud lükati täielikult tagasi.

NLKP KK 1989. a. septembripleenumi tulemused andsid tunnistust keskuses valitsevast käsumajandustsentralismi pooldavate stalinistlike jõudude ülekaalust, Gorbatšovi juhtkonna võimetusest neist jõududest lahti ütelda ning anda kaine hinnang NSV Liidus eksisteerivatele rahvussuhetele ja nende arengule.

Heaks näiteks selle kohta, kuidas rahvussuhete reformimisega seotud küsimusi kõrgemal tasandil arutati, võiks olla 9. novembril Poliitbüroos toimunud arutelu teemal “Valgevene, Leedu, Läti ja Eesti üleviimisest isemajandamisele” (Liitu oleks saanud säilitada. Valge raamat. Moskva, 1995, lk. 75).

Osa esinemisi (Sitarjan, Pavlov) olid traditsioonilises käsumajandusstiilis. Jäiga liini pooldajad kuulutasid, et “kompromissi Balti riikidega ei ole ega tule” (Samas, lk. 76). “Võib-olla,” teeb M. Gorbatšov ettepaneku, “tuleks välja töötada vabariikide isemajandamise projekt?” Ent küsimus jääb õhku rippuma ja on täiesti retooriline: moodustatud “komisjon” koosseisus Sljunkov, Vorotnikov, Lukjanov, Usmanhodžajev, Girenko, Sitarjan, Pavlov, Nišanov (Samas, lk. 77) mitte ainult, et ei olnud suuteline töötama välja Balti riikide isemajandamise projekti, vaid võis selle ka läbi kukutada. Kõik komisjoni liikmed olid käsumajanduse positsioonidel. V. Pavlovi viisid need positsioonid jämedate turumajanduse vastaste aktsioonideni 1990.–1991. aastal, seejärel aga ka augustiputšistide leeri. Selge, et mingisugust positiivset tulemust ei saanud “isemajanduskomisjoni” tööl olla.

Selles episoodis – vabariikide isemajandamise arutamise katses – on hästi jälgitav Gorbatšovi reformistiili “mehaanika”, mis tõi endaga kaasa vältimatu krahhi – selles olid põimunud head kavatsused, ebasobivad struktuurid, õige suuna mittemõistmine ja seetõttu ka poliitilise tahte puudumine õigete otsuste elluviimiseks.

Seega lõppes katse arutada nõukogude rahvussuhete reformimise küsimusi 1989. aasta sügisel tulemusteta. See avaldas äärmiselt negatiivset mõju kogu nõukogude perestroika edasisele arengule. Omamata Liidu reformimiseks uut kontseptsiooni, ei saanud Gor-

batšov õigeaegselt teha reformideks vajalikke poliitilisi samme. Juba aasta pärast ei suutnud tema poolt *post factum* vastu võetud otsused ja tagantjärele tehtud katsed NSV Liidu “rahvusprotsesside rongi” enam kätte saada ega takistada nende protsesside negatiivset ja katastroofilist arengut.

Samal ajal andis endast Balti riikide poliitilisel areenil üha aktiivsemalt teada kolmas jõud – konservatiiv-liberaalsed grupeeringud (rahvusradikaalid) – nõukogude süsteemi lõhkumise ja traditsioonilise kapitalismi poole pöördumise pooldajad. Kõige tuntum neist oli sel perioodil Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP), mis asutati 21. augustil 1988. a. Aasta pärast, 24. veebruaril 1989. a. esinesid Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, Eesti Kristlik Liit ja Eesti Muinsuskaitse Selts üleskutsega Eesti Kodanike Komiteede loomiseks, mis algas 1989. aasta märtsi lõpus.

Rahvusradikaalidele oli omane eriline ideoloogia, mida iseloomustas nõukogude perioodi mis tahes saavutuste eitamine ja ennesõjaaegse Eesti vabariigi idealiseerimine. Selles ideoloogias oli peidus iseseisvuse taastamise paremrahvuslik variant, mis oli kätkes endas tõsiste majanduslike, sotsiaalsete ja rahvuslike konfliktide ohtu.

Eesti vabariigi kodanike komiteede liikumine kujunes algselt Rahvarinde struktuuride baasil, seejärel hakkab aga omandama üha iseseisvamat iseloomu. Algasid rahvusradikaalide, kes algul esinesid idealistidena, esinemised ajakirjanduses. Nii näiteks nimetas Peeter Olesk, kes kritiseeris Rahvarinnet rahvusradikaalselt positsioonilt, rahvarinde pooldajaid pragmaatikuteks (Vt. TRÜ, 7.04.1989). 1989. a. veebruari algul ilmus Tartu Ülikooli ajaleht TRÜ, mis oli rahvusradikaalsetest meeleoludest tulvil (TRÜ, 10.02.1989). Vabariigi taastamise idee oli selles ühendatud rahvusliku sallimatuse ja venevastaste meeleoludega. Võib öelda, et Eesti hilise rahvusradikalismi iseärasused ilmnesid juba selles numbris.

Tartlastest Rahvarinde liikmed (R. Blum, J. Tammaru jt.) kritiseerisid seda väljaastumist, nagu ka kogu rahvusradikalismi suunda tervikuna. Samas astus M. Lauristin praktiliselt välja selle kaitseks.

Nimetatud suund (mille poolehoidjate hulka kuulusid ka mitmed tulevased “radikaalsed” poliitikud, kes uskusid, et rahvuslikud ideed muudavad neid automaatselt teiste rahvaste vaenlaseks) nõudis laialtulatavamat kriitikat Rahvarinde positsioonidelt. Selline kriitika näitas rahvusradikaalide natsionalistliku argumentatsiooni sarnasust

šovinistide positsiooniga Venemaal (I. Rosenfeld, Rahvuslik idee ja uusvapsid. – Sovetskaja Estonija, 28.03.1989).

Äärmuslik positsioon rahvusküsimuses väljendus NSV Liidu rahvasaadiku T. Made väljaütlemistes muulaste aadressil. 1989. aasta juulis esinesid 28 Eestist pärit NSV Liidu Ülemnõukogu rahvasaadikut T. Made esinemise kriitikaga, iseloomustades seda kui “rahvusliku vihkamise õhutamisele suunatud” (Vperjod, 12.08.1989; Tartuski Kurjer, nr. 3, 1.–15.08.1989).

Rahvusradikalismi negatiivne roll reformiprotsessile seisnes selles, et ühelt poolt kuulutas see end asuvat Eesti iseseisvuse suhtes jäigemal positsioonil, teiselt poolt aga kutsus tegelikkuses üles osutama muulastele sama jääka survet. Sellega tõrjusid rahvusradikaalid venekeelset elanikkonda reformidest eemale. Viimane oli loomulikult vesi Moskva käsumajandussüsteemi toetajate ja Eesti Interliikumise veskile, kes algselt ei näinud Rahvarinde ja parempoolse rahvusradikalismi vahel mingeid erinevusi, neid tegelikkuses täielikult samastades.

Rahvusradikalismi kriitika oli seda enam vajalik, et ehkki tollal oli seda raske ette näha, tekkis mõningatel selle ideoloogia esindajatest (sealhulgas ka nimetatud kogumiku autoritel) pärast 1992. aastat võimalus oma ideid ka praktikas ellu viia.

Tuleb märkida, et Tallinna venekeelne ajakirjandus avaldas rahvusradikaale kritiseerivaid artikleid küllaltki meelsasti, märksa väiksema entusiasmiga avaldati Interliikumist kritiseerivaid artikleid (rida selliseid artikleid jäi aastatel 1990–1991 ka avaldamata). 1990ndate aastate Eesti Vabariigis pöörati kõik pea peale – eestikeelse ajakirjanduse veergudelt kadus rahvusradikalismi kriitika.

Kuni Gorbatšovi juhtkond tegutses Moskvast põhimõttel “üks samm edasi, kaks sammu tagasi”, võimaldades konservatiivsetel jõududel reformiprotsessi jõuga takistada, kasvasid rahvusradikaalide read jõudsalt. Nad viisid läbi rea poliitilisi aktsioone – alates nõukogude mälestusmärkide “sanktsioneerimata” mahavõtmisest kuni mälestusmärkide püstitamiseni Teises maailmasõjas Kolmanda Reichi poolel osalenud eestlastele.

1989. aasta kevadel ja suvel tegutsesid Eesti Rahvusliku Sõltumatususe Partei (ERSP) poolt loodud Eesti Vabariigi sõjaeelsete kodanike komiteed üha aktiivsemalt. nende organiseerimine toimus Rahvarinde põhimõttel – kõigepealt loodi toetusgrupid, seejärel korraldasid nende esindajad “Eesti Vabariigi kodanike” kongressi – Eesti

Kongressi. Selle valimised toimusid 1990. aasta veebruaris. Valiti nn. Eesti Komitee, mille koosseisu kuulus 71 inimest eesotsas T. Kelamiga.

Algul suhtus Rahvarinde juhtkond rahvusradikaalsesse Kongressi negatiivselt. Seejärel aga asus teatud osa Rahvarinde juhtkonnast ja liikmetest (eelkõige M. Lauristin) Eesti Kongressi toetavale positsioonile ja Eesti Komiteesse astus ka 18 Rahvarinde liiget.

Tuleb märkida, et Rahvarindes eksisteeris kaks liini suhtumises rahvusradikaalsesse liikumisse, mis väljendus Rahvarinde liidrite E. Savisaare ja M. Lauristini erinevates positsioonides. Erinevalt M. Lauristinist, kes tundis rahvusradikaalse ideoloogia vastu ilmset poolehoidu, suhtus E. Savisaar sellesse ideoloogiasse suure ettevaatlikkusega. See erinevus säilis ka edaspidi. Hiljem M. Lauristini poolt asutatud Eesti Sotsiaaldemokraatlik Partei, hilisem Mõõdukate partei osutus oma nimetuse kiuste tegelikkuses seisvat paremrahvuslikel positsioonidel. E. Savisaare Keskerakond aga on praeguse ajani paremrahvusliku liini põhioponendiks Eesti poliitikas.

Seega kujunesid pärast Eesti Kongressi välja Eesti kolm põhilist poliitilist grupeeringut. Reaalse sotsialismi reformide pooldajatele (vasakdemokraatlik liin) vastasteks olid nii nõukogude konservatiivid (stalinistid), kelle liini toetas näiteks Interliikumine, samuti rahvusradikaalid. Need kolm põhigrupeeringut astusid üksteisega nii ideoloogilisse poleemikasse kui ka poliitilistesse jõudemonstratsioonidesse (vastastikused aktsioonid, deklaratsioonid ja erinevad poliitilised sammud).

Jagunemine reformistideks ja konservatiivideks toimus 1990. aasta märtsis ka Eesti komparteis, mis jagunes reforme pooldavaks EKPks (V. Väljase juhtimisel) ja konservatiivseks EKPks (NLKP), mis jäi traditsioonilisele nõukogude (stalinistlikule) platvormile (L. Annus).

1990. aasta suvel hakkas Tartus ilmuma ajaleht "Novaja (Sovetskaja) Retš", mis kujutas endast katset luua kommunistide-reformistide organit. Vasakdemokraadid lähtusid sellest, et komparteiide lõhenemine kommunistideks-konservatiivideks ja kommunistideks-reformistideks oli reformide jätkamiseks NSV Liidus eriti oluline. Tähtis oli luua tugev vasakpoolne partei, mis oleks toetanud muudatusi küll antistalinistlikus, samas aga rahvusradikaalsest erinevas laadis.

Nüüdseks on teada, et reformimeelse kompartei moodustamise ja toetamise kava (ehkki teoreetiliselt põhjendamata ja mitte eriti järjekindel) oli olemas ka Gorbatšovi pooldajatel. A. Jakovlevi sõnul ole-

vat ta sellise idee välja pakkunud juba 1985. aastal, ent M. Gorbatsšov lükanud selle ettepaneku tagasi resolutsiooniga “Vara veel!” (A. Jakovlev, Eessõna. Varing. Järelsõna. Moskva: Novosti, 1992, lk. 127–128). Gorbatsšov tuleb selle idee juurde tagasi (jõuab selleni) 1990. aastal ja kavandab “lõhe” 1991. aasta novembriks (A. Gratsšov, Gorbatsšov, Moskva: Vagrius, 2001, lk. 228). Ent ka see otsus jääb pärast mitmete äärmiselt ebaõnnestunud sammude sooritamist – mõttetuid kongresse ja selliste konservatiivsete kujude nagu Polozkov toetamist – õhku rippuma. Niisiis toimub kõik nii, nagu Gorbatsšovil perestroika ajal tavaliselt: õige mõte tuleb liiga hilja ega saa enam olukorda muuta.

Reformistliku kompartei NLKPst lahkulöömise plaani ei õnnestunud realiseerida niihästi M. Gorbatsšovi selge positsiooni puudumise tõttu antud küsimuses kui ka V. Krjutškovi ümber koondunud stalinistide tugeva vastuseisu tõttu. Käsumajandussüsteemi pooldajad suhtusid reformeerimisplaanidesse ja seda enam NLKP jagunemisse äärmiselt negatiivselt. Reformiste kritiseeriti selliste plaanide kavandamise eest, plaane iseloomustati kui “lõhe tekitamist” ja “partei lõhkumist” (V. Krjutškov, Kuristiku serval. Moskva: Eksmo, 2003, lk. 7, 152). Stalinistid ei saanud aru, et teatud ajaloolistel etappidel mängib partei lõhenemine ja eraldumine konservatiivsest ballastist positiivset rolli. NLKP enda ajaloost võiks selliseks eeskujuks olla näiteks bolševike lahkulöömine sotsiaaldemokraatidest 1903. aastal. Tundub, et tugeva vasakpoolse partei eraldumine oleks olnud nõukogude poliitilise süsteemi reformimise ainsaks õigeks teeks, mis oleks taganud “nõukogude ruumi” vasakdemokraatliku arengu ja kompartei ellujäämise pluralistlikus ühiskonnas. Peale NLKP reformistliku tiiva eraldumist oleks teiseks tähtsaks poliitiliseks sammuks, mis oleks võinud perestroika kui “positiivse” protsessi päästa, pidanud olema reformistlike vasaktsentristide toetus rahvarinnete mõõdukatele elementidele. See toetus oleks süsteemi uue stabiliseerimise seisukohast olnud äärmiselt vajalik.

Siiski õnnestus konservatiivsetel nõukogude (stalinistlikel) elementidel aastatel 1990–1991 takistada NLKPst tugeva demokraatliku partei eraldumist ja seega ka kompartei reformimise katseid. Nagu paljudel teistelgi juhtudel, ei teadvustanud Gorbatsšov õigeaegselt selle sammu vajalikkust ja – olles käsumajandussüsteemi pooldajate tugeva surve all – jättis selle tegemata. Nimetatud sammu tegematajätmine oli perestroika läbikukkumise üheks olulisemaks põhjuseks.

Ka rahvarinnete mõõdukalt reformistlikud jõud ei leidnud keskuselt mingit toetust, vastupidi – administratiivse sotsialismi pooldajad jätkasid ainsana “patriootlikeks” peetavate interliikumise grupeeringute toetamist kuni putšini välja.

1990. aasta suvel toimunud NLKP 18. kongress, millega olid seotud viimased lootused partei reformimisele, ei toonud kaasa demokraatliku grupeeringu moodustumist partei raames; vastupidi – peagi heideti demokraadid NLKPst välja ja nad olid sunnitud moodustama uusi, nii vasak- kui parempoolse orientatsiooniga poliitilisi organisatsioone. Vasakpoolse Vabariikliku Partei kongress toimus Moskvas 17.–18. novembril 1990. a.

“Parteie moodustamine demokraatlikul platvormil,” kirjutati sellega seoses, “paneb alguse äärmiselt tähtsale kommunistide-reformistide liikumisele NSV Liidus” (I. Rosenfeld, Demokraatlik platvorm väljaspool NLKPd: Vabariikliku Partei kongress. – Sovetskaja Estonija, 2.12.1990).

Kahjuks ei esinenud Vabariiklik Partei Venemaal siiski NLKPl alternatiivse vasakpartei rollis. Sellist parteid ei asutatudki. See, nagu paljudki teised perestroika võimalused, magati maha.

2003. aasta algul, pärast paljude VF KP tegelaste eesotsas G. Seleznjoviga lahkumist zjuganovliku kompartei ridadest püstitati küsimus VF KP uuendatud variandi loomisest. Siiski on vähe usutav, et G. Zjuganovi endiste toetajate nomenklatuursed eelistused lubaksid neil luua Venemaal reaalse antistalinistliku vasakpoolse partei.

Ajaleht Novaja Sovetskaja Retš tegi katse formuleerida perestroika vasakdemokraatlikku kontseptsiooni, kritiseeris partokraatia ja stalinistide kommunistlikku konservatismi ja stalinistide üleminekut šovinistlikele positsioonidele. Samas kritiseeriti ka rahvusradikaalide tegevust vabariikides.

Rubriigis “Mööda Liitu” toetati NSV Liidu rahvusliku korralduse ideed, mille muutumatuna püsimine põhjustas 1990. aasta suvel terve “suveräänsusparaadi” (Ukraina, Valgevene, Moldova, Tadžikistan, Armeenia ja... VNFSV). “Vabanedes parteinomenklatuuri klassist, väljuvad vabariigid, kaasa arvatud VNFSV mitte Liidu, vaid bürokraatia rüpest – mitte selleks, et põgeneda laiali erinevatesse suundadesse, vaid selleks, et moodustada uus mittebürokraatlik ühtsus” (Suveräänsusdeklaratsioon – mis see on? – Novaja Sovetskaja Retš, nr. 3, august 1990, lk. 7).

Erirubriik (“Natsionaalstalinistid teevad oma tööd”) oli ajalehes pühendatud Venemaa natsionaalstalinismi konservatiivse ja šovi-

nistliku ideoloogia (mis järkjärgult läheb üle natsismiks) analüüsile ja kriitikale. Just seda suunda toetasid partokraatia ja selle pooldajad kõige enam. Analüüsiti selle suuna esindajate esinemisi, kellest mõned on praegugi tuntud (Smirnov-Ostašvili, kindral Mokašov, kes oli tollal Husseini nõunikuks enne viimase tungimist Kuveiti, Vene Rahvusliku Ühtsuse tulevane patroon N. Kondratenko jt.). Kirjeldati nimetatud jõudude poolt ette võetud ideoloogilisi jõudemonstratsioone: rünnakuid demokraatliku kirjanike liidu Aprél aadressil, Hitleri “Mein Kampf” esmavaldamist Venemaal stalinlikus ajakirjas Vojenno-Istoritšeski Žurnal, demokraatlike ajalehtede toimetuste mahapõletamist, isa Aleksandr Menni tapmist.

Ajalehte ilmus 5 numbrit (1990. aasta juunist detsembrini), ent igasuguse finantstoetuse puudumine lõpetas selle väljaandmise.

1990. aastal võttis perestroikaprotsesside areng veelgi dramaatilisema pöörde.

Euroopa reaalse sotsialismi põllul kandis perestroika ühe tõsise kaotuse teise järel – alates paremnatsionalistliku grupeeringu Solidaarsus võimuletulekust kuni Saksamaa ühendamise parempoolse variandini. “Kommunistliku ruumi” “positiivse” arengu läbikukkumine oli seletatav mitte ainult lääne demokraatiate mõjuga, vaid ka NSV Liidu pikaajalise vananenud stalinistliku poliitika ja Ida-Euroopas tehtud käsumajandussjõudude jämeda valearvestusega pärast Praha kevade mahasurumist. Stalinistid ise aga püüdsid läbikukkumist veeretada reformide enda kaela, mille initsiaatoreid iseloomustati üha sagedamini kui “lääne agente” (V. Krjutškov).

NSV Liidus endas kasutasid käsumajandussüsteemi pooldajad perestroika kui “positiivsete reformide” protsessi välispoliitilisi lüüasaamisi muudatuste (mille paigalseis oli tegelikkuses üheks tugevneva kriisi põhjuseks) üha teravamaks kritiseerimiseks. Nende jõupingutused ei olnud suunatud ainuüksi lääne mõistes parempoolsete, vaid kõigi käsusüsteemi vastaste vastu tervikuna.

Seoses sellega püstitati Eestis (nagu hiljem ka kõigis teistes NSV Liidu vabariikides) üha sagedamini küsimus NSV Liidust lahkulöömisest. Selge, et Balti riigid ei saanud jätta püstitamata omariikluse küsimust – eriti arvestades nende NSV Liidu koosseisu lülitamise omapära. Alates 1988. aastast arutati Eestis aktiivselt ajaloo väärtusküsimusi – 1920. aasta Tartu rahu, Molotov-Ribbentropi pakti jne.

Rõhutame veel kord seisukohta, et nii Eestis kui ka teistes vabariikides olid olemas iseseisvuse taastamise erinevad variandid. Rahvusradikaalid toetasid iseseisvuse taastamise paremrahvuslikku varian-

ti, mille eelduseks oli kõigi nõukogude struktuuride hävitamine ja ennesõjaaegse vabariigi struktuuride maksimaalne taastamine. Eesti iseseisvuse taastamise vasakdemokraatlik variant (mis kohati kajastus ka hilisemates 1991. aasta Novo-Ogarjovo kokkulepetes) pakkus välja nõukogude föderatsiooni ümberkujundamise evolutsioonilise tee, säilitades osa selle saavutustest. Selline variant ei oleks kujutanud endast reaalse sotsialismi maailmale mingisugust katastroofi, nagu stalinistid seda tõlgendasid – vastupidi, “nõukogude ruumile” oleks see olnud kõige vähem valulik lahendus, kujutades endast süsteemi evolutsioonilist arengut.

V. Krjutškovi, ühel 1991. aasta augustikuu Riikliku Erakorraliste Olukordade Komitee organisaatori jaoks, kes on tänini säilitanud usutavuse endistele vaadetele, oli põhiväärtuseks Liidu territoriaalne ühtsus (tegelikkuses aga ühtsus stalinliku bürokraatia egiidi all) – tegelikkuses suuremaks, kui postsovjedliku ruumi ühiskondlik kord. Praeguseks on ilmselge, et “postkommunistlikule ruumile” tõi märksa rohkem negatiivseid tagajärgi kaasa rahvusradikaalide võimuletulek endistes liiduvabariikides ja “reaalse sotsialismi” riikides, mis oli provotseeritud stalinistide “õõnestavast” ja “destruktiivsest” (kasutades nende endi terminoloogiat) tegevusest reformiprotsessi käigus ja augustiputši ajal.

Huvipakkuv on asjaolu, et real juhtudel moodustasid rahvusradikaalsed liidrid stalinistidega poliitilise liidu. Selle iseloomulikemaks näideteks oli Riikliku Erakorraliste Olukordade Komitee toetus Gruusia rahvusradikaalide liidrile Zviad Gamsahurdiale, samuti putši toetamine “vene patrioodi”, “kommunismi vastase” ja “kapitalismi eest võitleja” V. Žirinovski poolt.

Nõukogude konservatiivide tegevuse selgelt destruktiivse tegevuse tagajärjel kompromiteeriti üha enam Eesti iseseisvuse taastamise vasakdemokraatlikku teed, milleks oleksid võimaluse andnud vabariikliku isemajandamise idee ja uus liiduleping. Üha meelitavamana näis rahvusradikaalne variant, mis oli seotud võimalikult järsu lahkulöömisega “reaalsest sotsialismist”. Vastavalt suurenes toetus Eesti rahvusradikaalsetele jõududele.

Samal ajal süüdistasid käsumajandussüsteemid rahvusradikalismi tekkes ja tugevnemises silmakirjalikult reformide pooldajaid. Vastavasisuliselt artikleid avaldati nii vabariiklikus kui ka üleliidulises ajakirjanduses, samuti spetsiaalsetes parteiväljaannetes nagu Vestnik Interdvženija.

Üks “Vestniku” autoreid T. Tšernavtseva lükkas “vabamüürlaste vandenõu” stiilis vastutuse rahvusradikalismi ja selle kõige teravamate ilmingute eest intelligentsile tervikuna ja eriti liberaalsetele Tartu professoritele alates M. Bronšteinist ja lõpetades J. Lotmaniga.

Vastuseks neile tõestati ilmekalt, et rahvusradikalismi sünnitas ja tugevdas mitte intelligentsi poolehoidu võitnud ideoloogia ja hetkepoliitika, vaid rahvusradikalismi vastu võitlemise konservatiivne poliitika.

“Rahvusradikaalid kujutavad endast totalitaarse stalinismi otsest peegeldust, ainult vastupidise märgiga. Rahvusliku diktatuuri pooldajad ja Tšernavtseva mõttekaaslased – stalinistlikud ja neostalinistlikud kosmopolitismi vastu võitlejad – on ühtmoodi totalitaarsed, voolitud ühest ja samast totalitaarsuse taignast. Isegi mälestusmärkidega võitlevad nad ühtmoodi... Ennast tõelisteks marksistideks pidavatel intritel ei maksaks unustada, et perestroikat, nagu ka eelmisi revolutsioone ei põhjustanud mitte “vandenõud” ega välisluure tegevus, vaid eelkõige ühiskonna arengu objektiivsed seadused ja vajadused.” (I. Rosenfeld, Kohtla-Järve maakonna Nina Andrejeva uued kangelasteod ehk T. Tšernavtseva Tartu professorite vastu” – Vperjod, 17.01.1991, lk. 2–3).

Kuna stalinistid sellest aru ei saanud, olid nad üha enam sunnitud seletama olukorda mitte reaalsete, vaid mütoloožiliste põhjustega. Nii Eestis kui ka teistes NSV Liidu vabariikides ja Moskvast kaldus konservatiiv-nõukogulik (stalinistlik) suund üha enam vabamüürlikkude ideoloogiasse, retoorikasse nn. sionismi teemadel jne.

Tuleb märkida, et šovinistlikul sionismi kontseptsioonil ei olnud tegeliku sionismiga midagi ühist; see kujutas endast omapärast ideoloogilist konstruktsiooni, mille aluseks oli stalinistide poolt spetsiifiliselt prepareeritud “ülemaailmse juudi vandenõu” teooria. Juba see teooria iseenesest demonstreeris nõukogude konservatiivide (stalinistide) üleminekut šovinismi ja isegi natsismi positsioonidele. Sellised motiivid kõlasid juba mainitud ajakirjas Vestnik Interdviženija; neid võis kohata Tartu ajalehes Vperjod, esialgu küll kõigest anonüümkirjadena. Nõukogude stalinistidele oli iseloomulik püüd “ajada stalinismi ja käsumajandussüsteemi repressiivsed aktsioonid “sionistide” kaela” (I. Rosenfeld, Rahvuspatrioidid ründavad. – Vperjod, 07.08.1990).

Eestis (Tartus) tekkis sel ajal tuntuks saanud ühing Pamjat – mitmetel andmetel nõukogude eriteenistuste konservatiivsete elementide poolt loodud organisatsioon. Sellest teatasid O. Kalugin,

V. Tšebrikov jt. (Vt. A. Jakovlev, Omut pamjati. Moskva: Vagrius, 2000, lk. 318).

Pamjati Tartu organisatsiooni juhtis endine lihakombinaadi tööline N. Peganov, kes tõi ajalehe Vperjod toimetusse “Tartu Pamjati dokumendid”. Tartu Pamjat ja tema seljataga seisvad jõud ei pidanud paljuku pöörduda otseste ähvarduste poole. Keegi 1991. aasta jaanuaris ajalehe Vperjod toimetusse ilmunud Vadim Gubski ähvardas Pamjati nimel Novaja Retši autoreid, nõudes venelaste vastaste publikatsioonide lõpetamist – viimaste all mõeldi natsionaalstalinismile pühendatud kriitilisi artikleid ja rubriigi embleemi – kahepealist kotkast svastika ja tähega. Loomulikult ei mõelnudki stalinismi kriitikud samastada Venemaad vene natsionalismi ilmingutega (nii nagu tõelised vasakpoolsed ei samastanud Saksamaad kunagi saksa natsismiga).

Järgmised aastad aga näitasid, et postkommunistlikul Venemaal oli šovinistlikul ja isegi natsistlikul ideoloogial küllaltki laialdane toetus. 1990ndate aastate lõpuks tugevnes Venemaa natsistlik liikumine (sealhulgas Baraškovi VRÜ – Vene Rahvuslik Ühtsus) niivõrd, et kavandas 1998. aastaks Moskvas demonstratsiooni, mida J. Lužkovil õnnetus vaid suurte jõupingutustega takistada. Paljudes Venemaa regioonides, näiteks Krasnodari kraisis, tegutseb VRÜ tänase päevani täiesti legaalselt, alates 1996. aastast on sel ka krai juhtkonnana igakülgne toetus (jutt on eelkõige kuberner N. Kondratenkost, kellel on Vene võimustruktuurides siiani suur mõju ning kes on 2003. a. sügisel toimuvatel valimistel VF KP nimekirjas tähtsuselt teine figuur Zjuganovi järel).

Seda enam on imelik lugeda näiteks V. Krjutškovi mõtteavaldusi selle kohta, et perestroika perioodil “sündis, õigemini söödeti meile organisatsiooni B’nai B’rith poolt ette idee kuulutada vene rahvuslik liikumine fašistlikuks nii oma ülesannete kui ka ideoloogia poolest” (V. Krjutškov, Kuristiku serval. Moskva: Eksmo, 2003, lk. 39). Kui Pamjat ja VRÜ kujutasid endast lihtsalt vene rahvuslikku liikumist, siis ei kujutanud Saksamaa natsionaalsotsialistlik partei endast 1930–1940ndatel aastatel midagi muud kui mõõdukalt patriootilist saksa rahvuslikku liikumist. Huvipakkuv on ka asjaolu, et V. Žirinovski positsiooni rahvusküsimuses, mida ükski marksist ei iseloomusta muu sõnaga kui šovinism, määratleb selline “leninismi kaitsja” nagu Krjutškov “patriotismina” (Samas, lk. 38).

Üsna pea, alates 1990ndate aastate keskpaigast sõandasid vene šovinistlikud elemendid (tuginedes ilmselt Venemaa “natsistlikule

kulissidetagusele”) näidata end avalikult nii Eesti ajakirjanduses kui ka realses tegevuses. 1994. aastal ilmus Eestis 1934. a. “Siioni tarkade protokollide” eestikeelse tõlke 2. väljaanne. Eesti ajakirjanduses ilmus rida artikleid, millest esimene oli Eesti Ekspressis avaldatud J. Lina artikkel, kus tehti katse aktiviseerida juudivastaseid meeleolusid Eestis (Vt. I. Rosenfeld, Bernist Tartuni. “Siioni tarkade protokollide” üle peetud protsessi 60ndaks aastapäevaks. – Postimees, 7.02.1996; Ruskaja Gazeta, 16. 03.1996). Eestis korraldati ka “aktiivseid aktsioone” – vandaalitseti juudi kalmistutel, süütati sünaogog Tallinnas. Paljud nägid selles tegevuses samade struktuuride aktiivsuse tulemust, kes omal ajal asutasid Eestis organisatsiooni Pamjat.

Ent 1990ndate lõpu poliitilised protsessid arenesid edasi ja vastuolud süvenesid. Kriisi süvenemine ja kaose suurenemine oli tingitud nõukogude juhtiva grupeeringu võimetusest lahendada olemasoleva ühiskonna probleeme. Teatud juhtudel võeti ette suhteliselt radikaalseid samme (tavaliselt vasturääkivaid ja hüppelisi), sagedamini aga ei tehtud midagi ja jäeti vajalikud otsused vastu võtmata. Ettepanek liidulepingu sõlmimiseks tehti hilinemisega – selle juurde pöörduti tagasi alles pärast Eesti iseseisvuse deklareerimist; liiga hilja sõlmiti ka Gorbatšovi Novo-Ogarjovo kokkulepped, mis muide olid stalinistidele 1991. aasta augustiputši otseseks ettekäändeks.

1990. aasta lõpuks muutusid Balti riikides valdavaks NSV Liidust lahkulöömise ideed. Paigalseis reaalse perestroika arengus sundis Balti riike eemalduma “liidulepingu” esialgselt kontseptsioonist ja tõstatama NSV Liidust väljumise küsimuse.

11. märtsil 1990. a. võttis Leedu Ülemnõukogu vastu Leedu iseseisvuse taastamise akti. 2. veebruaril 1990. a. võeti vastu Eesti Iseisvuse Deklaratsioon. Seda toetasid nii kommunistid-reformistid kui ka reformipositsioonidel olevad venekeelsed poliitikud. Nagu näitas 1991. a. 3. märtsi referendum, toetas seda otsust üle kolmandiku vabariigi venekeelsest elanikkonnast.

3. Perestroika viimane periood (1991) ja krahh. NSV Liidu lagunemise põhjused

Alates 1991. aasta algusest võib rääkida perestroikaprotsesside kolmandast perioodist, mida iseloomustab konfliktide üleminek otseselt füüsilisteks kokkupõrgeteks.

1990. aasta lõpuks jõudis lõpule konservatiivsete nõukogude (stalinistlike) jõudude ühinemine – loodi interliikumiste koordinatsi-

ooninõukogu, mis oli otseselt seotud saadikugrupiga Sojuz. Nimetatud saadikutegrupp kutsus juba alates 1989. aastast üles jõu kasutamisele reformide pooldajate vastu, otsese presidendivõimu kehtestamisele ja isegi sõjaseisukorra sisseviimisele. 1991. aasta algul õnnestus neil viia Gorbatšovi juhtkond reaalsete jõuaktsioonideni.

1991. aasta jaanuaris kasutas nõukogude juhtkond Balti riikides – Vilniuses ja Riias – jõudu, et taastada neis vabariikides konservatiivse keskuse võim. Ohus oli ka Eesti. Eesti Rahvarinde venekeelse seksiooni liikmed mõistsid jõu kasutamise teravalt hukka ja tõestasid, et sellise tegevuse tulemuseks võib olla nõukogude reformiprotsesside väljumine kontrolli alt.

Jaanuaris 1991 toimunud ümarlinal “Balti riikide sündmused – põhjused ja õppetunnid” märkis J. Tammaru, et “sündmuste arengut Balti riikides koordineeritakse ühest keskusest... Kõikjal on loodud päästekomiteed, kes esitasid rahva nimel Ülemnõukogudele ja valitsustele ultimaatumeid” (Sovetskaja Estonija, 29.10.1991, lk. 3).

“Mäng diktatuuri pooldajate tunnetel algas juba septembris”, märkis R. Grigorjan. “Nüüd saadavad vabariikide suveräänsuse vastu suunatud rünnakuid rünnakud avalikustamise vastu keskuses” (Samas).

“Kõik toimuv annab tunnistust toimuvast laiaulatuslikust pöördest paremale”, tegi neist sündmustest ülevaate ajaleht Vperjod, “mis peab olema M. Gorbatšovi poolt sanktsioneeritud... Uuendatud liidu loomiseks ei ole suuteline täielikult vananenud jõupoliitika, see on jõukohane vaid uuele vastastikuste kompromisside poliitikale. Ainult nii rahvuste suveräänsust kui ka vähemusrahvuste ja naabrite õigusi arvestav poliitika on suuteline mitte taastootma vana konfrontatsiooni, vaid looma omavahel seotud rahvuste uue ühenduse”. (I. Rosenfeld, Gorbi näitab hambaid ehk kas tankid saavad lahendada Balti küsimuse? – Vperjod, 22.01.1991).

Gorbatšovi “parempöörde” raames tehti 1990. aasta lõpul–1991. aasta algul lõpp kõigile detsentraliseerimisele suunatud sammudele nii majanduse- kui ka poliitikavallas. Rida tuntud reformipooldajaid läks erru. V. Pavlov mattis maha turureformi.

Hetkel, mil tugevnes oht, et nõukogude konservatiivid kasutavad ka Eestis jõudu, tulid Eestile appi Vene demokraadid. 12. jaanuaril tuli Tallinna B. Jeltsin. Vene Föderatsiooni ja kolme Balti riigi vahel allkirjastati suveräänsuse vastastikuse tunnustamise ajalooline kokkulepe. See tähendas Eesti suveräänsuse esimest sõjajärgset täieliku tunnustamist Venemaa ametliku organi poolt. Arvestades üha tu-

gevneva ja vägivallaga ähvardava reaktsiooniohuga oli Vene demokraatlike jõudude sellise sammu tähtsust raske ülehinnata (sellest: M. Bronštein, Eesti rahvuslike huvide kaitsel Moskvast, vt. lk. 52).

B. Jeltsin pöördus vabariigi venekeelse elanikkonna ja sõjaväelaste poole, kustudes neid üles mitte osalema rahvavastastes väljastumistes. Jeltsin teatas ka NSV Liidu nelja suurima vabariigi otsusest “liidulepingut ära ootamata sõlmida kõigis küsimustes vastastikune neljapoolne kokkulepe ja tulla selleks lähemal ajal kokku Minskis” (Liitu oleks saanud säilitada, lk. 132). See tähendas, et uue Venemaa juhtkond alustas praktiliselt “altpoolt” suhete sisseadmist endiste NSV Liidu vabariikidega, ootamata ära keskuse nagu alati hilinevat reaktsiooni.

Ent sellega ei olnud jõuvõtted Balti riikides veel lõppenud. 20. jaanuaril ründas grupp OMONlasi Läti siseministeeriumi hoonet Riias, surma sai neli inimest. Gorbatšov teatas oma avalduses, et “Vilniuses ja Riias toimunud sündmused ei väljenda mingil juhul presidendivõimu ametlikku liini” (Pravda, 23.01.1991).

Gorbatšovi juhtkond määras 17. märtsile 1991. a. referendumid NSV Liidu ühtsuse küsimuses. Vastuseks sellele viidi Balti riikides läbi eelreferendumid (Eestis 3. märtsil), kus püstitati küsimus Balti riikide, sh. Eesti iseseisvusest. Eestis hääletas vabariigi iseseisvuse poolt 77,8 protsenti hääletanutest, sealhulgas 1/3 venekeelsest elanikkonnast.

Väljakujunenud olukorras toetasid vasakdemokraadid Eesti iseseisvuse väljakuulutamist, olles arvamusel, et liitriigi reformide läbikukkumise ja käsumajanduspoliitika säilimise tingimustes on NSV Liidust lahkulöömine Balti riikidele ainsaks võimaluseks. Asudes iseseisva Eesti ideed toetama lähtusid vasakdemokraadid sellest, et kuna stalinistlikud jõud ei jäta reformipooldajatele vabariikides muid variante peale NSV Liidust lahkulöömise, on nii endistele nõukogude liiduvabariikidele kui ka Ida-Euroopa riikidele kasulik iseseisvus “vasakult” kui “paremalt” poolt, mis töötab tõsisemaid konflikte.

1991. aasta kevadel alustas Gorbatšovi juhtkond lõpuks liidulepingu uue, Novo-Ogarjovo variandi realiseerimist. Sellise lepingu väljatöötamisele sundisid Gorbatšovi rahvuskonfliktide süvenemine, Balti probleemide jõuga lahendamise läbikukkumine, märtsireferendumite tulemused, samuti altpoolt, vabariikide enda (eelkõige Vene Föderatsiooni) poolt tehtud katsed omavaheliste suhete sisse-

seadmiseks. (1. veebruaril avaldati VNFSV ja Kasahstani vahelise lepingu tekst).

Üldiselt üritab Gorbatšov 1991. aasta kevadel ja suvel pärast 1990.–1991. aasta sügistalve “paremkallakut” teha “vasakpöoret”. Tema taganemine kõige konservatiivsema tiiva pooldajatest muutub üha selgemaks. 21. juunil märgib V. Bakatin tema lahkulöömist konservatiivsest grupist Sojuz (V. Bakatin, Vabanemine KGBst. Moskva: Novosti, 1991, lk. 51). Gorbatšov sõlmis sidemeid demokraatidega, saavutati kokkulepped Jeltsiniga, kes oli 1991. aasta algul alustanud iseseisvalt uue liidulepingu realiseerimise protsessi. Gorbatšov võtab praktiliselt vastu nimetatud lepingu Jeltsini pakutud, st. demokraatlikuma variandi.

“Vasakpöörde” raames kavandati ka V. Krjutškovi ja D. Jazovi errusaamist (M. Gorbatšov, Elu ja reformid. II raamat. Moskva: Novosti, 1995, lk. 556). Gorbatšovi enda arvates oli see otsus “viimseks piisaks”, mis sundis putšiste mässukatset ette võtma.

Ettevalmistustööd uue liidulepingu allakirjutamiseks algasid 1991. aasta kevadsuvel. See leping vastas üldjoontes “uuendatud föderatsiooni” kontseptsioonile, mille Eesti reformaatorid olid välja pakkinud juba 1988.–1989. aastal. See kujutas endast katset luua föderatsioonivariant, mis sarnanes Lenini poolt 1922. aastal väljapakutuga, samuti sellega, mida 1991. aasta algul hakkas omavoliliselt elu viima B. Jeltsin. Ent õige aeg oli mööda lastud – kaks aastat viivitamist osutusid liidu reformimise evolutsioonilisele teele saatuslikuks.

M. Gorbatšovi sõnul kavatseti uus liiduleping allkirjastada vähemalt kahes etapis. Esimene allkirjastamine pidi toimuma 20. augustil 1991 (ilmselt pidi sellele alla kirjutama Venemaa ja Kasahstan), teine oli kavandatud 1991. aasta oktoobri algusse ning sellele pidi septembris eelnema referendum Ukrainas (M. Gorbatšov, Elu ja reformid. II raamat. Moskva: Novosti, 1995, lk. 552).

Rida endisi NSV Liidu vabariike (kusjuures mitte ainult Balti riigid) pidi sel ajal lepingust välja jääma. Nendega sõlmitavat lepingut tuli veel lihvida. Inimeste sõnul, kes osalesid Eesti ja uue riikide liidu vaheliste suhteid reguleerivate dokumentide väljatöötamisel, pidid Balti riigid saama Novo-Ogarjovo protsessi raames eristaatuse, mis pidi tähendama Balti riikide iseseisvuse faktilist tunnustamist. (M. Bronštein, vt antud kogumikku, lk. 52–53).

Seega oli NSV Liidu ümberkujundamise Novo-Ogarjovo variant vasakpoolsele tunduvalt lähemal kui see, mis pärast augustiputši te-

gelikult realiseeriti. Sisaldades erinevaid variante, sealhulgas Balti riikide iseseisvuse tunnustamist, oleks see variant võimaldanud lihtsamini üle minna postsovetlikule turusüsteemile kui variant, mis tänu stalinistlike jõudude mässule 1991. aasta augustis ellu viidi.

Tähtsat rolli Eesti iseseisvusega seotud küsimuste kooskõlastamisel mängis 1991. aasta kevadsuvel NSV Liidu rahvasaadikute kongressi komisjon, mille koosseisu kuulus ka M. Bronštein (selle kohta vt. lk. 52–53, 55). Valmistati ette kokkulepped vabakaubanduse, teaduslik-tehnilise koostöö, etapiviisiliselt väljaviidavate vägede ja rahvusvähemuste kohta. Seega sisaldas ettevalmistatud variant ka garantiisid vabariigi venekeelsele elanikkonnale.

Ent nii nagu nõukogude käsumajandussüsteemi pooldajatele ei olnud vastuvõetavad omal ajal tehtud sammud föderatsiooni reformimiseks, ei rahuldanud neid nüüd ka Novo-Ogarjovo hilinenud kokkulepped. Nõukogude konservatiivid, kelle suhtumist kajastas näiteks V. Krjutškov, nägid põhilist väärtust “liidu säilitamises” selle stalinistlikus käsumajanduslikus vormis, ning tulevaste vabariikide ühiskondlik kord ei huvitanud neid kas üldse või vaatlesid nad seda kui midagi teisejärgulist. Selline kontseptsioon väljendas selgesti traditsioonilist stalinistlikku, sageli aga puhtimperialistlikku suhtumist. NSV Liidu “sotsialistlikku föderatsiooni” iseloomustas Krjutškov kui “võimsat suurriiki, mille tuhandeaastane ajalugu jutustab selle tekkimisest, arenemisest ja tugevnemisest” (V. Krjutškov, Kuristiku serval, lk. 337).

Kogumiku “Võim ja opositsioon” andmeil pidasid “liidu kui tugeva föderatiivse riigi pooldajad (niinimetatud NLKP konservatiivne tiib, patriootilist suunda esindavad parteid ja liikumised) Novo-Ogarjovo projekti lubamatult suureks järeleandmiseks vabariiklikele separatistidele” (Võim ja opositsioon, lk. 325. “Patriootilise suunitlusega” liikumise mõiste on autoritel toodud ilma jutumärkideta.) “Patriotism” tundub käsumajandussüsteemi säilitamisega sobivat.

Nõukogude konservatiivide selline positsioon oli ekslik – reformide põhiline eesmärk oli vasakdemokraatliku ruumi säilitamine. Püüdes “päästa liitu” (praktiliselt aga päästa selle süsteemi vananenud administratiiv-käsunduslikku vormi), kaotasid nad tegelikkuses võimaluse NSV Liidus väljakujunenud ühiskonna “positiivseks” arendamiseks.

Vaatamata Gorbatšovi poolt 1991. aasta kevadsuvel läbiviidud reformistlikele sammudele tugevnesid keskuses jätkuvalt konservatiivsed

jõud, tehes üha enam panuse jõuvõtetele. Selle tagajärjeks oli 1991. aasta 19. augusti putš ja NSV Liidu lagunemine sama aasta lõpul.

Allkirjastanud 20. augustiks kavandatud Novo-Ogarjovo esimese etapi kokkuleppe dokumendid, suundus M. Gorbatšov puhkusele, lootes pärast seda teha esimesed sammud uue liidu suunas. Ent reformide vastased olid juba väljaastumiseks valmis. 17. augusti hommikul “tundis Gorbatšovile kaasa” augustiputšist osavõtja D. Jazov. “Oleks ju võinud lepingule alla kirjutada,” sõnas Jazov, “ja siis puhkusele minna. Ja kõik oleks olnud hästi”... (V. Stepankov, J. Lissov, Kremli vandenõu. Uurimisversioon. Moskva: Ogonjok, 1992, lk. 86). Ent asjad ei olnud “hästi”. 19. augustil 1991. aastal said NSV Liidu elanikud teada erakorralise olukorra kehtestamisest NSV Liidus.

Putšistide põhiaktioonide, sealhulgas Balti riike puudutavate sammude ettevalmistamine algas juba mõned päevad varem. 1991. aasta 18. augusti hommikul käskis V. Krjutškov oma asetäitjatel, KGB valitsuste ülematel Žardetskil ja Vorotnikovil “moodustada ja saata Eestisse, Lätisse ja Leetu KGB kaastöötajate grupid” (Samas, lk. 20).

Eesti venekeelsed demokraadid mõistsid putši hukka, Interliikumise poolehoidjad aga toetasid aktiivselt. Püüdes verevalamist ära hoida, astusid venekeelsed demokraadid kontakti sõjaväelastega, võtsid osa putšistide vastu suunatud meeleavaldustest ettevõtetes. Selle tulemusena oli rida kõrgemaid sõjaväeülemusi (sealhulgas Tartu garnisoni ülem polkovnik V. Janin) suhteliselt ettevaatlikul positsioonil. (Punaste pruun putš. August 91. Kroonika, pressitõendid, fotodokumendid. Moskva: Tekst, 1991, lk 103–104). Putšivastast streiki toetasid Eestis isegi mõned üleliidulise alluvusega ettevõtted, kaasa arvatud Tartu ja Võru masinaehitustehased, Ilmarine jt (Sovetskaja Estonija, 22.08.1991 – tsit. Punaste pruun putš, lk. 116).

Putši päevil esines vabariigi juhtkond (A. Rüütel, E. Savisaar) uute kinnitustega Eesti väljakuulutatud iseseisvuse toetuseks. Venemaa demokraatlik juhtkond eesotsas B. Jeltsiniga kordas stalinistlike jõudude pealetungi otsesest ohust hoolimata veel kord oma varem väljaöeldud toetust Eesti iseseisvusele. Nagu teatas Tartu ajaleht Vperjod, “pöördus Pariisis olnud VNFSV välisminister Kozõrev lääneriikide poole ettepanekuga tunnustada Balti riikide iseseisvust” (Vperjod, 22.08.1991, viide: Pruun putš, lk. 95).

Demokraatlike jõudude, eelkõige Moskva demokraatide meelekindlus peatas erakorralise olukorra sõjalised aktsioonid, sealhulgas Eestis. Putš sai lüüa.

Stalinistliku väljaastumise tagajärjeks oli Novo-Ogarjovo kokkulepete läbikukkumine ja lõpuks ka NSV Liidu lagunemine 1991. aasta novembris. Vasakdemokraatlik kriitika näitas NSV Liidu krahhi otsest seost Moskva konservatiiv-nõukoguliku (stalinistliku) poliitika ja stalinistlike struktuuride destruktiivse rolliga.

“Stalinistliku putši tagajärg, nagu on ennegi sageli juhtunud, osutus otse vastupidiseks sellele, millega arvestasid selle organisatorid. Selle tagajärjeks võib keskuses olla partokraatia ja NSV Liidu lõplik lagunemine... Soovitule vastupidine on tulemus ka keskuse ja endiste NSV Liidu vabariikide vahelistes suhetes. Totalitaristid võtsid oma sammu ette hetkel, mil uue liidulepingu näol oli seadustatud liidu uus, mitmevariandiline vorm, mida demokraadid olid ammu välja pakkunud. Mis puudutab Balti riike, siis nende lahkulöömine NSV Liidust saab putši tagajärjel olema ilmselt palju sügavam, kui Novo-Ogarjovo liidulepingu variant seda ette nägi. Paradoksaalsel moel osutuvad Jazov ja Pugo Balti riikide uue vabaduse ristiisadeks”. (I. Rosenfeld, Neostalinistlik avantüür ja uus pööre NSV Liidu revolutsiooni käigus, Vperjod, 24. aug. 1991. a.)

Vasakdemokraadid andsid NSV Liidu lagunemisele publitsistikas teistsuguse hinnangu kui muude suundade esindajad. Rahvusradikaalse suuna esindajate arvates võis perestroika ainsaks variandiks olla NSV Liidu krahhi ja traditsioonilise lääne ühiskonna võidulepääs. Usutavasti see nii ei ole.

NSV Liidu lagunemise põhjustas stalinistlike jõudude poliitika ja Gorbatšovi juhtkonna suutmatus end nimetatud jõududest lahti rebida. Olid olemas ka reaalse sotsialismi perestroika positiivsed stsenaariumid, millest üheks oli uuendatud föderatsiooni loomine ehk vabariikide selline eraldumine, mille käigus ei oleks võimule tulnud rahvusradikaalsed režiimid. Kui Gorbatšovi juhtkond oleks suutnud perestroika läbi viia, oleksid muudatused olnud sujuvamad ja taganud postsovetliku ruumi poliitilise homogeensuse.

Nagu me oleme pidevalt püüdnud rõhutada, oli vasakdemokraatliku poliitika jaoks tähtis, “milliselt poolt” kuulutatakse välja endise NSV Liidu vabariikide, sealhulgas Eesti iseseisvus. Juhul kui iseseisvuse oleksid välja kuulutanud vasakpoolsed jõud (näiteks Rahvarinde valitsus, mida praktiliselt toetas ka vabariigi kompartei), oleks säilinud postsovetliku ruumi ühtsuse ning seega ka Eesti ja Venemaa normaalsete suhete säilitamise võimalus. Selleks oleks Moskva keskvoim (või muud jõud) pidanud kaasa aitama kompartei jagune-

misele konservatiivideks ja reformaatoriteks, toetama kompartei reformimeelseid suundi ja rahvarinnete mõõdukaid elemente. See oleks andnud võimaluse luua postsovjetlikes vabariikides vasakdemokraatlikud režiimid, võimelised kõigi probleemide – nii majanduslike ja sotsiaalsete kui ka rahvuslike – vähem konfrontatsiooniliseks lahendamiseks kui konservatiivliberaalsed. (Sellest nt. I. Rosenfeld. Teine vabariik manööverdab. – Vperjod, 11.09.1990).

Asjad aga läksid teisiti – midagi sellist ette ei võetud ja sündmused võtsid meile tuntud ajaloolise ilme; nõukogude süsteemi eitamise lainel tulid võimule rahvusradikaalid. Neid toetasid lääne konservatiivsed ringkonnad, piisavat vastupanu ei osutanud ka Venemaa poliitika.

“Äärmuslike rahvuslike grupeeringute võidus kaldub ühiskondlik tavaarvamus süüdistama algatatud muudatusi endid.., samuti reformi poolel võidelnud demokraatlikku (sealhulgas venekeelset) intelligentsi, Rahvarinnet. Selline süüdistus on täiesti alusetu... NSV Liidu endise juhtkonna šovinistlik poliitika (kaasa arvatud Balti riikides), võimetus saavutada kokkuleppeid tsentristidega põhjustasidki lõppkokkuvõtena mitte ainult reformide läbikukkumise, vaid ka kogu NSV Liidu kokkuvarisemise.

Kellega Balti riikides võitlesid perestroika algaegadel Moskva konservatiivid, kaasa arvatud endine KGB ja rahvuspatrioodid? Demokraatide (Ülikooli intelligentsi) ja Rahvarindega, mille fraktsioon on praeguses Riigikogus Mõõdukate suuremaid lootusi. Keda toetas Moskva lukjanovite, jazovite ja krjutškovide perioodil? Loomulikult mitte tsentriste, vaid kõigi poolt vihatud intreid... Samas jäid veel hiljuti võimsaid ressursse omanud Moskva toetusest täielikult ilma venekeelsed demokraatlikud grupeeringud nagu Rahvarinde venekeelne sektsioon või VDL.” (I. Rosenfeld. Eesti pärast valimisi: kriisi tipp on veel ees. – Russkaja Gazeta, 30.09.1992).

Põhiline järeldus, mida ülaltoodust lähtudes on võimalik teha (ja mida möödunud kümnendi analüüs sunnib kordama), on üks: Balti riikide ja Eesti moodustumise äärmuslikult rahvusradikaalne variant ei ole mitte Gorbatšovi “purustavate” reformide (mille vajadus oli ammu küps) otsene tagajärg; vastupidi, selle põhjuseks oli Moskva keskuse võimetus neid reforme järjekindlalt ellu viia, samuti nõukogude konservatiivide-stalinistide jõuvõtted, mis tegid rahvusriikide moodustumise vasakpoolse variandi võimatuks. Isegi Gorbatšovi poolt välja pakutud Novo-Ogarjovo variandi korral, mis stalinistide jaoks

sümboliseeris “liidu täielikku lagunemist”, oleks iseseisev Eesti riik olnud tunduvalt vasaktsentristlikum ja rahvusradikaalide mõju selles tunduvalt väiksem kui pärast augustiputši loodud riigis.

***

Kokkuvõtteks võib öelda, et Eesti kujutas endast aastatel 1987–1991 teatud mõttes perestroika näidisvabariiki, kus teistest varem tekkisid sellised protsessid, ideed ja vastuolud, mis hiljem ilmnesisid ka teistes NSV Liidu regioonides.

Vasakdemokraadid on seisukohal, et perestroikal oli võimalus “reaalse sotsialismi” “positiivseks” ümberkujundamiseks, st. üleminekuks avatud ühiskonnale koos eelneva arengu saavutuste säilitamisega. Ent stalinistlike jõudude mõju ja Gorbatšovi juhtkonna võimetuse radikaalseid reforme ellu viia lasid sel võimalusel peost libiseda. Gorbatšovi juhtkonna valearvestuste tulemusena, kellest ületsentraliseeritud riigis sel dünaamiliste muutuste ajajärgul liiga palju sõltus, samuti stalinistide õnnestustegevuse (eelkõige augustiputši) tagajärjel Nõukogude Liit laguneski. Reas endistes liiduvabariikides (sealhulgas Eestis) tulid võimule rahvusradikaalid.

Omal ajal kirjutas L. Trotski seoses stalinliku juhtimisega “reedetud revolutsioonist”. Võib öelda, et perestroika ja perestroikameelsed vasakjõud Eestis reedeti samuti – reeturiteks olid stalinistid ja Moskva keskvõim. EKP reformimeelsed jõud, Eesti demokraadid – rahvusradikalismi ja natsionalismi vaenlased, venekeelsed reformipooldajad – kõik nad reedeti lõpuni Interliikumist toetanud Moskva keskvõimu poolt, kes andis nad Eesti rahvusradikaalidele üle koos endise liidu vara ja olemasoleva ühiskonna arengu “evolutsioonilise” arengu perspektiiviga.

Edasise arengu käigus õnnestus rahvusradikaalidel ühelt poolt teatud lääne ringkondade toetusel, teisalt aga Venemaa läbimõtlematu poliitika tagajärjel oma võimu tugevdada ja kehtestada kontroll põhiliste vabariiklike struktuuride üle. Nad suutsid sundida Eestile peale oma majandusliku arengu stsenaariumi, mis on seotud rahvusliku tööstuse ja põllumajanduse nõrgendamise ja hävitamisega ning toob endaga kaasa raskeid tagajärgi. Just nemad provotseerivad ka konflikte erinevate rahvuste vahel. Praegu on vasak- ja tsentristlikel jõududel sündmuste sellisele arengule juba tunduvalt raskem vastu seista.